

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 1

2016

Müdafiə Nazirliyinin yeni layihəsi olan "Qızıl ulduzlu qəhrəmanlarımız" silsiləsindən hərbi-vətənpərvərlik tədbirlərinə start verilib

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı şəhid Namiq Abdullayevin xatirəsinə həsr olunmuş ilk tədbir Ağcabədi rayonunda keçirilib. Əvvəlcə Müdafiə Nazirliyinin rəsmiləri Beyləqan, Füzuli, Ağcabədi bölgələrində ön səngərdə xidmət edən hərbi qulluqçular, eləcə də rayon ictimaiyyətinin nümayəndələri və şəhidin doğulduğu Avşar kəndinin ağsaqqalları, ziyalılar, müharibə əlilləri, veteranlar, şəhid valideynləri kənd qəbiristanlığına gedərək 1993-cü il fevralın 9-da Xocavənd uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıqla şəhid olmuş N.Abdullayevin məzarını ziyarət edib, önünə əklil, tər qəranfillər düzüblər. Ön səngərdən gələn əsgərlər Milli Qəhrəmanın məzarı önündə bundan sonra da Vətənə, xalqa, dövlətə sədaqətli xidmət edəcəklərinə and içiblər. Sonra şəhidin ailəsi ilə görüş olub. Azərbaycan Qarabağ Müharibəsi Əlilləri, Veteranları və Şəhid Ailələri İctimai Birliyinin təsis etdiyi və Milli Qəhrəmanın ölümündən sonra təltif edildiyi "Fədai" medalı şəhidin ailəsinə təqdim olunub. Əməkdar incəsənət xadimi polkovnik Abdulla Qurbaninin ssenarisi və rejissorluğu ilə keçirilən anma mərasimi Ağcabədi şəhər Üzeyir Hacıbəyli adına Qarabağ Muğam Mərkəzində davam edib. Qeyd olunub ki, Müdafiə Nazirliyinin bu yeni layihəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi uğrunda göstərdikləri şəxsi rəşadət və şücaətlərə görə "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" fəxri adına layiq görülmüş Vətən övladlarının xatirələrinin əziz tutulması və qəhrəmanlıqlarının təbliği işində böyük əhəmiyyət kəsb edəcək, gənc nəslin hərbi döyüş ənənələri ruhunda tərbiyə edilməsində mühüm rol oynayacaqdır. Silahlı Qüvvələrin Mahnı və Rəqs Ansamblının, tanınmış incəsənət xadimlərinin iştirakı ilə təqdim edilən ədəbi-musiqili rekviyem-kompozisiya tamaşaçılarda böyük maraq doğurub.

Biri-birindən təsirli səhnələr, mahnılar, marşlar və vətənpərvərlik şeirləri xalq ilə ordunu birliyə, işğal altında olan Vətən torpaqlarını azad etmək üçün hər an Ali Baş Komandanın əmrlərinə hazır olmağa səsləyib. Xalq artisti Pərvanə Qurbanova, Əməkdar artist Sevinc Sarıyeva və başqalarının çıxışları alqışlarla qarşılanıb. Sonda qəhrəmanın adını daşıyan Avşar kənd orta məktəbinin direktoru Kərim Ələkbərov və Ağcabədi Rayon İcra Hakimiyyəti başçısının müavini Nəibə Mustafayeva şəhid ailələrinə göstərilən diqqət və qayğıya, şəhid qəhrəmanların adlarının əbədiləşdirilməsi, xatirələrinin əziz tutulmasına görə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevə və Müdafiə Nazirliyinin rəhbərliyinə dərin minnətdarlıqlarını bildiriblər.

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!
HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİTİK JURNAL
№ 1 (139) YANVAR-FEVRAL 2016-cı il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalin əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI

Polkovnik-leytenant İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSİYA KOLLEGIYASI

E.CƏFƏROV, N.OSMANOV, E.ORUCOV,
İ.MAZANOV, A.KƏRİMOV, A.NƏBİYEV

MÜNDƏRİCAT

▼ AKTUAL MÖVZU

Erməni təcavüzü və kimyəvi silah tətbiqi İ.Məhərrəmov	3
Dezaktivasiyanın fiziki-kimyəvi əsasları və onun effektivliyinin qiymətləndirilməsi Q.Mənsiyev	15

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Maskalanma – döyüş təminatının əsasıdır N.Əliyev	28
Şəhərdə döyüş	37
Düşmənin hava hücumu vasitələrinin zenit-raket qoşunlarına əks-təsir üsulları Ə.Məlikov	44

▼ HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsalının təyin edilməsi haqqında A.Əliyev, A.Bayramov	56
--	----

▼ SİLAH VƏ TEXNİKA

«TRUVELO 338 LAPUA CMS» snayper tüfəngi E.Əliyev, A.Məmmədov	64
---	----

▼ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

NATO-nun Vaşinqton sammiti və növbəti transformasiyası E.Nəsirov, X.İskəndərov	72
Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı (2003-2015) A.Yüce	79

▼ TARİXİ SƏHİFƏLƏR

XVIII-XIX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin əhalisinin say və etnik tərkibi E.Qarayev	105
--	-----

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Jurnalda verilmiş materiallardan istifadə zamanı "Hərbi bilik" jurnalına istinad edilməlidir.

"Hərbi bilik" jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

ERMƏNİ TƏCAVÜZÜ VƏ KİMYƏVİ SİLAH TƏTBİQİ

Polkovnik-leytenant İlkin MƏHƏRRƏMOV

Məhərrəmov İlkin Teymur oğlu 1974-cü il may ayının 28-də Quba rayonunda anadan olub. C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyi (1991), Türkiyə Quru Qoşunları Məktəbini (1996), Çin Xalq Respublikasının Quru Qoşunları Akademiyasını (2003) bitirib. Qoşunlarda taqım komandirindən hərbi hissənin mühəndis xidməti rəisi vəzifəsinə qədər xidmət edib. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Döyüş və maddi-texniki təminat kafedrasının mühəndis təminatı silsiləsinin dosenti vəzifəsində xidmətini davam etdirir.

Açar sözlər: kütləvi qırğın silahları, kimyəvi silahlar, zəhərləyici maddələr, kimya sənayesi, hava axınları.

Ключевые слова: оружие массового поражения, химическое оружие, отравляющие вещества, химическая промышленность, воздушные течения.

Keywords: weapons of mass destruction, chemical weapons, toxic substances, chemical industry, airstreams.

e-mail: Meherremov_Ilkin@box.az

Kimyəvi silah – zəhərləyici təsirə malik maddələrin toksik xassələrinə əsaslanan kütləvi qırğın silahıdır. Onun tətbiqində istifadə olunan vasitələr – raketlər, mərmilər, minalar, aviasiya bombalarıdır.

Düsmənə zəhərləyici maddələrin təsiri ilə ziyan yetirmək üsulu bəşəriyyətdə çoxdan məlumdur. 1915-ci il aprelin 22-də alman ordusu tərəfindən tətbiq edilməsinə baxmayaraq, kimyəvi silahların tətbiqi sivil dünya dövlətlərinin çoxsaylı qərarlarıyla qadağan edilmişdi. İkinci Dünya müharibəsində faşist Al maniyası belə, kimyəvi silahların kütləvi tətbiqinə yol verməmişdir.

HAŞIYƏ: *“Bombardmançı” böcəklərin (Carabidae) 500-dən artıq növü vardır. Onlar hər hansı təhlükə ilə qarşılaşdıqda arxa hissəsindən xüsusi maddə buraxır. Partıltı səsi ilə müşayiət olunan proses zamanı orqanizmdəki maddələr birləşərək istiliyi 100°C-yə qədər çatan zəhərli qarışıq formasında təhlükə törədən canlıların üzərinə püskürdülür. Bu qarışıq kiçik canlıları öldürməklə yanaşı, böyük canlılarda da xırda yanıqlara səbəb ola bilər. [1. 2] Hər halda, zərurət yarandıqda bu təbii “silah” sayəsində kiçik həşərat özündən min dəfələrlə böyük “düşmən”indən xilas olur.*

AKTUAL MÖVZU

İnsanlar da eyni məntiqə əsaslanaraq, kimyəvi silahları icad etmişlər. Bu silahlar sayəsində döyüş meydanında üstünlüyün gözlənilmədən ələ alınması, güc balansının qəfil dəyişməsi imkanları yaranmışdır.

KİMYƏVİ SİLAH NƏDİR?

Kimyəvi silah dedikdə təkcə kimyəvi maddələr deyil, həm də onun tətbiqində istifadə olunan texniki vasitələr nəzərdə tutulur. Kimyəvi silahların əsasını zəhərləyici maddələr təşkil edir. Üzvi fosfor əsaslı zəhərli maddələrin yaranması ilə kimyəvi silahların tətbiqinin effektivliyi əhəmiyyətli dərəcədə artdı. Həmin maddələr “V”-qazları ümumi adı altında birləşdirilir. [6]

İnsana təsirinə görə zəhərləyici maddələr əsasən aşağıdakı kimi təsnifatlandırılır:

1. Sinir iflicedici.

Belə birləşmələr öldürücü, tez təsir göstərən, dayanıqlı (bu tip maddələrlə çirklənmiş ərazinin öz-özünə təmizlənməsi gec baş verir) maddələrdir. Mərkəzi sinir sisteminə təsir edir. Təyinatı: canlı qüvvənin qısa müddət ərzində və kütləvi şəkildə məhv edilməklə sıradan çıxarılmasında istifadə edilir. Maddələrin adı: **zarin, zoman, tabun, “VX”**.

2. Dəri zədələyici. Bu qəbildən olanlar öldürücü, gec təsir göstərən, dayanıqlı maddələrdir. Orqanizmi dəri səthi və tənəffüs orqanları vasitəsilə zəhərləyir. Maddələrin adı: **iprit, lyuizit**.

3. Ümumi zəhərləyici. Bunlar isə, öldürücü, gec təsir göstərən, dayanıqsız (çirklənmiş ərazinin öz-özünə təmizlənməsi daha tez baş verir) maddələrdir. Oksigenin qan vasitəsilə orqanizmin toxumalarına çatdırılması prosesini pozur. Maddələrin adı: **sinil turşusu, xlorcian**.

ŞƏKİL 1. KİMYƏVİ AVİABOMBALARIN SAXLANCI. [9]

4. Boğucu. Həmin maddələr öldürücü, gec təsir göstərən, dayanıqsızdır. Ağ ciyərləri sıradan çıxarmaqla təsir göstərir. Maddələrin adı: **fosgen, difosgen.**

5. Psixokimyəvi. Onlar öldürücü deyil. Bir müddət mərkəzi sinir sisteminə təsir göstərir, psixoloji fəaliyyətə təsir edir, müvəqqəti korluq, karlıq, qorxu hissi və hərəkətlərin məhdudlaşmasına səbəb olur. Maddələrin adı: **“BZ”, lizerinq turşusunun dietilamidi.**

6. Qıcıqlandırıcı. Belə birləşmələr öldürücü deyil. Tez, amma qısamüddətli təsir edir. Çırkələnmiş ərazinin xaricində onların təsiri bir neçə dəqiqə ərzində öz təsirini itirir. Bunlara gözyaşar-

ŞƏKİL 2. MİNAATAN VƏ KİMYƏVİ SURSAT. [9]

dıcı və asqırıqgətirici, eləcə də yuxarı tənəffüs yollarını qıcıqlandırma və dərinə zədələmə xassələri olan maddələr aid edilir. Maddələrin adı: **“CS”, “CR”, “DM” (adamsit), “CN” (xloratsetofenon).** [7]

Kimyəvi silahların təkmilləşdirilməsi fəaliyyətləri binar zəhərləyici maddələrin hazırlanmasına gətirib çıxardı. Binar qazlar və qarışıqlar nisbətən zərərsiz sayılan maddələrdən ibarətdir. Həmin maddələrin bir-biri ilə qarışması nəticəsində yüksək zəhərli maddələr yaranır. Binar zəhərləyici maddələrin tətbiqi atəş açıldıqdan sonra mərmimin daxilində olan ara qatının dağılması nəticəsində zəhərsiz maddələrin qarışaraq kimyəvi reaksiyaya girməsi prinsipinə əsaslanır.

Zəhərləyici maddələr fiziki-kimyəvi və zəhərlilik xassələrindən asılı olaraq, döyüş vəziyyətlərində bu şəkildə istifadə edilir: buxar, aerosol (duman) və ya damcı.

Zəhərləyici maddələrin tətbiq edilməsi üçün aşağıdakı vasitələrdən istifadə edilir:

- idarə olunan və olunmayan reaktiv kimyəvi mərmilər;
- çoxlüləli reaktiv qurğular üçün reaktiv kimyəvi mərmilər;

AKTUAL MÖVZU

- artilleriya qurğuları üçün kimyəvi mərmə və minalar;
- kimyəvi aviasiya bombaları;
- kimyəvi fuqaslar;
- zəhərləyici maddə aerosollarının termik və mexaniki generatorları.

Hesab edilir ki, döyüş fəaliyyətlərinin bütün növlərində kimyəvi silahdan istifadə etməklə aşağıdakılara nail olmaq olar:

- böyük sahələrdə və eləcə də başqa silah növləri ilə zərərvermə imkanı olmayan rayonlarda düşmənin canlı qüvvəsinin məhv edilməsinə və onun qarşısının alınmasına;
- düşmən tərəfindən müəyyən ərazilərin istifadə edilməsinin qarşısının alınmasına;
- düşmənin arxa cəbhəsinin və mülki əhalisinin işini pozmağa;
- məhv edilməsi (dağıdılması) məqsədəuyğun olmayan hədəflərin susdurulmasına.

ŞƏKİL 3. Suriya Silahlı Qüvvələri tərəfindən 2013-cü ildə Dəməşq yaxınlığında öz xalqına qarşı kimyəvi silah (ehtimal - zarin) tətbiq edilməsi nəticəsində çoxu uşaqlar olmaqla mülki əhali arasında böyük tələfat baş vermişdir. [8]

ŞƏKİL 4. KİMYƏVİ SİLAHLAR HAZIRLIQSIZ İNSANLAR ÜÇÜN TƏHLÜKƏLİDİR

Kimyəvi silahların tətbiqi qəfildən və kütləvi şəkildə, sadə və aydın planlar əsasında, kimyəvi zərbələrin endirilməsi zamanı isə vahid komandanlıq prinsipinin ciddi təmin edilməsi ilə həyata keçirilir. [6]

Kimyəvi silahların tətbiqi nəticəsində baş verən böyük insan itkiləri bütün bəşəriyyəti sarsıtdı. Nəticədə, 1928-ci ildə boğucu, zəhərli və ya digər bənzər qazların, eləcə də bakterioloji vasitələrin qadağan edilməsi barədə Cenevrə Protokolu qüvvəyə mindi. Bu Protokol kimyəvi və bioloji silahlardan istifadəni qadağan edir. 1992-ci ildə daha bir sənəd – **“Kimyəvi silahların qadağan olunması barədə konvensiya”** qüvvəyə mindi. Bu sənəd, Protokolu tamamlamaqla yanaşı, kimyəvi silahların nəinki hazırlanmasını və tətbiqini qadağan edir, eyni zamanda mövcud kimyəvi silahların hamısının məhvini tələb edir. Sənədin icrasına nəzarəti BMT tərəfindən təşkil olunmuş xüsusi komissiya həyata keçirir. Misir, Anqola, Şimali Koreya, Cənubi Sudan kimi dövlətlər bu razılaşmaya qoşulmaqdan imtina etmişlər. Bu sənəd İsrail və Myanma dövlətlərində də hüquqi qüvvəyə minməmişdir. [7]

AKTUAL MÖVZU

ERMƏNİSTAN TƏRƏFİNDƏN AZƏRBAYCANA QARŞI KİMYƏVİ SİLAHDAN İSTİFADƏ OLUNMASI

Belə demək mümkünsə, ermənilərdə “xalqlar dostluğu” anlayışı yoxdur – ayrı-ayrı şəxslərin mənafe dostluğu var. Fikrimizcə, onlar üçün “xalqlar dostluğu” siyasi anlayışdır. Gümrüdə baş vermiş faciə (rus əsgərinin erməni ailəsini güllələməsi) timsalında bu bir daha əyan oldu.

Hadisələr göstərdi ki, ermənilərin dostu yoxdur, onlar ayrı-ayrı cəmiyyətlərdən və dövlətlərdən yalnız öz məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə edirlər. Bu yolda hər cür alçaqlığa getmələri onların ali hisslərdən məhrum olduqlarını bir daha təsdiqləyir. Erməni siyasətinin məkrliliyi xalqımızın günahsız yerə qanının axıdılması ilə sübut edilmişdir. Biz bir daha gördük ki, ermənilər bu dövləti qurmuş və onun qarantı rolunda çıxış edən böyük bir dövlətin hansısa ruhi problemi olan əsgərindən zərər görə

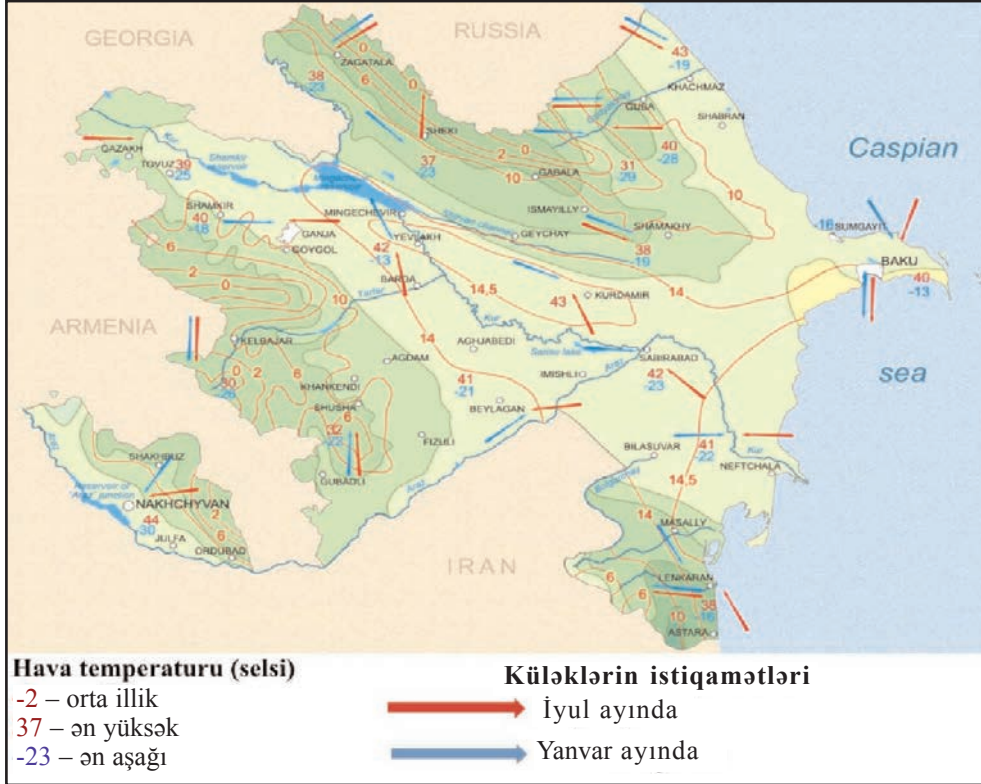

ŞƏKİL 5. Ermənistan tərəfindən kütləvi qırğın silahlarının tətbiqi edilməsi ehtimalı bu gün çox aktualdır

kimi, bütün yaxşılıqları unudaraq həmin milləti dərhal məhv etməyə psixoloji cəhətdən necə də hazır idilər. Bu bizi erməni təcavüzünə daha da ciddi yanaşmağa vadar edir. Biz bir daha erməninin nə qədər amansız düşmən və təhlükəli “dost” olduğunu görürük.

Ermənilərin əldə etdiyi (və ya əldə edə biləcəyi) müasir silah növləri ilə fürsət düşən kimi hansı qəddarlıqlar törədəcəyini son bir əsrlik tariximizin acı təcrübəsindən dərk etməliyik.

Onların Azərbaycan xalqına qarşı amansız mübarizəsi və soyqırım siyasətini, eləcə də bu tendensiyanın gələcək inkişaf imkanlarını kimyəvi silahların tətbiqi baxımından incələməyə çalışaq.

ŞƏKİL 6. AZƏRBAYCANIN İQLİM XƏRİTƏSİ [13]

Xalqımıza qarşı Ermənistan Silahlı Qüvvələri tərəfindən kütləvi qırğın silahlarının bir növü olan kimyəvi silahların tətbiq edilməsi faktları beynəlxalq aləmdə ilk dəfə Litvanın hökumət qəzeti *“Lietuvos žinios”*da dərc olunmuşdur. [4] Müxbir *Riçardas Lapaytas* öz məqalələrində mülahizələrə və ehtimallara yer verməmiş, 41 müxtəlif sənədə (laboratoriya analizlərinin nəticələrinə, tibbi arayışlara, epikrizlərə və s.) istinad etmişdir. [4]

Həmin yazılardan bir neçə fikrə diqqət yetirək:

“... Aşağı Qarabağda yerləşən Ağdam da kimyəvi mərmilərin atəsinə məruz qaldı. Yalnız 12 may 1992-ci il tarixində bu şəhərdə 15 mərmir partladı. Bunlardan 4-ü mərkəzi xəstəxananın ərazisinə, hər birinə bir dənə olmaqla “20 Yanvar”, “Füzuli”, “Məşədi Abbas” və “Sabir” küçələrinə, 7 ədədi fərdi yaşayış evlərinə düşdü. Kimyəvi hücum nəticəsində sağ qalmış yaralılar Bakının mərkəzi xəstəxanalarına çatdırıldılar. Məhkəmə-tibbi ekspertizası onların bədəninə iprit, fosgen və sianid qrupundan olan zəhərli maddələr aşkar etdi. Reanimasiyadakı yaralılar öldü. Həkimlər çarəsiz idi. Əlamətlər belə idi: güclü boğulma, böyrək çatışmazlığı, dəridə suluqlu yaralar, nəbz zəif vurmaması və ürək çatışmazlığı”. [4]

AKTUAL MÖVZU

“5 iyun 1992-ci ildə Tovuz rayonu Muncuqlu kəndi atəşə tutulmuşdur. Orada sianid qrupuna aid maddələr aşkar olunmuşdur. Həmin il belə sursatlardan Şuşa şəhəri, Cəbrayıl, Tərtər, Füzuli və Sədərək rayonları ərazilərində də istifadə edilmişdir”. [4]

Azərbaycanın siyasi və hərbi rəhbərliyinin o dövrdə çeviklik və sayıqlıq göstərməməsi nəticəsində, bu gün Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və digər nüfuzlu təşkilatlar tərəfindən Ermənistanın kimyəvi silahdan istifadə etməsi faktı sübut kimi qəbul olunmamışdır. Həmin faktların beynəlxalq təhqiqatların tələblərinə uyğun təsdiq olunması halında terrorçu erməni hakimiyyətini ciddi çətinliklər gözləyə bilərdi.

Eyni zamanda kimyəvi silahları həmin dövrdə ermənilərin haradan əldə etmələri sualı da ortaya çıxmağa bilər. Ermənistanla milyardlarla dollar dəyərində hərbi yardımlar edən müttəfiqlərinin onlara bu sahədə də əl uzatmaları istisna olunmur.

Müasir dövrdə kimyəvi silah düzəldilməsi reseptlərinin internet resurslarından əldə edilməsi imkanları olduğu halda, həmin silahların tətbiq edilməsi imkandan daha çox əqiddə və məənəviyyat problemidir. Bu isə erməni rəhbərliyində yoxdur.

ERMƏNİSTANIN KİMYA SƏNAYESİ

Ermənistanın kimyəvi silahları öz gücünə istehsal etmə imkanları nə qədərdir?

Bu ölkənin kimya sənayesi kifayət qədər geniş imkanlara malikdir. Onun əsasını İrəvanda yerləşmiş bir neçə müəssisədən ibarət olan və xlorpren kauçuku (“Nairit” müəssisəsi), rezin-texniki məmulatlar, təkərlər, mürəkkəb efrilər, sellüloza-liflər, sellofan və digər məhsullar istehsal edən komplekslər təşkil edir.

“Nairit” kombinatının tərkibinə yeni texnoloji proseslərin işlənməsi üzrə təcrübə zavodu ilə yanaşı, elmi tədqiqat mərkəzi də daxildir. Layihə üzrə illik istehsal həcmi 9-10 min ton atsetilen kauçuku və 25-26 min ton butadien kauçukudur. Zavodun tam gücü ilə işləməsi imkanı yarandıqda kauçuk istehsalından əlavə, digər kimya sənayesi məhsullarının istehsalı üzrə ixtisaslaşan onlarla zavodun açılması da gözlənilir.

Ölkənin digər nəhəng kimya sənayesi mərkəzi Vanadzor şəhərində yerləşən kimya zavodudur (“Prometey-Ximprom”). Həmin zavod karbamid, melanin və digər məhsulların istehsalı üzrə ixtisaslaşır. Bundan əlavə, Vanadzorda kimyəvi liflər, gübrələr və polimer yapışqanlar istehsal edən zavodlar var.

Abovyan şəhərində lizin və digər biokimyəvi preparatların istehsalı üzrə iri biokimyəvi zavod tikilmişdir.

Eçmiadzın, Abaran və digər şəhər və qəsəbələrdə yerləşən kimya sənayesi

müəssisələrində müxtəlif istehlak məhsulları – yuyucu tozlar, plastik məhsullar, sabun, kosmetika malları və s. istehsal edilir.

Stepanavan şəhərində yerləşən “İnsi” əczaçılıq şirkəti müxtəlif növ dərmanların istehsalını həyata keçirir.

“Rostneft NK” ASC-nin prezidenti *İqor Seçinin* Ermənistanı işgüzar səfəri çərçivəsində 25 dekabr 2013-cü il tarixində “Rostneft NK ASC”, “Pirelli Tyre Russia S.P.A” və “Oil-Techno QSC” şirkətləri arasında Ermənistan prezidenti *Serj Sarqşyanın* da iştirakı ilə butadion-stirol kauçukunun istehsalı üçün müştərək müəssisənin yaradılması üzrə anlaşma memorandumu imzalanmışdır.

Fransa şirkəti olan əczaçılıq nəhəngi “Sanofi Aventis” də Ermənistanın kimya sənayesinə öz köməyini göstərmək məqsədilə müxtəlif layihələr həyata keçirir. [11]

Bundan əlavə, Ermənistan şirkətləri birbaşa və ya vasitəçi şirkətlərdən istifadə etməklə bir çox kimyəvi məhsulları əldə etmək imkanına malikdir.

Dövri mətbuatın yazdığına görə, Ermənistan Almaniyadan “hərbi laboratoriyalarda istifadə edilə bilən” kimyəvi birləşmələr almışdır. Sövdənin məbləği 654 000 avro təşkil etmişdir. [12]

Erməni siyasətinə əsaslanaraq əminliklə deyə bilərik ki, müharibənin başlayacağı təqdirdə erməni tərəfi kimyəvi silahdan yenə istifadə edə bilər. Bunun nəticəsində kütləvi şəkildə insan itkilərinə səbəb olmaqla yanaşı, onlar qısa müddətdə strateji hədəflərinə çatmağa başlayacaqlar.

Onsuz da məhkəmələr cinayətdən sonra qurulur. Eyni zamanda cinayəti sübut etmək lazımdır. Beynəlxalq aləmdə açıq faktları belə sübut etmək üçün bəzən illərlə zaman lazım olur. Bu da o deməkdir ki, kütləvi qırğın törədildikdən sonra bütün hərbi cinayətlərin günahkarı olaraq, bir nəfər vəzifəli şəxsi cəzalandırmaq, ümumilikdə dövləti cinayətkar statusundan xilas edir. Nəticədə bir neçə vəzifəli “vətənsəveri” məhkəmələrə qurban verməklə dövlət müharibəni udur, qarşı tərəfdə soyqırım törədir.

NƏTİCƏ

XIX əsrin başlanğıcından bu günə qədər bir sıra aparıcı dövlətlər Qafqazda və Şərqi Anadoluda ermənilərdən öz maraqları üçün istifadə etməkdədirlər. Təbii ki, hədəf göstərilən hər hansı xalqı xüsusi qəddarlıq və amansızlıqla qırmağa hazır olan bir əlaltı dövlətə sahib olmaq cəlbədidir. Xüsusilə erməni kilsəsinin yarandığı gündən ermənilər vahid məqsəd ətrafında birləşməyin, aparıcı imperiyalar, xilafətlər, dövlətlər və rejimlər bir-birini əvəz etdikcə onların “sadiq” qulu olmağın geniş üsullarını dərinlən mənimsəmişlər. Amma Roma imperiyası, Alban kilsəsi, Ərəb xilafəti və Osmanlı imperiyası və s. ki-

AKTUAL MÖVZU

mi qüdrətli “sahib”lərinə xəyanət etmiş ermənilər indiki ağalarına da mütləq bir gün xəyanət edəcəklər. Böyük dövlətlər nəzərə almalıdırlar ki, erməni dövlətçiliyi böyük güclərin maraqlarına xidmət etməklə şəxsi mənafeyini təmin etmək üzərində qurulmuşdur. Eləcə də iki düşmən tərəf arasında seçim etmək lazım gəldiyi halda ermənilər ən güclünün tərəfini tutduqları kimi, qüvvələr nisbətindəki fərq az olduqda hər iki tərəfin sadıq casusları olurlar. Bu gün də belədir, Ermənistan iki rəqib blokdan hər birinə eyni dərəcədə yaxın olduğu kimi, hər birindən də eyni dərəcədə uzaqdır və hər ikisindən də öz mənafeələrinin təmini üçün məharətlə istifadə edir.

Ermənistan dövlətinin Azərbaycana qarşı kimyəvi silah tətbiq etməsinin beynəlxalq aləmdə cəzasız qala biləcəyinə şübhə yoxdur. Artıq tarixi təcrübəmizdən görürük ki, bəzi düşüncəsiz liderlər kimi əvvəlcə zərbə endirib, sonra vəziyyətdən çıxış yollarını axtarmaq yerinə cinayətkar erməni rəhbərliyi törədəcəyi cinayəti və cəzadan yayınma yollarını qatı cinayətkar məharəti ilə planlaya bilər. Belə olmasaydı, Xocalı, Kəlbəcər və digər yaşayış məntəqələrimizdə müdafiəsiz mülki əhaliyə qarşı törədilmiş çoxsaylı soyqırım hallarını sübut edə bilərdik.

Növbəti dəfə mənfur düşməndən qəfil zərbə almamaq üçün, kimyəvi intizamın daim yüksək səviyyədə saxlanması vacibdir. Hərbi hissələrdə müntəzəm keçirilən məşqlər, şəxsi heyətin fərdi və kollektiv mühafizə vasitələri ilə ştat üzrə tam dəstləşdirilməsi, ilkin tibbi yardımın göstərilməsi, deqazasiya üzrə dərslərin (məşqlərin) keçirilməsi kimi fasiləsiz tədbirlərdən əlavə, bütün növ hərbi təlimlərə girişin düşmənin kütləvi kimyəvi hücumundan qorunması tədbirləri ilə başlanması məqsədəuyğundur.

İqlim xəritəsindən (şəkil 6) də göründüyü kimi, bəzi aylarda Ağdam-Yevlax, Füzuli-Beyləqan, Şəmkir-Gəncə istiqamətləri müəyyən, yəni həmişəkindən fərqli hava axınlarına məruz qalır. Bu da erməni işğalçılarına kimyəvi silah tətbiq edərkən effekt almağa imkan verə bilər. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərəzilərinə isə belə hava axınları erməni işğalında olan Göyçə və Zəngəzur mahalları istiqamətindən gəldiyi üçün, təhlükə ehtimalı daha da yüksək hesab edilir. Bundan əlavə xəritədən də göründüyü kimi, qış aylarında şimal-qərbdən və qərbdən gələn hava axınları ölkəmizin aran rayonlarından keçərək şərq sərhədlərimizə qədər yayılır. Bu da öz növbəsində ehtimal olunan təhlükənin mümkün miqyaslarını bir daha təsəvvür etməyə imkan yaradır.

Bütün müasir dövlətlərin hərbi cəhətdən inkişaf və hazırlıqlarının əsası, düşmənlərinin ehtimal olunan imkan və fəaliyyət tərzlərinə görə şərtlənir. Bu zaman bizə görə düşmənin ehtimal edilən ən təsirli fəaliyyət tərzinin əsas götürülməsi məqsədəuyğundur.

Bəzi böyük dövlətlərin silahlı qüvvələrinin təlim ssenarilərində bütün fəa-

liyyətlər şərti düşmənin kütləvi nüvə zərbələrindən sonra, bəzilərinə isə havada üstünlüyün tam olaraq şərti düşməndə olduğu halda və s. başlayır. Yəni, hər bir ordu öz müdafiəsini düşmənin ehtimal olunan ən təhlükəli fəaliyyət tərzinə görə qurur. Əgər düşmən tərəfindən kimyəvi silahın və ya hansısa digər zərərverucu vasitənin tətbiq edilməsi ehtimalı varsa, həm mənəvi-psixoloji, həm maddi-texniki, həm də bilik və bacarıq cəhətdən buna tam hazır olmaq lazımdır.

Kütləvi qırğın silahları ilə mübarizə kompleks tədbir olaraq, bütün müvafiq qurumları əhatə edir. Əsasən cəbhəyanı zolaqda, eləcə də iri yaşayış məntəqələri və müəssisələrdə olmaqla, mülki əhalinin fərdi və kollektiv mühafizə vasitələri, zəhərləyici maddələr əleyhinə preparatlar, deqazasiya vasitələri ilə təmin edilməsi və onlardan istifadə qaydalarının öyrənilməsi kimi kompleks tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur.

Ermənistan kimi terrorçu və kriminal hakimiyyəti olan bir dövlətlə qonşuluqda olmaq bizi həmin rejimin istənilən alçaq addımına hazır olmağa məcbur edir. Ermənistan kimya sənayesinin imkanları və erməni havadarlarının bağışladığı milyardlarla ABŞ dolları dəyərindəki silah-sursat onlar tərəfindən istənilən vaxt kimyəvi silahdan istifadə etmə mülahizəsinə yol açır. Eyni zamanda, düşmənin ehtimal hücumu zamanı əks-təsir göstərə bilməmiş üçün bütün Ermənistanı tam təsiri altına ala biləcək gücdə kimyəvi silah potensialımızın olmasını təmin etməliyik. Belə ki, düşmən tərəfindən bizə hər-hansı kimyəvi hücum olarsa, biz ona daha da layiqli cavab vermə iqtidarında olmalıyıq.

Ehtimal çirklənmə zonalarının bütün əhalisinin və səlahiyyətli qurumların kimyəvi silahlara qarşı mübarizədə tam hazırlığına nail olmaqla və eyni zamanda uzaq məsafələrə kimyəvi silah tətbiq etmə imkanımızın olması ilə biz düşməni gələcək fəaliyyətlərində kimyəvi silah tətbiq etmə fikrindən daşındıra bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://tr.wikipedia.com> internet resursu
2. Chemical Defenses of Insects: A Rich Resource for Chemical Biology in the Tropics. Aaron T. Dossey
3. http://www.armtoday.info/default.asp?Lang=_Ru&NewsID=124025 internet resursu
4. <http://myazerbaijan.org/index.php?p=interview/27> Химическая война Еревана в Нагорном Карабахе Азербайджана. Ричардас Лапайтис, Литва
5. <https://armeniya.wordpress.com/2013/07/01/zhalko-puli-na-etikh-sobak/> internet resursu
6. Оружие массового поражения и способы защиты от него (учебник

для офицеров). Военное издательство Министерства Обороны СССР. Москва, 1966

7. <http://greenologia.ru/eko-problemy/vidy-ximicheskogo-oruzhiya.html> internet resursu

8. <http://news.bigmir.net/world/742475-Mir-shokirovan--v-Sirii-protiv-detej-primenili-himicheskoe-oruzhie> internet resursu

9. <http://www.chemfive.ru/news/> internet resursu

10. <http://visualcollector.com/VisualCollectorLinks/MortarsMines.htm> internet resursu

11. <http://worldofscience.ru/geografija-mira/20-geografija-armenii/484-himicheskaja-promyshlennost-armenii.html> internet resursu

12. <http://haqqin.az/news/24087> internet resursu

13. http://www.azerbaijan.az/portal/maps/climate_e.html internet resursu

РЕЗЮМЕ

АРМЯНСКАЯ АГРЕССИЯ И ПРИМЕНЕНИЕ ХИМИЧЕСКОГО ОРУЖИЯ

И. МАГЕРРАМОВ

В статье рассматриваются факты применения химического оружия Армянскими вооруженными силами. Возможности химической промышленности Армении. Основные свойства отравляющих веществ и методы противодействия возможной химической атаки со стороны Армении.

SUMMARY

ARMENIAN AGGRESSION AND USE OF CHEMICAL WEAPONS

I. MAHARRAMOV

The article deals with the facts of use of chemical weapons by Armenian armed forces. Features of the chemical industry in Armenia. The basic properties of toxic substances and methods to counter possible chemical attack from the Armenian side.

DEZAKTİVASİYANIN FİZİKİ-KİMYƏVİ ƏSASLARI VƏ ONUN EFFEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Polkovnik Qəhrəman MƏNSİYEV – dosent

Mənsiyev Qəhrəman Qəribəli oğlu 1970-ci il iyul ayının 15-də Bakı şəhərində anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandirlər Məktəbini (1992), Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasını (2007) bitirmişdir. Kimya Qoşunlarında taqım komandirindən hərbi hissə komandiri vəzifəsinə kimi yüksəlib. Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Hərb məharəti kafedrasının dosenti vəzifəsində xidmət edir. 2015-ci il tarixdən Hərbi Akademiyanın adyunkturasında qiyabi təhsil alır.

Açar sözlər: radiasiya təhlükəsizliyi, şüalanma dozası, radioaktiv çirklənmə, dezaktivasiya, xüsusi təmizləmə, sanitariya təmizləmə.

Ключевые слова: радиационная безопасность, доза облучения, радиоактивные загрязнения, дезактивация, специальная обработка, санитарная обработка.

Keywords: radiation safety, radiation dose, radioactive pollution, decontamination, special treatment, sanitization.

e-mail: qahraman.mansiyev@mail.ru

Dezaktivasiya – çirklənmiş ərazilərin, yolların, tikililərin, əşyaların sətəhdən, habelə ərzaq məhsulları və sudan radioaktiv maddələri kənar etməklə çirklənmənin təhlükə doğurmayacağı dərəcəyədək azaldılmasıdır. Dezaktivasiyada əsas məqsəd ionlaşdırıcı şüalanmaların insan orqanizminə zərərli təsirinə qarşısını almaq və ya azaltmaqla insanların təhlükəsizliyini təmin etməkdir. Bu səbəbdən, yaranmış şəraitdə kimya qoşunlarının qarşısında mühüm tələblər və tapşırıqlar qoyulur. Onların yerinə yetirilməsində xüsusi təmizləmə bölmələrinin fəaliyyəti olduqca əhəmiyyətlidir. [1]

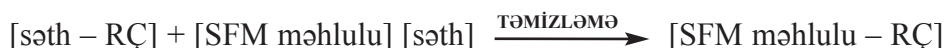
DEZAKTİVASİYADA TƏTBİQ OLUNAN ƏSAS MADDƏLƏRİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tərkibi səthifəal maddələrdən ibarət su məhlulları ilə radioaktiv çirklənmiş (RÇ) sahələrin, hərbi texnikanın, silahların yuyulub təmizlənməsi dezaktiva-

AKTUAL MÖVZU

siyanın əsas mahiyyətini təşkil edir. Suyun səthi dartılma qüvvəsini azaldaraq onun yuyucu xüsusiyyətini artırən maddələrə səthifəal maddələr (SFM) deyilir. Dezaktivasiyada yuma prosesinin mexanizmini aşağıdakı kimi göstərmək olar: [2]

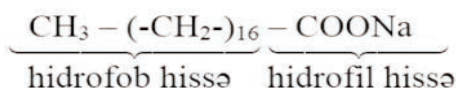

Strukturuna görə səthifəal maddələr iki hissədən ibarətdir:

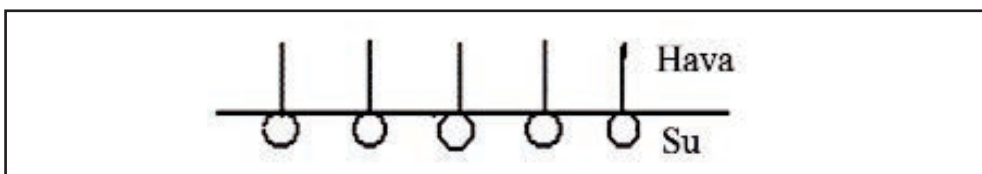
1. Hidrofil hissəsi (suya uyğundur).
2. Hidrofob hissəsi (yağlar qrupuna uyğundur).

SFM-in hidrofil hissəsi əsasən karbon və sulfat turşularının natrium duzlarının qalıqları ola bilər: $-\text{COONa}$; SO_3Na ; $-\text{OSO}_3\text{Na}$.

SFM-in hidrofob hissəsi isə 14-18 karbon və hidrogen radikalından ibarətdir. Misal üçün, adi sabunun strukturuna baxaq:

Hidrofil molekulları su molekulları tərəfindən çəkildiyinə görə SFM suda yaxşı həll olur, ancaq molekulların hidrofob hissələri mayedən çıxmağa çalışır və havaya yönəlir. Ona görə də tam adsorbsiya həddi yaranır (şəkil 1).

ŞƏKİL 1. TAM ADSORBSİYA HƏDDİ

SFM-in su məhlulları bütün çiklənmələri, o cümlədən RÇ-ni yuyaraq sabit suspenziya və ya emulsiya vəziyyətinə gətirir.

Dezaktivasiyada tətbiq olunan əsas maddələrin tərkibi cədvəl 1-də göstərilib.

	SF-2	SF-2u
Sulfanol	18%	25%
3-polifosfat	30%	50%
Natrium-sulfat	16%	18%
Nəmişlik	36%	8%

CƏDVƏL 1. DEZAKTİVASİYADA TƏTBİQ OLUNAN ƏSAS MADDƏLƏRİN TƏRKİBİ

Geyim paltarlarını dezaktivasiya etmək üçün aşağıdakı məhlullardan istifadə olunur:

Yun paltarlar üçün:

- 0,3% xlorid turşusu;
- 0,7% polifosfat Na;
- qalanı – su (H₂O).

Pambıq paltarlar üçün:

- 0,5% sulfanol;
- 0,36% xlorid turşusu;
- 0,7% heksametafosfat Na;
- qalanı – su (H₂O).

SF-2-ni sulfanolla 3-polifosfat Na-u 1:1-ə nisbətində qarışdıraraq alırlar. SF-2 su məhlulu $t = 10 - 15^{\circ}\text{C}$, $\text{pH} = 11,6$, $\sigma = 37$ erq/sm².

SF-2 suyu yaxşı hopdurur. Ona görə onu zavoddan buraxıldığı qablarda havası quru otaqlarda saxlamaq lazımdır. SF-2-nin 0,075 – 0,3% məhlulları tətbiq edilir.

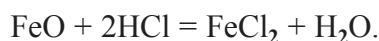
SF-2U SF-2-yə çox oxşayır, suda yaxşı həll olur ($t = 10 - 15^{\circ}\text{C}$, $\text{pH} = 9,5$) və böyük köpük əmələ gətirmə xüsusiyyətinə malikdir.

DEZAKTİVASİYA ÜSULLARININ FİZİKİ-KİMYƏVİ ƏSASLARI

Dezaktivasiya – mürəkkəb fiziki-kimyəvi prosesdir. [2] Dezaktivasiyanın üsulları səthə təsirinə görə 3 qrupa bölünür:

- kimyəvi;
- kimyəvi-kolloid;
- mexaniki.

Kimyəvi üsul güclü turşuların kimyəvi təsirinə əsaslanır. Bu üsul geniş tətbiq olunmur, çünki reaksiya turş mühitdə gedir. Bu da korroziya yaradır:

Kimyəvi-kolloid üsulu dezaktivasiya məhlullarının tətbiqinə əsaslanır və bu zaman aşağıdakı proseslər baş verir:

- yuma;
- kompleks birləşmə yaranması;
- ion dəyişməsi.

Yuma prosesinin ilkin mərhələsi islanma prosesidir. Kəmiyyətcə islanma prosesi 3 fazanın sərhədində (maye, bərk, qaz) yaranır və künc bucağı ilə xarakterizə edilir. Künc bucağının qiyməti Laplas tənliyinin köməyi ilə təyin edilir:

AKTUAL MÖVZU

$$\cos\theta = \frac{\sigma_1 - \sigma_2}{\sigma_3}, \quad (1)$$

burada σ_1 – bərk səth və hava sərhədində səthi gərilmə qüvvəsi;

σ_2 – bərk səth və maye sərhədlərində səthi gərilmə qüvvəsi;

σ_3 – maye və hava sərhədlərində səthi gərilmə qüvvəsi.

Tənləkdən görünür ki, $\sigma_1 - \sigma_2$ fərqi və σ_3 artdıqca islanma artır.

Mexaniki üsul RÇ-nin (rediyaktiv çirklənmə) fiziki olaraq qoparılmasına əsaslanır və aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- süpürmə və üfurmə;
- çoxlu su ilə yuma;
- üst qatın mexaniki olaraq qoparılması;
- qum axını üsulu;
- ultrasəsle dezaktivasiya.

DEZAKTİVASIYANIN EFFEKTİVLİYİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Dezaktivasiya o zaman tam sayılır ki, çirklənmə icazə verilən normadan çox olmasın. Dezaktivasiya əmsalı:

$$K_{dn} = \frac{K \cdot K_0}{N_{dn}}, \quad (2)$$

burada K – radiasiyanın zamandan asılı olaraq dəyişmə əmsalı;

K_0 – dezaktivasiyaya qədər olan çirklənmə;

N_{dn} – təhlükəsiz radioaktiv çirklənmədir.

Əgər aktivlik ölçülərsə, onda dezaktivasiya əmsalı [3]:

$$K_d = \frac{A_0}{A_d}, \quad (3)$$

burada A_0 – ilkin aktivlik; A_d – dezaktivasiyadan sonrakı aktivlikdir.

Dezaktivasiyanın effektivliyi mexanikləşdirmə əmsalından da asılıdır.

$$K_m = \frac{m \cdot t}{S}, \quad (4)$$

burada m – şəxsi heyətin sayı, t – dezaktivasiya vaxtı, S – dezaktivasiya sahəsidir.

Başqa əmsallardan biri də şəxsi heyətin qorunma əmsəlidir:

$$K_z = \frac{D_0}{50}, \quad (5)$$

burada 50 ber – birdəfəyə icazə verilən doza, D_0 – RÇ və dezaktivasiya zamanı alınan inteqral dozadır.

Dezaktivasiya şəxsi heyətin döyüşdə istifadə olunma əmsəlindən da asılıdır:

$$K_{di} = \frac{M - m}{M}, \quad (6)$$

burada M – şəxsi heyətin ümumi sayı, m – dezaktivasiyada istifadə olunan şəxsi heyətdir.

$K_{di} > 0,85$ -dən böyük olmalıdır.

Paltarların dezaktivasiyasının effektivliyinin qiymətləndirilməsi:

$$K_d = a \cdot A + b, \quad (7)$$

burada K_d – dezaktivasiya əmsəli, A – radioaktiv məhlulun xüsusi aktivliyi;

a və b – sabit əmsallardır: $a = 5,5$; $b = 19$.

$$K_d = a \cdot A^n, \quad (8)$$

burada A – çirklənmənin sıxlığı, a və n – sabit əmsallardır.

Dezaktivasiya əmsəli zamandan asılıdır:

$$K_d = a + \frac{b}{\theta}, \quad (9)$$

burada K_d – dezaktivasiya əmsəli, θ – çirklənmə müddəti, a və b – materialdan asılı sabit kəmiyyətlərdir.

Pambıq materiallar üçün: $a = 23$; $b = 1$.

Yun materiallar üçün: $a = 18$; $b = 12$.

FMV-nin VƏ GEYİMLƏRİN DEZAKTİVASİYA VƏ DEQAZASİYA ÜSULLARI

FMV və geyimlərin dezaktivasiya üsulları:

– FMV və paltarların natamam dezaktivasiyası;

AKTUAL MÖVZU

– FMV və paltarların tam dezaktivasiyası.

Geyimlərin natamam dezaktivasiyası çırpma, silkələmə, süpürmə yolu ilə həyata keçirilir. Bu zaman RÇ 78-90% azalır. Yaş paltarlar bu üsullarla 26-30% təmizlənir. Əleyhqazların süzücü-uducu hissələri dezaktivasiya məhlullarında islanmış parça ilə silinir. Tam dezaktivasiya gəmilərdə sanitar-kimyəvi bloklarda xüsusi yuyucu maşınlarla aparılır. Gəmi bazaya gəldikdən sonra bütün paltarlar və FMV xüsusi paltar yuma yerlərində dezaktivasiya edilir.

Pambıq paltarlar 94% sellülozdan $[C_6H_7(OH)_3]_n$ ibarətdir. Ona görə də, elə paltarları yumaq üçün aşağıdakı tərkibdə dezaktivasiya məhlulundan istifadə edirlər:

- 0,5% sulfanol;
- 0,7% heksametafosfat Na;
- 0,36% HCl;
- qalanı – H_2O .

Yun parçalardan tikilən paltarların əsas hissəsini keratin təşkil edir. Ona görə də, RM-nin keratində hopmasını nəzərə almaq lazımdır:

$$a = K C_p, \quad (10)$$

burada a – bərabərkütləli sorbsiya, K – sorbsiya əmsalı, C_p – məhlulda radioaktiv maddənin qatılığıdır.

Yun paltarlar xüsusi yuyucu maşınlarda dezaktivasiya edilir.

GEYİMLƏRİN VƏ FƏRDİ QORUYUCU VASİTƏLƏRİNİN DEZAKTİVASİYASININ ÜMUMİ PRİNSİPLƏRİ

Əleyhqazın qutusunu SF-2 məhluluna batırılmış əski ilə silərək dezaktivasiya edilir və su ilə yuyurlar.

Pambıq paltarları dezaktivasiya etmək üçün aşağıdakı tərkibli məhlullardan istifadə edirlər:

- 0,5% sulfanol; 0,7% heksametafosfat; 0,36% HCl; qalanı – su (maye RM çirklənmədə);
- 0,5% sulfanol; 0,7% heksametafosfat Na; qalanı su (radioaktiv tozla çirkləndikdə).

Yun materialdan olan geyimləri dezaktivasiya etmək üçün məhlulda $pH = 5-7$ olmalıdır. Bu zaman həm kation, həm də anion mübadiləsi gedir. RM-in yun paltarlara çökməsi aşağıdakı tənliklə verilir:

$$d = K C_p. \quad (11)$$

burada C_p – RM-in məhlulda qatılığı; K – sorbsiyanın bərabər qiymətidir.

Dezaktivasiya xüsusi yuyucu maşınlarda aparılır.

RADIOAKTİV MADDƏLƏRİN OBYEKTlərƏ TƏSİRİNİN XARAKTERİ

Bütün obyektləri şərti olaraq 2 qrupa bölmək olar:

- silahlar və hərbi texnika;
- müxtəlif tipli qurğular və ətraf mühit.

Radioaktiv çirklənmə ilə radiasiya şüalanması arasındakı asılılıq aşağıdakı düsturla ifadə edilir:

- çirklənmənin izində

$$Q = 2 \cdot 10^6 \cdot P_{\gamma}, \quad (12)$$

- çirklənmiş mühitdən keçən zaman

$$Q_{\max} = 4 \cdot 10^5 \cdot P_{\gamma}, \quad (13)$$

burada Q və Q_{\max} – obyektin çirklənmə dərəcəsi parçalanma $\text{sm}^2/\text{dəq}$,
 P_{γ} – radiasiyanın həddi, ber/saat.

Müxtəlif tipli qurğular və ətraf mühit üçün

$$Q = 2 \cdot 10^7 \cdot P_{\gamma}, \quad (14)$$

burada Q – radioaktiv çirklənmənin dərəcəsi, P_{γ} – radiasiyanın həddi, ber/s,

OBYEKTlərİN DEZAKTİVASİYA VƏ DEQAZASİYA ÜSULLARI

Sahil obyektlərinin dezaktivasiya üsulları 3 qrupa bölünür:

- mayesiz;
- mayeli;
- mayeli-qazla.

Mayesizlərə aşağıdakılar aiddir:

- radioaktiv tozların süpürülməsi $KD = 2 \div 4$;
- radioaktiv tozların tozsoranlar və ejektorların köməyiylə sorulması $KD = 5 \div 10$;
- sıxılmış hava ilə radioaktiv tozların üfürülməsi $KD = 2 \div 3$.

Mayeli üsullara aşağıdakılar aiddir:

- radioaktiv maddələrin su axını ilə yuyulub təmizlənməsi $KD = 10 \div 20$;
- radioaktiv maddələrin SFM məhlulları ilə yuyulub təmizlənməsi (firçalarla) $KD = 50 \div 80$;
- radioaktiv maddələrin həlledicilərlə yuyulub təmizlənməsi (əski ilə sili-

nərək) $KD = 20 \div 40$.

Dezaktivasiya aşağıdakı qaydalarla aparılır:

- səngərlər – üst qatlarının kəsilib kənarlaşdırılması ilə;
- ətraf sahələr – mühitlərin üst qatlarının buldozərlərin köməyi ilə kənarlaşdırılması ilə;
- bütün bunlar bir yerə yığılır və təmiz torpaqla üstü torpaqlanır.

SUYUN RADİOAKTİV MADDƏLƏRDƏN TƏMİZLƏNMƏ ÜSULLARI VƏ ƏRZAQ MƏHSULLARININ DEZAKTİVASİYASI

Suyun RM-lə çirklənməsinin xarakteri reaktorun növündən, miqyasından və su yığımının dərinliyindən asılıdır.

Bir saat keçdikdən sonra RM-in suda qatılığı $10^{-3} \div 10^{-5}$ Ki/l olur. Sudan RM-in təmizlənmə effektivliyi dezaktivasiya əmsalı ilə ifadə edilir [4, s.123-125]:

$$D = \frac{A_0 - A_k}{A_0} \cdot 100\%, \quad (15)$$

burada D – dezaktivasiya dərəcəsi, A_0 – dezaktivasiyadan əvvəl suyun aktivliyidir.

A_k – dezaktivasiyadan sonra suyun aktivliyidir.

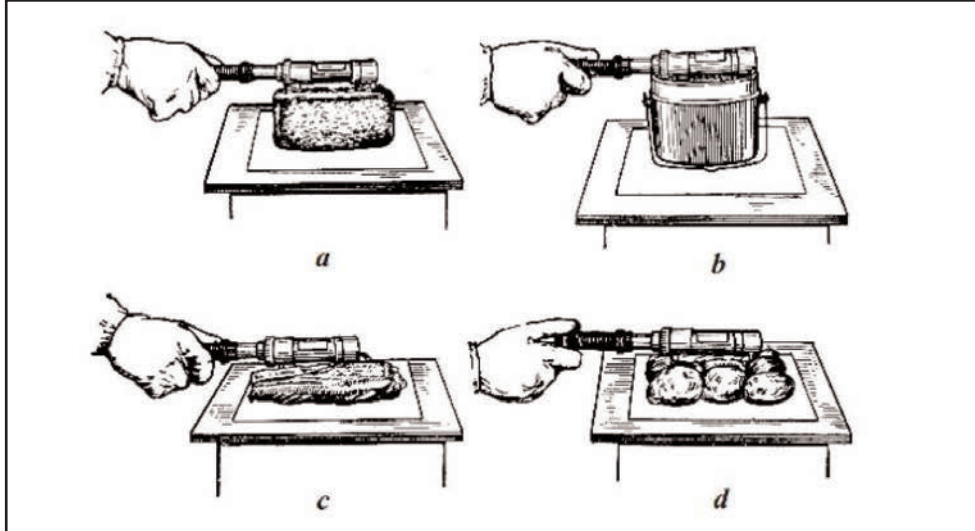
Suyun təmizlənməsində aşağıdakı üsullar tətbiq edilir:

- koaqulyasiya;
- iondəyişmə;
- distillətmə (qaynatma).

Koaqulyasiya zamanı suyun RM-lə çirklənmə dərəcəsi 2 dəfə azalır. Bu üsulun effektivliyini bir daha qaldırmaq üçün flokulyantlardan istifadə edirlər ($20 \div 50$ qram 1 ton suya). Koaqulyasiyanın əsas mahiyyəti kiçik hissəciklərin bir-biri ilə birləşərək mürəkkəb aqreqat yaratmasıdır. Əgər suya gil əlavə olunarsa, $KD = 10$ olar, aktiv kömür toz və xırda karboferrogel əlavə olunarsa, $KD = 100$ olar.

Ərzaq məhsullarını dezaktivasiya etməzdən əvvəl onların radioaktiv maddələrlə çirklənmə dərəcəsi müəyyənləşdirilir. [5] Dozimetrik nəzarət üzrə radiasiya səviyyəsi ölçülərkən DP-5V (ludlum) cihazının zondunu məhsulun səthindən 1-1,5 sm hündürlükdə yerləşdirilir (şəkil 2).

Əgər çirklənmə yol verilən normadan yuxarıdırsa, bu halda yeyinti məhsulu dezaktivasiya olunur. Dəqiq dozimetrik yoxlamadan sonra çirklənmə yol verilən normadan aşağı olarsa, bu halda onların istifadəsi mümkündür.

ŞƏKİL 2. Ərzaqların radioaktiv çirklənməsini ölçmə qaydası
a) çörək; b) maye (dənəvər) qida məhsulları; c) balıq; d) tərəvəzlər

Ərzaq məhsullarının və suyun dezaktivasiyası onun saxlandığı qab nəzərə alınmaqla yerinə yetirilir. Əvvəlcə tez xarab olan məhsullar təmizlənir. Xarab olmayan məhsulları təhlükə törətməyən yerlərdə uzun müddət saxlamaqla təbii halda dezaktivasiya etmək mümkündür (çünki çirklənmədən sonra vaxt keçdikcə radiasiya öz-özünə parçalanaraq tədricən azalır).

Əvvəlcə ərzaq saxlanılan qabların xarici səthini yumaq və nəm əski ilə silib təmizləmək lazımdır, sonra qeyri-hermetik qablar açılmalı və oradakı məhsulun çirklənmə dərəcəsi dozimetrik cihazlarla yoxlanmalıdır.

Çirklənməyə məruz qalmayan yoxlanılmış məhsul təmiz qaba yığılmalıdır. Çirklənmiş məhsulun üst qatı kəsilib kənar edildikdən sonra o yenidən yoxlanılmalıdır. Əgər ərzaq məhsulları hermetik şüşə, yaxud metal (plastik kütlə) qablarında saxlanılırdısa, bu qabların səthi təmiz yuyulduqdan sonra içərisindəki məhsuldan istifadə etmək olar. Yumşaq qabın (kisə, torba) səthini əvvəlcə süpürgə və ya fırça ilə süpürmək, üstünə su çiləməklə azacıq nəmləndirmək və 10-15 dəqiqədən sonra içindəki məhsulu digər təmiz qaba yığmaq lazımdır.

Suyu 12-15 saat durulduqdan sonra üst qatını süzüb işlətmək mümkündür. Suyu dezaktivasiya etməyin ən etibarlı üsulu daşdan süzməkdir. Su müxtəlif üsullarla dezaktivasiya olunur: çökdürmək, süzmək və distillə etməklə. Təbii ionitləri – gili, permutiti, qara torpağı su ilə dolu qaba tökməklə onu yaxşıca qarışdırıb çökməsini gözləmək lazımdır. Çökdükdən sonra suyun təmiz üst qatı 50-70% və daha artıq stronsium – 90 və digər radioaktiv izotroplardan təmizlənmiş olur.

AKTUAL MÖVZU

Bəzi çirklənmiş bitkiçilik məhsulları çox sadə ilkin texnoloji təmizləmə üsulları ilə səmərəli dezaktivasiya oluna bilər (cədvəl 2). Kökümeyvəli və tərəvəz məhsullarının dezaktivasiyası axar su ilə təmiz yuma, yaxud qabığının və örtük yarpaqlarının təmizlənməsi hesab edilir.

Bitki məhsulunun bir hissəsi	Təmizləmə üsulu	Radioaktiv çirklənmənin azalması
Düyü, qarabaşaq	Üst təbəqənin kənarlaşdırılması	10-20 dəfə
Pomidor, xiyar	Axar su ilə yumaq Yuyulmuş tərəvəzin turşuya qoyulması	3-10 dəfə 2-2,5 dəfə
Turp, çuğundur	Meyvəsinin başını kəsmək	20 dəfə
Kələm	Örtük yarpaqlarının soyulması	40 dəfə
Kartof	Yuyulmuş bitkinin təmizlənməsi	2 dəfə

CƏDVƏL 2. RADIOAKTİV ÇİTKLƏNMİŞ MƏHSULLARIN DEZAKTİVASİYA ÜSULLARININ SƏMƏRƏLİLİYİ

Çöl şəraitində qalmış kartof və digər məhsullar quru radioaktiv tozla çirkləndikdə onların üst qatını, yağışla birgə çökən radioaktiv maddələrlə çirkləndikdə isə islanmış bütün qatını kənar etmək lazımdır. Kartof təmizləndikdə onun radioaktivliyi 2 dəfə azalır.

Çirklənmiş ət məhsullarını bişirdikdə 1-ci 20-25 dəqiqədə radioaktivliyin təxminən 50%-i ətin suyuna keçir. Sonrakı qaynama praktik olaraq effekt vermir.

Südü emal etdikdə radioaktiv izotoplar emal məhsuluna qeyri-bərabər keçir. Südün daha tam təmizlənməsi üçün xüsusi iondəyişən süzgülərdən istifadə edilir.

Yağlı bitkilərin son məhsul istehsalında (yağ) ekstraksiya yolu ilə alınan məhsul istənilən halda istifadə üçün təhlükəsizdir. Tərkibindəki azyaşayan radioaktiv izotopların parçalanma dövrü gözlənilməklə çirklənmiş məhsulun saxlanması məhsulun radioaktiv çirklənməsinin bir neçə dəfə azalmasına imkan verən səmərəli üsuldur.

Bütün dezaktivasiya işləri fərdi qoruyucu vasitələrdə aparılmalıdır.

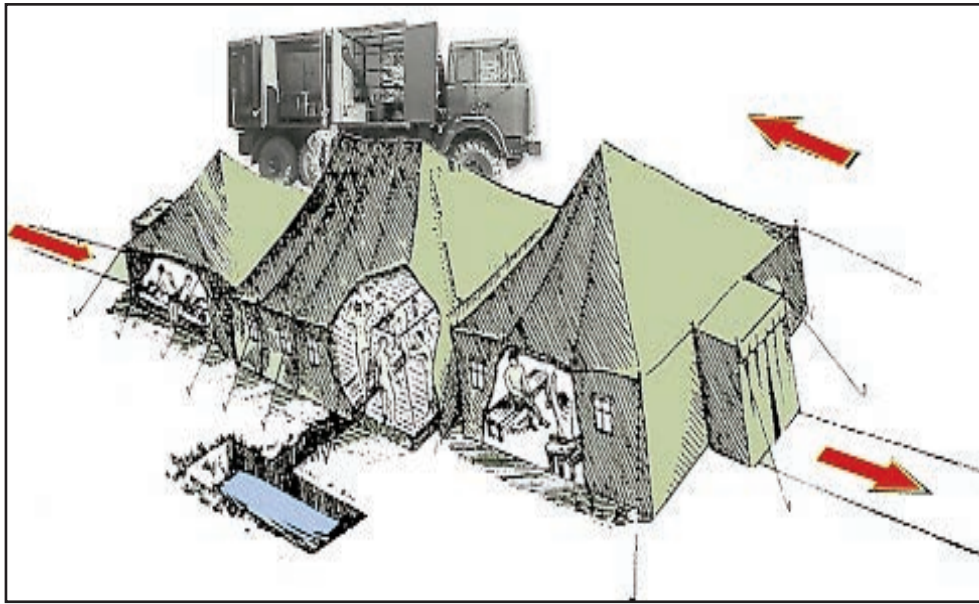
Ərzaq məhsulları tam dezaktivasiya edildikdən sonra yalnız tibb xidmətinin icazəsi ilə istifadə edilə bilər.

ŞƏXSİ HEYƏTİN SANİTAR TƏMİZLƏNMƏ ÜSULLARI

İnsan bədənindən radioaktiv maddələrin kənar edilməsi sanitar təmizləmə ilə həyata keçirilir. Radioaktiv maddələrin təsiri bir neçə gün ərzində davam edir. Bu səbəbdən sanitar təmizləmə – şəxsi heyətin və paltarlarının radioaktiv maddədən təmizlənməsindən ibarətdir. [6]

Tam sanitar təmizlənmə silah və texnikaların tam təmizlənməsindən sonra aparılır və o, radioaktiv çirklənməyə məruz qalmış şəxsi heyətin çimməsi və ya sabunla isti suda yuyunması, eyni zamanda alt paltarlarının, geyimlərinin dəyişdirilməsi ilə yekunlaşır. Tam sanitar təmizlənmə yerli hamamlarda da aparıla bilər.

Sanitar təmizləmənin aparılması üçün təmiz və çirkli hissəyə bölünmüş meydança seçilir və soyunub-geyilmə üçün yer ayrılır (şəkil 3).

ŞƏKİL 3. SANİTAR TƏMİZLƏNMƏ MEYDANÇASI

Sanitar təmizlənmə meydançasında soyunma, yuyunma və geyinmə üçün xüsusi çadırlar qurulur. İsti vaxtı soyunma, yuyunma və geyinmə açıq havada da yerinə yetirilə bilər. Çirkab suların axması üçün arxlar və quyular qazılır. Meydançanın ərazisi iki hissəyə bölünür: təmiz və çirkli hissə. Dezaktivasiya qurğusu (DDA, DDQ) meydançanın çirkli və təmiz hissəsinin birləşdiyi yerdə yerləşdirilir.

Şəxsi heyət radioaktiv maddələrlə çirkləndikdə dozimetrik nəzarətdən keçdikdən sonra sanitar təmizlənmə meydançasına daxil olur. Soyunma bölməsinin girişində qoruyucu vasitələri təyin olunmuş yerdə çıxarır və içəri da-

AKTUAL MÖVZU

xil olduqdan sonra öz komandirinin və ya meydança rəisinin əmri ilə ardıcıl olaraq geyimi və alt paltarlarını soyunur. İsti hava şəraitində gödəkçə, baş geyimi və hərbi ləvazimat soyunma bölməsinin girişində də çıxarıla bilər. Geyimi və hərbi ləvazimatı isə təmizlənmə üçün xidmətçi heyətə təhvil verir. Soyunma bölməsində, eyni zamanda sənədlər və şəxsi əşyalar da təhvil verilir.

Yol verilən normadan aşağı radioaktiv maddələrlə çirklənmiş geyimlər, ayaqqabı, hərbi ləvazimat və qoruyucu vasitələr xüsusi ayrılmış şəxsi heyətlə təmiz hissədə yerləşən geyinmə bölməsinə daşınır. Çirklənmiş əşyaların meydançada tam zərərsizləşdirilməsi mümkün olmadığı halda, xidmətçi heyət onları rezin kisələrə yığıb təmizlənmə üçün dezaktivasiya məntəqələrinə və ya səhra mexaniki camaşırxanalarına göndərir.

Şəxsi heyət yuyunma bölməsindən çıxdıqda radiasiya nəzarətindən keçir. Çirklənmə dərəcəsi yol verilən normadan aşağı olduqda geyinmə bölməsinə, yuxarı olduqda isə yenidən yuyunmağa göndərilir. Geyinmə bölməsində şəxsi heyət (təmizlənmiş və ya paltarın dəyişdirilmə fondundan aldığı geyimi) paltarları və hərbi ləvazimatı əyninə geydikdən sonra komandirin əmrinə əsasən toplanma rayonuna gedir.

Dezaktivasiya məntəqəsinin yerləşmə yerinin dəyişdirilməsi dezaktivasiya qurtardıqdan sonra yerinə yetirilir. Təmizləmə mərhələləri qurtarmadan, dezaktivasiya məntəqəsinin yerinin dəyişdirilməsi zərurəti olduğu halda çirkli əmlaklar kameralardan boşaldılır, onların təmizlənməsi yeni rayonda yekunlaşdırılır.

NƏTİCƏ

Beləliklə, baş verəcək hər hansı qəza zamanı ərazinin, geyimlərin, qurğuların və s. radioaktiv çirklənməsi, yol verilən norma həddini aşdıqda təhlükəli olacaqdır. Bu səbəbdən dezaktivasiya tədbirlərinin aparılması zəruridir.

Məqalədə dezaktivasiyada tətbiq olunan əsas maddələrin ümumi xarakteristikası, dezaktivasiya üsullarının fiziki-kimyəvi əsasları, dezaktivasiyanın effektivliyinin qiymətləndirilməsi, eyni zamanda FMV-nin, geyimlərin, suyun və obyektlərin dezaktivasiyasının ümumi prinsipləri açıqlanmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Мансиев Г.Г. Дезактивация радиоактивных загрязнений. Евразийский Союз Ученых. XIV Международная научно-практическая конференция. Москва, “Современные концепции научных исследований” часть 3, 2015

2. Səfərov R.S. Qoşunlarda xüsusi təmizləmə və aerosol maskalanma. Dərs vəsaiti. ААНМ, 2002
3. Зимон А.Д., Пикалов В.К. Дезактивация. М.: ИздАТ, 1993
4. Кеслер Г. Ядерная энергетика. М.: Энергоавтомиздат, 1986
5. Действия химических войск при ликвидации последствий аварии на атомной электростанции, М.: Воениздат, 1987
6. Кантырев И.Г. Средства и способы специальной обработки. М.: Издательство ВАХЗ им. С.К. Тимошенко, 1965

РЕЗЮМЕ
ФИЗИЧЕСКО-ХИМИЧЕСКАЯ ОСНОВА ДЕЗАКТИВАЦИИ
И ОЦЕНКА ЕЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ
Г. МАНСИЕВ

В статье проанализировано общие характеристики основных агентов использованных для очистки, также физических-химических методов очистки, общей очистки принципов FMV, надевание одежды, использование воды и объектов. Также в статье было сделано оценка эффективности очистки.

SUMMARY
PHYSICAL-CHEMICAL BASIS OF DECONTAMINATION AND
EVOLUTION OF ITS EFFICIENCY
G. MANSIYEV

In paper, there has been analyzed general characteristics of main agents used for decontamination, also physical-chemical methods of decontamination, general principles decontamination of FMV, clothes, water and objects. There has been made evolution of decontamination efficiency

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MASKALANMA – DÖYÜŞ TƏMİNATININ ƏSASIDIR

Polkovnik Nizami ƏLİYEV

Əliyev Nizami İsmayıl oğlu 1964-cü il fevral ayının 12-də Xanlar şəhərində anadan olub. Bakı Ali Ümumqoşun Komandirləri Məktəbini (1987), Türkiyə Cumhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin Akademiyasını (1999), Ukrayna Milli Müdafiə Akademiyasını (2002) bitirib. Silahlı Qüvvələrdə bir çox mühüm vəzifələrdə xidmət edib. Əfqanıstan və Qarabağ müharibəsi veteranıdır.

Hal-hazırda Müdafiə Nazirliyinin Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsinin Hərbi Təhsil İdarəsində şöbə rəisi vəzifəsində xidmət edir.

Müharibə və silahlı münaqişələrin təcrübəsindən bu günümüzdə gəlib çatan odur ki, bacarıqla təşkil olunmuş maskalanma: qoşunların həqiqi tərkibi, yerləşməsi, vəziyyəti, fəaliyyət xarakteri və nəticədə niyyəti barədə düşməndə yanlış təsəvvür yaradır, eləcə də onun atəşlə zərərvermə vasitələrinin obyektləri hədəfə almasından qoruyur, bununla da şəxsi heyət arasında itkilər azalır və bölmələrin (hərbi hissələrin) döyüş qabiliyyəti mühafizə olunur.

Yuxarıda qeyd olunanları daha geniş izah etmək üçün qoşunların və obyektlərin aşkarlanması üçün düşmənin hansı imkana malik olması araşdırılmalıdır. Lokal müharibələr və qonşu dövlətlərdə keçirilən antiterror əməliyyatlarının analizi göstərir ki, əgər bölmələr müvafiq maskalanma tədbirləri görməsələr, 8-12 saat ərzində onların 5/10 və ya 65/100 hissəsi aşkar olunaçaq, eyni minvalla tabor səviyyəsində qüvvələrin 8/10 və ya 95/100 hissəsi aşkarlanacaq. Tutaq ki, fəaliyyətlər başlamışdır və davam etdirilir. Əgər lazımi səviyyədə maskalanma tədbirləri görülməzsə, əməliyyatların aparılmasının 3-cü sutkasının sonunda düşmən, qoşunların mövqe və obyektlərinin 7/10, yaxud 85/100 hissəsini aşkarlayacaqdır. Bu zaman yaddan çıxarmamaq lazımdır ki, əgər tədbirlər görülməyibsə sadəcə radiotexniki və pilotsuz kəşfiyyat vasitələriylə düşmən 3-4 saat ərzində, misal üçün, 100-dən 75-80 ehtimalı ilə birliyin rabitə və idarəetmə sistemini, əsas bölmələrin yerləşmə yerlərini və əsas mərkəzlərini aşkar edəcək (yenə də xatırladıq ki, radiotexniki maskalama rejimi tətbiq olunmayıbsa).

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, müasir dövrdə texniki maskalanma qoşunların döyüş təminatı növü hesab edilir və qoşunların düşmən tərəfindən aşkarlanması və zərbələrdən mühafizə edilməsi üsullarından biridir. Buna görə də

hər hansı bir tapşırıqın, istənilən şəraitdə müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün bölmə, hərbi hissə və obyektlərin dəqiqliklə faktiki maskalanması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Necə deyərlər, *“maskalanmışan – aşkar olunmıyacaqsan, aşkarlanmamışan – zərbə endirilməyəcək”*.

Şimal qonşumuzun Şimali Qafqazda keçirdiyi antiterror əməliyyatlarına nəzər salaq. Bu münaqişənin ilkin mərhələsi onunla xarakterizə olunur ki, qarşı tərəfin düzgün qiymətləndirilməməsi səbəbindən maskalanma üsul və vasitələri çox passiv istifadə edilirdi, onların yerinə yetirilməsinə səy göstərilmirdi. Bir anlıq xəbər portallarında gedən süjetləri xatırlayaq, hərbi hissələr açıq yerləşirdi, güc və vasitələr kiçik bir əraziyə yığılır, giriş-çıxış nəzarətsiz idi, bölmələr tapşırıqə açıq şəkildə (istiqlalət və cəlb olunan güc gizlədilmədən) çıxırdılar. Lakin praktika onu göstərirdi ki, qoşunlara qarşı duran dəstələr çox peşəkar olmaqla böyük döyüş təcrübəsinə və kəşfiyyat məlumatlarını qısa zamanda realizətmə bacarıqlarına malikdirlər. Bunun nəticəsi olaraq da, qoşunlarda faktiki maskalanmanın vacibliyi dərk edildi və onun tələbləri yerinə yetirildi. Çünki qarşıduran dəstəni sadəcə dərbinlə müşahidə kifayət edirdi ki, nəzarət-buraxılış məntəqəsinin quruluşunu və mühafizə-müdafiə sistemini aşkar etsinlər (tabor mərkəzlərini, qərargahları, təminat mərkəzlərini və digər vacib obyektləri də həmçinin). Optik müşahidəyə yerüstü kəşfiyyat məlumatları (indiki real şəraitdə isə pilotsuz uçan kəşfiyyat vasitələri də əlavə olunmalıdır) əlavə olunduqda, dəstələr çox dəqiqliklə, xüsusilə də gecə şəraitində, dəqiq bilinən və tam aşkarlanan obyektlərə böyük müvəffə-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

qiyyətə və demək olar ki, itki vermədən atəş zərbələri endirərək geri çəkildilər. Bununla yanaşı, maskalanmaya diqqət yetirilməməsi snayperlərin və qumbaraatanların işini asanlaşdırır. Belə ki, hədəflər maskalanmadıqda onları nişan almaq və məhv etmək elə də çətin olmur.

Təxribatçı dəstələrin mülki paltarda müxtəlif bəhanələrlə bölmələrin yerləşmə yerlərinə (yaxınlığına) sərbəst şəkildə daxil olmaları, əlavə kəşfiyyat məlumatlarının toplanmasına və ya hər hansı təxribat aktının sərbəst şəkildə törədilməsinə əlverişli şərait yaradır. Bu cür hallar yuxarıda söhbət açdığımız Şimali Qafqaz münaqişəsi zamanı tez-tez baş verirdi. Çünki həmin qruplar qoşunlarda şübhə oyturmır və nəzarətsiz qalırdılar.

Xüsusi olaraq, qoşunların gizlədilməsinin diqqətdən kənar qalmasını qeyd etmək lazımdır ki, bura aldadıcı qurğuların qurulmaması, maskalama vasitələrinin və texnikanın maskalayıcı rənglə boyanmaması və s. daxildir. Sürücülər belə səhvlərin hansı nəticəyə gətirib çıxardığını praktik hiss etdiklərindən çox zaman sadə üsula əl atırdılar, palçıqla texnikaya suvaq çəkməklə ümumi görünüşünü deformasiya edirdilər (boyama işləri mövsümə uyğun olmalıdır). Əltında olan belə materiallardan ən asan hədəf olan yanacaq daşıyan maşınların sürücüləri tezliklə istifadə etməyə başladılar. Onlar yanacaq çəninin ətrafına karkas quraraq üzərinə lent çəkildilər, bununla da adi yük maşını görünüşünü yaratdılar, nəticədə həmin maşınlara hücum halları azaldı.

Bir çox antiterror əməliyyatların başlanğıc dövrünə xas olan səriştəsizliyə aid etmək olar:

- qoşunlara maskalanmanın öyrədilməməsi;
- qoşunlarda maskalanma tabel vasitələrinin yetərsizliyi və onların çeşidinin azlığı;
- bölmələrdə olan maskalanma vasitələrinin çox zaman ətraf ərazi fonuna uyğun boyanmaması;
- əltında olan və yerli vasitələrdən müxtəlif maskaların hazırlanmasına lazımi diqqətin yetirilməməsi;
- əldə olan tabel vasitələrin qoşunların optik, istilik və radiolokasiya kəşfiyyat vasitələrindən tələb olunan səviyyədə maskalanmasını təmin etməməsi.

Bunun ümumi səbəbləri kimi isə göstərmək olar:

- qoşunların həyatda qalma imkanlarını artıran döyüş təminatı növü kimi taktiki maskalanmanın, məsul şəxslər tərəfindən lazımi səviyyədə qiymətləndirilməməsi;
- taktiki maskalama tapşırıqlarının məzmununun və yerinə yetirilmə üsullarının lazımi dərəcədə anlaşılmaması;
- məsul şəxslərdə taktiki maskalanmanın təşkili üzrə bilik və bacarıqların yetərsizliyini, şəxsi heyətdə isə bu tədbirlərin yerinə yetirilməsi vərdişlərinin azlığı;

– taktiki maskalanma tədbirlərinin təşkilinə, icrasına formal və şablon yanaşılması.

Əgər yuxarıda sadalananlar həqiqətən də gözardı edilərsə, o zaman şəxsi heyət, texnika, silah və maddi vəsaitlər ehtiyatı əsassız itkilərlə üzləşər.

Hazırkı məqalədə əsas vəzifə göstərilən mövzu üzrə əlaqədar aşağıda göstərilən detalları geniş müzakirə etməkdir:

1. Taktiki maskalanmanın nəzəri əsaslarının məğzini izah etmək;
2. Taktiki maskalanma tapşırıqlarının siyahısını, onların məzmununu və icra üsullarını açıqlamaq;
3. Qoşunlar döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirən zaman şəxsi heyət tərəfindən yerinə yetirilən gizlədilmə tədbirlərinin əyani izahını vermək.

Taktiki maskalanma – qoşunların hər hansı fəaliyyətində gözlənilməzlik ortaya çıxmasına səbəb olur. İstənilən şəraitdə qoşunların həyatda qalmasına və döyüş qabiliyyətinin qorunmasına yönəldilmiş döyüş təminatıdır.

Burada məqsəd – qoşunların tərkibi, döyüş qabiliyyəti, yerləşməsi, təyinatı və fəaliyyət xarakteri, eləcə də gözlənilən döyüşün niyyəti barədə düşməni yanıltdırmaq (aldatmaq).

Taktiki maskalanma – vahid niyyət və plan əsasında həyata keçirilən, bir-biri ilə əlaqəli olan təşkilati, hərbi – texniki tədbirlər və praktiki fəaliyyətlər kompleksidir.

Təşkilati tədbirlər – ərazinin maskalayıcı xüsusiyyətlərinə, hava şəraiti-nə, fəsil və sutkanın zamana uyğunluğuna görə qoşunların fəaliyyətlərinə (döyüş qabağı), taktiki maskalanma planına uyğun olaraq məhdudiyətlərin qoyulması məxfilik rejiminin təyin olunmasına əsaslanır və aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tələbə çevrilir:

- qoşunların seyrək şəkildə yerləşdirilməsi, vaxtaşırı olaraq rayonların və mövqelərin dəyişdirilməsi;
- öz fəaliyyətlərinin gizlədilməsi üçün ərazinin maskalayıcı xüsusiyyətlərindən, məhdudgörmə şəraitindən (gecə, duman və s.) istifadə;
- dislokasiya yerində şəxsi heyət və texnikanın hərəkətlərinin məhdudlaşdırılması;
- qoşunların yerləşmə yerlərində yaşıllığın qırılması və yeni yolların açılmasının minimuma endirilməsi;
- nümayişkarənə fəaliyyətlərin keçirilməməsi;
- maskalanma intizamına ciddi riayət edilməsi;
- hərbi sirrin qorunması;
- maskalanmanın vaxtında icrasına və keyfiyyətinə nəzarətin həyata keçirilməsi.

Hərbi-texniki tədbirlər – gizlətməyə və təqlidə, aerosol və köpük yaradıcı vasitələrin, REM vasitələrinin və əl altında olan materialların istifadəsinə

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

əsaslanır. Belə tədbirlərə daxildir:

- yerli bitki örtüyündən istifadə;
- maskalayıcı boyama;
- obyektləri maskalayaraq formasının dəyişdirilməsi;
- obyektin vizual konstruksiyasının dəyişdirilməsi;
- süni maskaların istifadəsi;
- ərazinin maskalanması işləri;
- işıq və səs maskalama vasitələrinin tətbiqi;
- tüstüyaradıcıların və aerozolların tətbiqi;
- təqlidedicilərin, əksetdiricilərin, silah və hərbi texnika maketlərinin qurulması.

Tətbiq olunan üsul və texniki vasitələrdən asılı olaraq tədbirlər iki qrupa ayrılır: mühəndisi (mühəndis-istehkam bölmələri tərəfindən yerinə yetirilir); texniki (digər xüsusi bölmələr (RKBM, REM, rəbitə və s.) tərəfindən yerinə yetirilir).

İkinci qrupa tüstülərin, aerozolların, pirotexniki vasitələrin və s. tətbiqini aid etmək olar. Qalan tədbirlər birinci qrupa aiddir.

Qoşunların praktiki fəaliyyəti dedikdə faktiki maskalama planına uyğun olaraq həyata keçirilən nümayişkarənə təqlid etmə nəzərdə tutulur. Xüsusi vasitə və texnika tələb edən tədbirlər xaric olmaqla digərlərini qoşunlar öz gücülə yerinə yetirir.

Bu zaman əsas səylər yönəldilməlidir:

- kəşfiyyatın güc və vasitələrinin aşkar edilməsinə, onların imkanlarını və məqsədlərini müəyyən etməyə, onlarla mübarizəyə;
- düşməndə yeni texniki vasitələrin peyda olması barədə qoşunları və bölmələri vaxtında xəbərdar etməyə;
- məlumatların qorunması və texniki kəşfiyyat vasitələrinə qarşıqoyma səylərinin artırılmasına;
- taktiki maskalanma üzrə texniki vasitələrlə məlumat mübadiləsi zamanı icazəsiz rəbitə müdaxiləsinin qarşısının alınmasına.

Bütün hallarda taktiki maskalanma tədbirləri düşmən kəşfiyyatına qarşıqoyma, dövlət sirrinin mühafizəsi və informasiya təhlükəsizliyi tədbirləri ilə birgə həyata keçirilir. Bu da qarşıya qoyulan tapşırıqları effektiv olaraq yerinə yetirməyə imkan yaradır.

Taktiki maskalanma üzrə əsas tədbirlər bunlardır:

- **fəsiləsizlik** – hər şəraitdə düşməni yanıltmağa (alçaltmağa) yönəlmiş tədbirlərin arasıkəsilmədən və ardıcıl olaraq yerinə yetirilməsi;
- **kompleks yanaşma** – məqsəd, tapşırıq, yer və vaxt parametrlərinin ölçülüb-biçilməsi ilə ərsəyə gəlmiş, komandirin qərarına və taktiki maskalanma planına əsasən əməliyyatın həyata keçirilməsi, dayanıqlığın artırılması və

qoşunların döyüş qabiliyyətinin qorunmasına yönəlmiş, maskalanma və digər təminat növlərinin uzlaşdırılması;

– **fəallıq** – bütün güc və vasitələrlə düşməyə məqsədyönlü, intensiv və qabaqlayıcı təsir göstərilməsi;

– **fərqlilik** – maskalanma tədbirlərinin vasitə, üsul və tədbirlərinin seçilməsində şablonçuluğu istisna edir, qarşı tərəfi aldatmaq məqsədilə müxtəlif forma və metodların tətbiqini nəzərdə tutur;

– **inandırıcılıq** – maskalanma tədbirləri elə icra olunmalıdır ki, düşmən yalan və həqiqi olub-olmadığını seçə bilməsin;

– **iqtisadi məqsəddəuyğunluq** – ən az güc və vəsait tələb edən maskalanma həyata keçirilməsi.

Bura qədər qeyd olunanları daha dərinəndən anlamaq məqsədilə müxtəlif illərdə baş vermiş müharibələrdə tətbiq olunan tədbirlərdən misal çəkək:

1. 1916-cı ildə Fransa cəbhəsində döyüşlər əsasən “**səngər müharibəsi**” xüsusiyyəti daşıyırdı. Qarşı duranlar çox ciddi istehkam təchizatı yaradaraq, həftələr və aylarla yerdəyişmə aparmadan eyni yerdə qalırdılar. Mövqelər arasında olan ərazini (neytral zolaq adlandırılan) beş barmaqları kimi tanıyırdılar. Hər bir kol, hər bir təcik haqqında məlumat vardı.

Hesab edilirdi ki, belə bir ərazidə yeni bir müşahidə məntəqəsi qurmaq olmaz, lakin fransızlar belə düşünmürdülər.

Bu ərazidə olan təcikdə, hansı ki, ərazinin müşahidəsinə əlverişli şərait vardı, daş dirək dururdu və üzərində Parisə qədər məsafəni göstərəcək lövhəcik vurulmuşdu. Onlar bu dirəyin şəklini çəkərək bir zavoda göndərdilər, orada onun dəqiq surətini dəmirdən hazırlayaraq (içi boş və müşahidə aparmaq üçün dəliklər qoyulmaqla) cəbhəyə göndərdilər.

Gecə vaxtı kəşfiyyatçılar daş dirəyi çıxarıb yerinə hazırlanan əvəzedicini basdırdılar. Səngərdən buraya gizli əlaqə yolu qazaraq, düşmənin düz gözü önündə yerləşib dəmir arxasında güllələrdən qorunaraq bir aydan çox düşməni müşahidə etdilər.

2. 1944-cü ilin yayında Visla çayının qərb sahilində platsdarmın əldə saxlanılması üçün qızgın döyüşlər gedirdi. Müdafiə olunan döyüşçülər, qarşı tərəfdə duran faşist batareyasının yerini aşkar edə bilmirdilər, bu batareyaya müdafiə olunaraq mövqeləri atəş altında saxlayırdı. Belə olduqda, taqım komandiri fənd işlədərək gündüz vaxtı həmin batareyanı atəş açmağa məcbur etməklə onun yerini aşkar etməyə qərar verdi. Bu məqsədlə öz müşahidə məntəqəsindən 200-250 metr kənarda gecə vaxtı aldadıcı müşahidə məntəqəsi qurdu. İki şüşə bankanı müvafiq qaydada yerləşdirərək optik cihazları, dəbilqə quraşdırmaqla müşahidə aparmasını təqlid etdi. Kənarda yerləşən əsgər isə onlara bağlanmış ipi çəkərək müşahidə apararı “təqlidçi”ni idarə edirdi. Düşmən yeni müşahidə məntəqəsini aşkar edərək, ilk öncə snayper atəşi ilə onu

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

məhv etməyə çalışdı, daha sonra minaatandan atəş açıldı. Bununla da düşmən öz batareyasının yerini bəlli etmiş oldu.

3. 1942-ci ildən daha bir uğursuz maskalanma misalı gətirək. Düşmən müşahidəçiləri tərəfindən incəliyinə qədər öyrənilmiş biçin sahəsində dörd ot tayası dururdu. Bu istiqamətdə isə yerdəyişmə aparılaraq mövqelərə yeni tank bölməsi gətirildi. Bölmə komandiri vəziyyəti və ərazini səthi qiymətləndirərək qərara gəldi ki, tankları tayalar altında gizlətsin. Səhər ərazinin müşahidəsini aparan 8 ədəd yeni ot tayası aşkar edən düşmən bundan şübhələnərək, həmin tayaları atəş altına aldı. Nəticədə isə komandirin işinə səthi yanaşması səbəbindən bölmə əsassız itkilər verdi.

Takiki maskalanmanın məqsədinə iki vacib tapşırığı yerinə yetirməklə nail olunur:

I – qoşunların fəaliyyətinin gizliliyi;

II – qoşunların aldadıcı fəaliyyətlərinin həqiqətə uyğunluğunun yaradılması.

Qoşunların fəaliyyətinin gizliliyini təmin edir:

- informasiya sızmasının qarşısının alınması (istisna olunması) istiqamətində təşkilati və hərbi texniki tədbirlərin kompleks şəklində keçirilməsi;
- maskalanmanı aşkara çıxaran xüsusiyyətlərin aradan qaldırılması;
- düşmən tərəfindən kəşfiyyat güc və vasitələrinin istifadəsini imkansız edən şərtlərin yaradılması.

Aldadıcı məramlar həqiqi kimi bu cür təlqin edilir:

- onların yerləşməsi və fəaliyyət xarakterinin aldadıcı istiqamətlərdə (rayonlarda) nümayiş etdirilməsiylə;
- aldadıcı obyektlərin təchiz olunmasıyla və canlandırılmasıyla;
- düşməne dezinformasiya xarakterli məlumatların çatdırılmasıyla.

Taktiki maskalanma tapşırıqlarının icrası üsulları:

- gizlətmə;
- təqlidətmə;
- nümayişkarənə fəaliyyətlər;
- dezinformasiya.

Gizlətmə – qoşunların yerləşməsi, tərkibi, vəziyyət və fəaliyyətlərini aşkarlayan əlamətləri aradan qaldırma və ya minimuma endirməkdir. Bu taktiki iş bölmələrin, ekipajların və heyətlərin güc və vasitələri ilə daim yerinə yetirilir. Tədbirə xüsusi bölmələr də cəlb oluna bilər və nəticə aşağıdakı üsul və vasitələrlə əldə edilir:

- maskalayıcı boyalarla rəngləməklə;
- tabel vasitələri ilə gizlətmə;
- əl altında olan gizlədici vasitələrlə;
- radiodalğa udan və maskalayıcı köpük yaradan vasitələrlə, aerozol və

başqa materiallarla (optik, istilik, radiolokasiya, akustik və başqa aşkaretmə ünsürlərinin zəiflədilməsi məqsədi ilə);

– ərazinin maskalama xüsusiyyətlərini, təbii və süni daldalanacaqları, hava şəraitini, fəslə, sutkanın gündüz-gecə şərtlərini, həmçinin digər məhdudgörmə çətinliklərini nəzərə alaraq yerləşdirilmə üsulları ilə (KMM, MM, NBM və s.);

– ərazinin formasını bitki örtüyü və ağaqlıqdan istifadəylə dəyişdirməklə (ümumi quruluşu dəyişməmək şərtiylə).

Təqlid etmə – qoşunların, silah və hərbi texnikanın, ərazinin mühəndis təchizatı üzrə elementlərini açıqlayan əlamətlərin təqlidi, müəyyən olunmuş rayonlarda onların olmasının və ya yerləşməsinin nümayiş etdirilməsi, tərkibinin, həmçinin vəziyyətinin dəyişilməsinin nəzərə çarpdırılmasıdır. Təqlid etmə bu yollarla həyata keçirilə bilər: aldadıcı rayonların, mövqelərin, hədlərin və başqa obyektlərin qurulmasıyla və orada yalançı fəaliyyətlərlə; döyüş düzülüşünə və qurğulara dair aldadıcı elementlərin yaradılmasıyla; yamsılayıcı, əksətdirici maketlərin istifadəsiylə. Hal-hazırda maketlər elə böyük ustalıqla hazırlanır ki, 20-30 m məsafədən belə onların həqiqi, yaxud yalançı olduğunu ayırd etmək olmur. Maketlər dəmir-rezin materiallardan hazırlanır, onlara lazımı yamsılayıcılar quraşdırılır, bu səbəbdən düşmənin RLS və istilikgörmə vasitələri kəşfiyyat zamanı onları həqiqilərdən ayırd edə bilmir (məsələn, döyüş sursatı yeşiklərindən hazırlanan T-72 tankı real tankın əsas nişanələrini əks etdirə bilər).

Təqlid etmə prosesində aşağıda qeyd olunan qaydalara riayət etmək vacibdir:

– təchiz olunan aldadıcı rayonlar, mövqelər, hədlər və başqa obyektlər həqiqilərin aşkarlanma əlamətlərini real olaraq əks etdirməlidir, onların yerləşməsi isə taktiki cəhətdən əsaslandırılmış olmalıdır;

– aldadıcı rayonlar, mövqelər, hədlər və başqa obyektlər hazırlananda elə silah və texnika istifadə olunmalıdır ki, hansı ki, sonradan burada həqiqilər qurulacaqdır. Bu zaman işləri həmin səviyyədə yerinə yetirmək lazımdır.

– aldadıcı rayonlar, mövqelər, hədlər və obyektlərdə qoşunların xarakterik fəaliyyətlərinin təqlid edilməsi təşkil olunur, o cümlədən radio vasitələrin işi və başqa fəaliyyətlər.

Nümayişkarənə fəaliyyətlər – taktiki maskalanma planına uyğun olaraq düşməne, aldadıcı istiqamətlərdə (rayonda) xüsusi ayrılmış bölmələrlə qoşunların fəaliyyətlərinin bilərəkdən göstərilməsidir. Burada nəzərdə tutulur:

– qoşunlar tərəfindən mövqə, dayaq məntəqəsi, rayonlar, hədlərin hazırlanması və tutulması;

– xidmət tapşırıqlarını yerinə yetirən zaman qoşunların yerdəyişməsi;

– yayındırma fəaliyyətlərinin hazırlanması və icrası.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Bu zaman ən vacib faktorlardan biri odur ki, nümayişkaranə fəaliyyətlərə və təqlidməyə cəlb olunan qoşunlar keçirilən tədbirlərin həqiqi məqsədini bilməməlidir.

Dezinformasiya – düşmənə, qoşunların yerləşməsi, tərkibi və vəziyyəti, onların döyüş fəaliyyətinin xarakteri və üsulları haqqında, komandanlığın planları və məqsədi barədə yanlış (bir hissəsiylə həqiqətə uyğun, təhrif edilmiş, köhnəlmiş) məlumatların çatdırılmasıdır. O aşağıda göstərilən kimi həyata keçirilir:

- məlumatların ələ keçirilməsinə məruz qalan rabitə kanalları ilə, xüsusi hazırlanmış xidməti danışıqların aparılmasıyla;
- dezinformasiya məzmunlu sənədlərin qəsdən itirilməsi yolu ilə;
- dezinformasiya məlumatlarıyla bilgiləndirilmiş əsirlərin geriye göndərilməsi ilə;
- əhali arasında yanlış məlumatlar, şaiyələr, xəbərlər və bilgilərin yayılmasına (KİV və başqa üsullarla) rəvac verməklə.

Dezinformasiya yuxarı qərargahla razılaşdırılaraq hazırlanır və həyata keçirilir, onun məqsədi və tapşırıqları xüsusi vəzifəli şəxslərə çatdırılır.

Beləliklə, söyləmək olar ki, taktiki maskalanma müasir dövrdə döyüş təminatının əsas növlərindən biri statusunu qazanmışdır. Hər zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, bacarıqla təşkil olunmuş maskalanma odur ki, düşməni hiylə ilə aldadıb öz fəaliyyətin barədə yanlış məlumatlara inandıra biləsən.

Qoşunlarımızın real şəraitini nəzərə alsaq görərik ki, taktiki maskalanma xüsusi əhəmiyyət kəsb etməsiylə yanaşı, həm də onun həyata keçirilməsi çətinliklə başa gəlir. Buna səbəb qoşunlarımızın cəbhə bölgəsində yaşayış məntəqələrində yerləşməsi və əhaliylə iç-içə olmasıdır. Qeyd olunanlara baxmayaraq, maskalama və gizlətmə tədbirlərinə xüsusi diqqət ayrılmalıdır. Belə vəziyyətlərdə komandanlıq əsas gücünü komendant xidmətinə (məhdudlaşdırma) və əsasən də, bölmələrin planlı şəkildə hərəkətləriylə (əhalinin hər zaman ətrafda çox olmasını nəzərə alaraq) düşünülmüş dezinformasiya işlərinə yönəldə bilər.

Məqalənin hazırlanmasında “Döyüş nizamnamələri”, lokal münaqişələr üzrə məlumat bülletenləri, döyüş təcrübələri, xarici mətbuatdan istifadə edilmişdir.

ŞƏHƏRDƏ DÖYÜŞ

MOTOATICI TABORUN YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏSİNİ ƏLƏ KEÇİRMƏ FƏALİYYƏTİ

İri yaşayış məntəqələri siyasi, iqtisadi, inzibati, elmi-mədəni mərkəz kimi həm də inkişaf etmiş nəqliyyat şəbəkəsinə və zəngin vəsait ehtiyatlarına malik olur. Tarixə nəzər salanda görürük ki, belə yerləri ələ keçirmək uğrunda qızğın müharibələr gedib, inadlı mübarizələr aparılıb. Yaxın keçmişimizdə baş vermiş II Dünya müharibəsinin xronologiyasını vərəqlədikcə məlum olur ki, yaşayış məntəqələri uğrunda aparılan döyüşlər əhəmiyyətinə görə bəzi hallarda ordu və cəbhənin əsas döyüş tapşırığına çevrilirdi. Məhz bu zaman düşmənlə mübarizənin əsas ağırlığı ümumqoşun bölmələrinin üzərinə düşür.

Keçmişdə və müasir dövrümüzdə baş verən müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, motoaticı tabor belə əməliyyatlarda üstünlük qazanmağa qadirdir: onun yaşayış məntəqəsinin vacib obyektlərini ələ keçirmək və daha sonra isə müdafiə etmək üçün manevr imkanları vardır. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlməklə o, əsas qüvvələrin fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradır.

Yaşayış məntəqəsinin ələ keçirilməsi, adətən hərəkətdən həmlə ilə icra olunur. Həmin istiqamətdə hücum edən tabor dərinlikdən hərəkət edərək, yaşayış məntəqəsinin kənarındakı düşməni məhv edir, ora daxil olur, hücumu dayanmadan genişləndirir.

Yaşayış məntəqəsində tabor, adətən briqadanın tərkibində bir-iki magistral küçəylə (məhəllələrdə daxil olmaqla) 1 km-ə qədər məsafədə hücum edir. Böyük bir küçə və ya bir məhəllə boyu irəliləyir. Qumbaraatan və tank əleyhinə təqımın, minaatan batareyasının, artilleriya divizionunun, tank və odsaçan bölmənin çox hissəsi hücum edən bölüyə (təqımın) təhkim edilir.

Tabor yaşayış məntəqəsini bir neçə üsulla ələ keçirə bilər. Onlardan biri – yaşayış məntəqəsinin kənarlarının tutulması uğrunda döyüşün aparılmasıdır. Bu döyüş tabor tərəfindən, adətən məhdudgörmə şəraitində (gecə vaxtı tüstü və aeroxoldan istifadə etməklə) aparılır.

Kənar hissənin ələ keçirilməsi əvvəlcədən, sonrakı hücum üçün platsdarm hazırlamaq məqsədilə və ya hərəkətdən icra olunan bilər. Birinci halda bilavasitə fəaliyyət üçün döyüş düzülüşü həmin platsdarmda edilir. Burada əvvəlcə motoaticı bölmələr cəmləşir, sonra onlar müstəqil olaraq və ya tanklarla birgə həmləyə keçirlər.

İkinci halda isə, əgər platsdarm ələ keçirilmirsə, motoaticı taborun döyüş

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

düzülməsi əvvəlki fəaliyyətlərin gedişində və ya hücum üçün çıxış rayonunda formalaşdırılır. Bölüyün hər bir taqımı konkret tapşırıq almalıdır. Misal üçün, öncə gedən taqım yaşayış məntəqəsinin kənarını, yəni bir kvartal (150-200 m) tutmaq üçün fəaliyyətə keçir və orada möhkəmlənir. Taqımın sonrakı irəliləyişi bölük komandirinin əmriylə, şəraitdən və küçə döyüşü planından asılı olaraq icra edilir.

İkinci taqım öncəki taqımın arxasınca 200-400 m aralıqda hərəkətə başlayır. Onun tapşırığı – öncə gedən taqımın arxasınca həmin küçəyə soxulmaq, yaşayış məntəqəsinin kənarında onu keçmək, birinci kvartal tam ələ keçirmək (öncə gedən taqım bunu etməyibsə) və imkan daxilində ikinci kvartalı tutmaqdır.

Üçüncü taqım iki üsulla fəaliyyət göstərə bilər: a) ikinci taqımın arxasınca hərəkət edərək, yaşayış məntəqəsinin kənarında dayanıb düşmənin geri qalan qruplarını məhv edir, öncəki iki taqımın döyüşünə dəstək verir; b) çıxış mövqeyindən öncə gedən taqımla birlikdə çıxır, yaşayış məntəqəsinə 500-1000 m-ə qədər (şəraitdən və ərazinin relyefindən asılı olaraq) yaxınlaşır, yaşayış məntəqəsinin kənarında dayanaraq digər taqımları atəslə dəstəkləyir.

Tanklar yaşayış məntəqəsinə tam sürətlə yaxınlaşır, düşmənin tikililərdə, evlərdə və binalarda aşkar edilən (ehtimal edilən) atəş mövqelərini hərəkətdən atəslə məhv edir.

Motoatıcı bölmələrlə birlikdə fəaliyyət göstərən tank bölmələri də yaşayış məntəqələrində küçələri ələ keçirərkən təqribən eyni hərəkət edirlər. Eyni za-

manda geniş cəbhədə, ən yaxşısı üç istiqamətdə həmləylə bir neçə küçəni ələ keçirmək bir neçə yaşayış məntəqəsinin kənarını ələ keçirməkdən daha məqsədəuyğundur (şəraitdən asılı olaraq).

Əgər yaşayış məntəqəsinin kənarı gündüz vaxtı tutularsa qarşıya çıxan ilk binalar dərhal ələ keçirilməlidir. Əks halda hücum

edən qoşunlar cənahdan düşmən atəşinə tuş gələ bilər.

MOTOATICI BÖLMƏ KÜÇƏ DÖYÜŞÜNÜ NECƏ APARMALIDIR?

Şəraitdən asılı olaraq, obyektləri əldə etmədən yaşayış məntəqəsini ələ keçirməyin müxtəlif üsulları vardır. Məsələn, bir üsulda düşmənin dayaq məntəqəsi təcrid edilir və onun yanından ötüb keçilir. Digər üsul – qarnizonun dayaq məntəqəsinin partladılaraq (yandırma) məhv edilməsi və ya həmlə dəstəsi (qrupu) tərəfindən ələ keçirilməsidir.

Küçə boyu hücum zamanı tanklar bir qayda olaraq, dərininə düzülür. Lakin müxtəlif enlikli küçələrdə döyüş düzülüşü fərqli ola bilər. Bu zaman konkret şərait və şərtlər nəzərə alınmalıdır. Belə ki, 50-60 m və daha çox eni olan küçədə birinci cərgədə 2-3 tank yan-yanı hərəkət edə bilər. Bu zaman hər bir tankla birgə motoatıcı manqa hərəkət etməlidir. Öndə gedən tank maneələri dağıdıb orada daldalanan düşməni məhv etdikdən sonra ehtiyatla davranır. Tikililərdə və maneələrdə gizlənən düşmənin məhv edilməsi və zərərsizləşdirilməsindən asılı olaraq bölmə komandiri irəliləmə tempini müəyyənləşdirir və buna nəzarət edir.

Tanklar həddindən çox irəlidə hərəkət etməməli və motoatıcılarla vizual əlaqəni itirməməlidir. Növbəti obyektə hücumu tanklar yalnız ələ keçirilən tikililərdə motoatıcıların möhkəmlənməsindən sonra başlamalıdır.

Lazımınca müşahidə və atəş imkanını təmin etmək məqsədilə önü çəkən tanklar (əgər öndə iki tankdan çox hərəkət edirsə) küçə boyu hərəkəti bu cür yerinə yetirməlidir: sağdakı tank – irəlini və solu, soldakı tank – irəlini və sağ müşahidə və atəş altında saxlamalıdır.

Öndə gedən taqımla birgə fəaliyyət göstərən odsaçanlar tikililərin birinci

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

mərtəbələri və zirzəmilərinə atəşlə müdaxilə edirlər. Tankların arxasınca hərəkət edən PDM-lərdə olan ehtiyat qruplar ikinci və üçüncü mərtəbələrə doğru atəş açırlar. Ehtiyat qrupların arxasınca hərəkət edən **OZQ-23-4** (və ya “**Tunquska**”) düşmənin yuxarıdan qumbara və yandırıcı maddə dolu qabları atmasının qarşısını almaq məqsədilə tikililərin yuxarı mərtəbələrinə və çardaqlara doğru atəş açır. Tanklar 800 m-ə qədər məsafədə olan, birinci mərtəbə və zirzəmilərdə yerləşən atəş vasitələri və başqa hədəflərə atəş yağdırırlar.

Piyadaların arxasınca gələn axtarış qrupları tikililərdə qalan düşmənin aşkarlanaraq məhv edilməsini başa çatdırırlar. Beləliklə, motoatıcı bölmə ardıcıl şəkildə tikililəri və başqa obyektləri ələ keçirir.

Ensiz küçədə (10-20 m) sadəcə bir tankın irəliləməsi imkanı olduqda, öncə gedən taqım dərininə düzülüş şəklində hücum edir. Belə şəraitdə öncə gedən tank küçənin ortasıyla hərəkət edir, yalnız önünün müşahidə və atəş tapşırığını yerinə yetirir. Öndə gedən tankın arxasınca 20-30 m aralıqda ikinci tank hərəkət etməlidir. O, küçənin sağ tərəfiylə hərəkət edərək solunu müşahidə altında saxlayır və həmin yönə atəş tapşırığını yerinə yetirir. Üçüncü tank sol tərəflə, ikinci tankın arxasınca 20-30 m aralıqda hərəkət edir, sağ istiqamət üzrə müşahidə aparır və o istiqamətdə də atəş tapşırığını həyata keçirir.

Qarşılıqlı atəş dəstəyinin təmin olunması üçün tanklar və piyadalar (motoatıcı) arasında 50 metrədən çox məsafə olmur. Belə ki, ara məsafəsi artdıqca qarşılıqlı dəstək çətinləşir və ya dəstək imkanı olmur.

Piyadalar üçün daha məqsədəuyğundur ki, tankların arxasınca 2-3 m məsafədə hərəkət etsinlər (tankların bortlarına və arxasına sığınaraq). Bununla da onlar tankları özlərinə sipər edərək düşmənin atəşindən qorunmaq imkanına yiyələnmiş olurlar. Müşahidə vasitələri tanklardan 50-100 m arxada sıçrayışlarla hərəkət etməlidir.

Küçələr boyunca hücum zamanı tanklar piyadalardan əl məsafədə hərəkət etməlidir ki, onları top və pulemyot atəşi ilə dəstəkləmək imkanları olsun (150-200 m). Eni 50-60 m-ə qədər olan küçələrdə tanklarla birlikdə hücumu davam etdirən motoatıcı bölmələr, əgər bu küçələr boyunca hündür mərtəbəli böyük binalar varsa, öz qüvvələrinin böyük hissəsi ilə tikililərin yuxarı mərtəbələrini müşahidə və atəş altında saxlamalıdır. Bu zaman müşahidə və atəş qarşı tərəf istiqamətində olmalıdır. Bununla da tanklar və piyadalar üçün daha əlverişli müşahidə və atəş imkanları yaranır. Lakin bu zaman küçəylə özlərinin hərəkət etdikləri tərəf də yaddan çıxmamalıdır. Xüsusilə də tikililərin aşağı mərtəbələri daim müşahidə altında saxlanmalıdır. Hər manqadan 2-3 atıcı ayrılmalıdır, onlar hərəkət istiqaməti boyunca qarşı tərəfdə irəliləyən müşahidəçilərin cəld aşkar edə bilməyəcəyi və düşmənin pusqu qura biləcəyi yerləri – tikililərin alt mərtəbələrini, girişləri və başqa yerləri nəzarət altına almalıdırlar. Belə ikiqat müşahidənin təşkili düşməni daha tez aşkar etmək imkanı yaradır.

Küçələrinin eni 50-60 metr və ondan yuxarı olan yaşayış məntəqələrində, xüsusilə birmərtəbəli tikililərin çoxluq təşkil etdiyi yerlərdə qarşı tərəfdən müşahidə və atəş aparmaq o qədər də sərfəli olmaya bilər. Belə hallarda əsas müşahidə və atəşi küçənin özlərinin hərəkət etdikləri tərəfinə cəmləşdirməsi motoatıcı bölmələr üçün daha məqsəduyğundur.

Tank atəşiyə məhv edilməsi çətin olan düşmənin fəal atəş nöqtələrini, müdafiə ocaqlarını məhəllə-məhəllə, dalan-dalan irəliləyərək, binaların divarlarında yaranmış uçqunlardan keçərək, əsasən əl qumbaralar vasitəsilə arxadan hücum edərək zərərsizləşdirirlər.

İri yaşayış məntəqələrində düşmən inadla müqavimət göstərdikdə küçələri ardıcıl və məhəllə-məhəllə ələ keçirmək, sonra təcili olaraq nəzarət postları qurmaq və tikililərdə möhkəmlənmək gərkdir. Kiçik yaşayış məntəqələrində hücumu dayandırmadan məntəqənin qarşı kənarını ələ keçirənə qədər davam etdirmək vacibdir. Ələ keçirilən tikililərin düşməndən tam təmizlənməsi ehtiyatda olan və ya briqadanın ikinci eşelonu olan bölmələrin gücü ilə həyata keçirilir.

İri və möhkəm tikililərdə qurulmuş dayaq məntəqəsində fəaliyyət göstərən düşmənlə mübarizə aparmaq xüsusilə çətinidir. Tanklar imkan daxilində belə yerlərdən yan keçməli, bu cür məntəqələrə hücum həmlə dəstələrinə (qruplarına) həvalə olunmalıdır. Belə hallarda tanklar piyadaların cərgələrinə çox tez yaxınlaşır, müqavimət ocağına qısa, lakin çox güclü atəş zərbəsi endirərək tez geri çəkilir (geri-geri hərəkət edərək müşahidəni davam etdirməklə). Tank komandirləri atəş mövqelərinin yeri barədə məlumatları motoatıcı bölmə komandirlərindən öyrənir və ya şəxsi müşahidəylə əldə edirlər. Bəzi hallarda atəş nöqtələrinin ehtimal olunan yerlərində də atəş açmaq lazım gəlir.

Daim nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, düşmən hər hansı üsulla tankları, pusqular qurduqları dar dalanlara və həyətlərə yönəltməyə çalışacaq. Gözlənilməz vəziyyətdə düşməkdən küçələri tanımaqla, səmt-sorağı bilməklə yaxa qurtarmaq olar; öndə fəaliyyət göstərən bölmələrdə etibarlı və yaşayış məntəqəsini yaxşı tanıyan bələdçilərin olması çox vacibdir. Düşmənin bəzi məhəllələri və küçələri müqavimətsiz tərk etdiyi vəziyyətlərdə hökmən irəliyə kəşfiyyatçılar göndərmək lazımdır, bununla düşmənin qura biləcəyi pusquları zamanında aşkar etmək mümkündür.

Yaşayış məntəqəsinin qarşı kənarına çıxan ön bölmələr ləngimədən mövqelərində möhkəmlənməli, düşmənin hər hansı istiqamətdə ehtimal olunan əks-həmləsinə dəf etmək üçün hazır dayanmalıdırlar. Bu zaman düşmənin geri çəkildiyi və onun ehtiyatlarının gələ biləcəyi istiqamətə, əks-həmlə üçün qrupların cəmləşmə biləcəyi rayonlara təcili olaraq kəşfiyyat qrupu göndərilməlidir. Yaşayış məntəqəsində hücum zamanı bütün bölmələr düşmənin əks-həmləsinə hazır olmalıdır. Əks-həmlə zamanı düşmənin sadəcə küçələrdən,

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

məhəllə və parklardan deyil, həm də yeraltı kommunikasiyalardan da istifadə edə biləcəyi nəzərə alınmalıdır. Bu səbəbdən də hücum edən bölmələrin arxasında və cinahlarında olan belə obyektlər mühafizə altına götürülür, minəlanırlar və ya dağıdılır.

Əks-həmlə edən düşmənin hücum edən bölmələrin arxasına çıxmasına imkan verməmək məqsədilə onun tank və əsgərlərini məhv etmək üçün TƏE və SMD-lə birlikdə bütün atəş vasitələrindən istifadə edilməli, sonra müdafiyyə briqadının birinci eşelon taborları cəlb olunmalıdır.

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNDƏ MEYDANLARIN ƏLƏ KEÇİRİLMƏSİ UĞRUNDA DÖYÜŞ

Yaşayış məntəqələrində meydanların ələ keçirilməsi uğrunda döyüşlərin bəzi xüsusiyyətləri var. Məsələn, düşmən meydanların ətrafındakı çəpəki tikililərin bir çoxunda möhkəmlənib dayaq məntəqələri yarada bilər. Beləliklə, inadlı müqavimət nəticəsində meydanların tutulması çətin başa gələ bilər.

Əgər düşmən meydanın küncündə yerləşən bütün vacib binaları tutaraq müdafiyyə keçibə onu aşağıdakı qaydada məhv etmək lazımdır: öndəki təqim döyüşərək meydan istiqamətində irəliləyir; ilk hücum etdikləri küçə üzrə yerləşən çəpəki tikililərdəki düşmən məhv edilir; tikililər düşməndən tam təmizlənir. Nəzərə alınmalıdır ki, düşmən öz mövqeyindən hökmən motoatıcı bölmənin üzərinə həmlə etməyə çalışacaq.

Hücum edənlərin arxa cəbhəsi düşməndən təmizlənməyincə meydanın qarşı tərəfində yerləşən binalardakı düşməne hücum etmək məqsədəuyğun deyil. Heç olmasa meydanın ətrafında yerləşən binaların bir hissəsindən qarşı qüvvələr çıxarılmayıncə, meydanın mərkəzinə çoxsaylı bölmələr yığılmalıdır. Bununla da hücum edən bölmələr düşmənin nal şəkilli atəşi altına düşməyəcəkdir, itkilər verməyəcəkdir.

İlk önə çıxan çəpəki binalar ələ keçirilən kimi, dərhal meydanın qarşı tərəfində yerləşən binalardakı düşmənin məhv edilməsinə başlanmalıdır. Kiçik meydanlar uğrunda mübarizəyə ələ miqdarda qüvvələr cəlb olunmalıdır ki, onlar bir-birinə maneə törətmədən fəaliyyət göstərə bilsinlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, hücum zamanı yaradılan sıxlıq bölmələr və qruplarda itkilərin sayını artıracaqdır. Əgər meydana çıxışı olan bir neçə küçədə döyüşün aparılması gözlənilirsə, o zaman bölmələr hücumə eyni zamanda başlayırlar. Tanklar yeni küçə uğrunda mübarizəyə o vaxt qoşulur ki, çəpəki tikililərdə yerləşən düşmənin atəş vasitələri məhv edilsin və maneələrdən keçidlər açılmış olsun.

Artilleriya, tank və ÖAQ-ın güclü atəşindən sonra yol kəsişmələri motoatıcı bölmə tərəfindən tutulur, istehkamçılar tərəfindən yoxlanılır, daha sonra

isə tanklar oranı böyük sürətlə keçir. Yol kəsişmələrində, adətən ÖAQ növbədə qalır və cinah atəşi açma biləcək düşmənin atəş nöqtələrini məhv edir.

KİÇİK YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİNDƏ HÜCUM DÖYÜŞÜNÜN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Böyük yaşayış məntəqələri kimi, kiçik yaşayış məntəqələrinə də hücum zamanı düşmənin təcrid edilməsi üçün yandan ötüb-keçmə və dövrələmə əməliyyatları keçirilməlidir. Bu zaman motoatıcıların döyüş düzülüşü elə qurulmalıdır ki, yaşayış məntəqəsinin bir kənarından o biri kənarına kimi düşmən müdafiəsinin bütün dərinliyinə həmlə etmək imkanı yaradılsın.

Əgər motoatıcı tabor kiçik yaşayış məntəqəsinə cəbhədən hücumla keçirsə, dəstəkçi tanklar düşmənin müqavimət ocaqlarını cinahlardan dövrələyir. Nəzərə alsaq ki, barılar və çəpərlər tanklar üçün maneə deyil, onda yaxşı olar ki, tanklar, həyət və bostanlardan hərəkət etsin. Cəbhə istiqamətində isə çəpəki maneələrə qarşı yerində atəş üçün iki-üç tank saxlamaq daha məqsədəuyğundur. Sonradan düşmənin atəş imkanları zəifləyəndə onlar da həmlə edərək çəpərlər və maneələr arxasında qalan düşməni məhv edir.

Böyük yaşayış məntəqələri kimi, kiçik yaşayış məntəqələrinə təşkil olunan əməliyyatlarda da tankların arxasınca heç olmasa kiçik dəstələrdən ibarət motoatıcı qrup hücum etməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, düşmən hökmən əks-həmləyə keçəcək, özü də müxtəlif istiqamətlərdən. Bu səbəbdən ələ keçirilən rayonu möhkəmləndirib müdafiə üçün uyğunlaşdırmaq lazımdır.

Yaşayış məntəqəsinə ələ keçirdikdən sonra motoatıcı tabor, düşmənin müdafiə olunan qarnizonunun tam məhvi və ya vacib obyektlərin mühafizəsi üçün saxlanıla bilər.

Yekunla qeyd etmək olar ki, yaşayış məntəqəsinin motoatıcı tabor tərəfindən ələ keçirilməsinin müxtəlif üsulları var. Bu üsulların tətbiqi zamanı əməliyyat şəraiti, şəxsi heyətin yüksək döyüş vərdisləri və mənəvi-psixoloji dözümlülüyü nəzərə alınmalıdır. Hər zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, məşqlər və təlimlər döyüş vaxtı qarşılaşa biləcəyimiz vəziyyətləri tam əhatə etmir.

Lakin bütün hallarda komandır öz bilik və bacarığı, təcrübəsi hesabına şəxsi heyəti mənəvi-psixoloji, döyüş hazırlığı cəhətdən tam səfərbər edərək qarşıda duran tapşırığın yerinə yetirilməsinə nail olmalıdır.

Məqalə lokal münaqişələr, antiterror əməliyyatları, təlimlərdə əldə olunan təcrübələr əsasında xarici dövlətlərin ədəbiyyat və nəşrlərindən istifadə edilməklə Döyüş Hazırlığı və Hərbi Təhsil Baş İdarəsi zabidləri tərəfindən təlim və tədris materiallarına nəzərən hazırlanmışdır.

DÜŞMƏNİN HAVA HÜCUMU VASİTƏLƏRİNİN ZENİT-RAKET QOŞUNLARINA ƏKS-TƏSİR ÜSULLARI

Polkovnik-leytenant Əli MƏLİKOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

Açar sözlər: döyüş düzülüşü, radiolokasiya əleyhinə raket, idarəolunan zenit-raketləri (İZR).

Ключевые слова: боевой порядок, противорадиолокационная ракета, зенитно управляемые ракеты.

Keywords: fighting order, the antiradar-tracking missiles, antiaircraft guided missiles.

Düşmən, döyüş fəaliyyətləri həyata keçirərkən çox vaxt aktiv və passiv maneə tətbiqindən, zenit-raket divizionununun atəşlə susdurulmasından, atışa və idarəetməyə qarşı maneərin tətbiq olunmasından, aşağı hündürlüklərdə hərəkətdən geniş istifadə edir.

AKTİV VƏ PASSİV MANEƏ TƏTBİQİ

Aktiv maneələr modullanmış və modullanmamış olur.

Modullanmamış maneələr – susdurulan REV-in işçi tezliyində, yaxud tələb olunan tezlik diapazonunda şüalanan fasiləsiz harmonik dalğalarda yaranır. Belə maneələr bəzi RLS-lərin susdurulması üçün tətbiq edilə bilər. Onların qəbuledici qurğuya təsiri nəticəsində RLS-in ekranında (indikatorunda) faydalı siqnalın amplituda nöqtəsi əvvəlcə balacalaşır, sonra isə tam itir. Eyni zamanda indikatora faydalı siqnalların səviyyəsi nəzərəcarpacaq dərəcədə azalır. Bəzən RLS-in ekranında yerli əşyaların küyləri və nöqtələri tamamilə müşahidə edilmir. Modullanmamış maneələr dairəvi görünüş indikatorunun ekranında maneə mənbəyi istiqamətində kölgələnmiş sektor formasında müşahidə edilir. Sektorun ölçüsü maneə ötürücüsünün gücündən, RLS-in antenin istiqamətlənmə diaqramının genişliyindən və yan ləçəklərin səviyyəsindən asılıdır.

Maneənin və siqnalın tezliyi üst-üstə düşmədikdə nəticə gərginliyinin sınan amplitudası harmonik rəqslərin formasını alır. Detektorun çıxışında videoimpulsların təhrif edilməsi (bölünməsi) və faydalı siqnalın zəifləməsi baş verir. Modullanmış maneələr – maneə ötürücüsü daşıyıcısının rəqslərinin bir və yaxud bir neçə parametrində dəyişiklik yaradır. Onlar fasiləsiz, yaxud impulsu elektromaqnit rəqsləri formasında ola bilər.

Müharibələrin təcrübəsindən məlumdur ki, düşmən aviasiyası həmlə zamanı aktiv və passiv maneələrdən geniş istifadə edir. Müasir müharibələrdə isə aktiv maneələrə daha geniş yer verilmişdir. Aktiv küy maneələri (AKM) bir sıra əlamətlərlə fərqlənir:

- modullanmış impuls-küy maneələri;
- sinxron, qeyri-sinxron cavab impuls maneələri (CİM);
- tuşlanmış, çəpərlənmiş, sürüşkən tipli maneələr.

Küy maneələri rəqs generatorunun siqnalının xaotik küylərlə modullanması ilə yaranır. Belə küyləri stansiyanın qəbuledici traktında seçmək mümkün deyil, çünki amplitudların dəyişməsi təsadüfi xarakter daşıyır. Belə maneə digər maneələrdən daha effektivdir.

Son dövrdəki müharibələrin təhlili onu göstərdi ki, maneələrin tezlik diapazonu 70 MHS-dən 18 GHs-dək təşkil edib. Bu da mövcud olan RLS sistemlərinin tezlik diapazonlarının hədlərini əhatə edir. Adətən, hava həmləsinin zərbə qrupları radioelektron himayə ilə maneələr örtüyü altında hərəkət edir. Radioelektron mübarizəni xüsusi təyyarələr həyata keçirir.

Zenit-raket komplekslərində bir sıra maneələrdən müdafiə sistemləri mövcuddur. Bunlardan aktiv maneələrin demodulyasiya sistemi (QŞN), hərəkət edən hədəflərin seleksiyası sistemi (HHS), güclənmənin avtomatik və ani tənzimlənmə sxemləri, optik-elektron sistemi (TVK) və s. qeyd etmək olar.

ZENİT-RAKET DİVİZİONUNUN ATƏŞLƏ SUSDURULMASI

Zenit-raket divizionlarının atəşlə susdurulmasını düşmən, xüsusi seçilmiş təyyarə qrupu və yaxud pilotsuz uçan aparatlarla həyata keçirir. Onların məqsədi atəş vasitələrinin uzun müddətə sıradan çıxarılması və yaxud tam məhv edilməsidir. Bu tapşırıqları yerinə yetirmək üçün düşmən istifadə edə bilər:

- müxtəlif çaplı idarəolunmayan aviabombalar, həmçinin diyircəkli bombalar, radiolokasiya əleyhinə raketlər (RƏR);
- “hava-yer” tipli raketlər və idarəolunan aviabombalar;
- idarəolunmayan raketlər (mərmilər).

Zenit-raket divizionunun atəşlə susdurulmasının əsas növlərindən biri “ha-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

va-yer” tipli radiolokasiya əleyhinə raketlərdir ki, özüyönəlmə üsulu ilə şüalanma mənbəyinə yönəlir.

Hazırda müxtəlif növ RƏR-lər mövcuddur ki, onları üç sinfə bölmək olar:

- kiçik məsafəli RƏR – buraxma uzaqlığı 75 km-dək;
- orta məsafəli RƏR – buraxma uzaqlığı 150 km-dək;
- uzaq məsafəli RƏR – buraxma uzaqlığı 800 km-dək.

Cədvəldə kiçik və orta məsafəli RƏR-in ümumi xarakteristikaları göstərib:

Ümumi xüsusiyyətlər və ölçü vahidi	RƏR üçün xarakteristikaların kəmiyyəti	
	Kiçik məsafəli	Orta məsafəli
Effektiv əksetmə səthi, m ²	0,02-0,06	0,02-0,2
Buraxma hündürlüyü, km	0,9-10	0,15-16
Buraxma uzaqlığı, km	7,5-75	15-150
Üfüqi uçuşun orta sürəti, m/s	400-600	600-800
Şığıma bucaqları diapazonu, dər.	10-50	10-50
Pelenqator növü	Monoimpuls	
Qəbuledicinin həssaslığı:		10-6-10-7
Birbaşa gücləndirmə, Vt	10-5-10-7	10-8-10-9
Avtöheterodin tipli, Vt	–	10-11-10-13
superheterodin tipli, Vt	–	ətalətsiz,
Qəbuledicidə siqnalın normallaşma tipi	ətalətli	ətalətli
RTS parametrlərinin seçilmə dəqiqliyi:		2-4
daşıyıcı tezlik üzrə, MHs	90	20-50
impulsların təkrarlanma periodu üzrə, mks	seleksiya yoxdu	5-10
impulsların amplitudu üzrə (üst-üstə düşən siqnallar zamanı) dB	eyni	±2÷4
	±3	100-200
Axtarış zamanı tezliyin dəyişmə sürəti, MHs	–	Kombinə edilmiş
Tuşlanma sistemi	passiv	(passiv + ətalətli)
Rəsm müstəvisində tuşlama xətaləri, m	7	7

Müasir zamanda RƏR daşıyıcıları taktiki aviasiya təyyarələri və zərbəçi pilotsuz uçan aparatlardır (PUA).

Bundan başqa, təmas xəttinə yaxın olan divizionlar helikopterlərdən buraxılmış RƏR-lərin təsirinə məruz qala bilər, sahilkənarı yerləşmiş zenit-raket divizionlarına isə gəmilərdən buraxılmış RƏR-lə həmlə oluna bilər.

Strateji aviasiya təyyarələrinin bortunda 2-4 ədəd orta məsafəli və 20 ədəd qədər uzaq məsafəli RƏR yerləşdirilə bilər. Taktiki aviasiya təyyarələrinin bortunda isə 2-4 ədəd orta və kiçik məsafəli RƏR yerləşdirilə bilər. Helikopterlərin və zərbəçi PUA-nın döyüş dəstinə 2 ədəd kiçik məsafəli RƏR əlavə edilə bilər.

RƏR-in döyüşdə tətbiqi əvvəlcədən təyin olunmuş, həmçinin zərbə zamanı aşkar olunmuş divizionların məhv edilməsi üçün buraxılmasından ibarətdir. Bir qayda olaraq zenit-raket divizionlarının atəşlə susdurulmasından qabaq onların həqiqi yerlərinin aşkar olunması və radiotexniki vasitələrin parametrlərinin təyin olunması üçün bütün vasitələrlə intensiv kəşfiyyat aparılır.

Uçuş zamanı təyyarələrin ekipajı kəşfiyyat və hədəfgöstərmə aparatı vasitəsilə radiotexniki şəraitin təhlilini aparır, RLS-i məhv etmək üçün əvvəlcə onu tanıma əməliyyatını yerinə yetirir, həmçinin raketlərin passiv özüyönələn başlıqlarına (RPÖB) hədəfgöstərmənin ötürülməsini təmin edir, RPÖB-ün RLS signalını tutma prosesinə nəzarət edir və RƏR-in buraxılma anını təyin edir.

Verilənlərin daxil edilməsi (RLS-in fasiləsiz işləmə zamanı), kiçik və orta məsafəli RƏR-in taktiki aviasiya təyyarələrindən buraxılışa hazırlığına müvafiq olaraq cəmi 15-25 və 30-50 saniyə kəşfiyyat vaxtı sərf olunur.

RƏR-in buraxılma həddi və ardıcılığı HHM sisteminin qurulmasından və onların müdafiə üsullarından asılı olaraq təyin olunur. Buraxılma həddinə çatdıqda bir və ya bir neçə RƏR buraxılır.

Buraxılma intervalları 7-20 saniyəyədək ola bilər. Bütün hallarda düşmən RƏR-in buraxılmasını ZRQ atəş zonasından kənarında həyata keçirməyə çalışır. Bu zaman aşağıdakı RƏR tətbiqinin əsas xarakterik variantları mümkündür:

– ZRK məhv etmə zonasının sərhədləri yaxınlığında aviasiyanın və PUA-nın yayındırıcı hərəkətlərini nümayiş etdirməklə RƏR daşıyan təyyarələrin həmlələrini qoruyaraq aşağı və orta hündürlüklərdən;

– RƏR-in buraxılma anını gizlətmək və onun uçuş müddətini azaltmaq, qəfillik məqsədilə yerli əşyalardan əks olunmaların örtüyü altında aşağı hündürlüklərdən və kiçik məsafələrdən;

– ZRK-nın televiziya optik kanallardan istifadəsini mümkünsüz etmək məqsədilə günəş istiqaməti tərəfindən;

– AKM və CİM örtüyü altında buraxılma uzaqlığını və anını gizlətmək

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

məqsədlə orta hündürlüklərdən (1,5-6 km).

Göstərilən taktiki fəndlərin tətbiqində RƏR-lərdən üç üsulla istifadə oluna bilər: üfüqi uçuş zamanı, yüksəyə qalxmadan və şığımadan.

RƏR buraxılmasından sonra daşıyıcı təyyarə, tapşırıqdan asılı olaraq düzxətli uçuşunu davam etdirə və yaxud RƏR-in müdafiəsi üçün raket əleyhinə manevr edə bilər.

ATIŞA VƏ İDARƏETMƏYƏ QARŞI MANEVRİN TƏTBİQ OLUNMASI

ZRQ atəş sisteminin yarılması zamanı düşmən aviasiyasının idarəetmə və idarəolunan zenit raketinin (İZR) atışına qarşı manevr mümkündür.

Zərbənin istiqaməti barədə yalnız təsəvvür yaradılması, həmçinin hədəf bölgüsünün, atəş üçün ilkin verilənlərin hazırlanması və İZR buraxılma anının təyin edilməsinin çətinləşdirilməsi məqsədlə İZR buraxılma zonasına daxil olmadan idarəetməyə qarşı manevr aparılır. Manevrin mahiyyəti üfüqi müstəvidə uçuş istiqamətinin dəyişməsidir ki, bu hərəkətlər zamanla uyğunlaşdırılmış bir qrup təyyarələrlə aparılır. Belə manevlərə kursun kəskin dəyişməsi ilə qonşu zenit-raket divizionlarının məhvetmə zonasına daxil olmaları, həmçinin “ilan” və “qayçı” tipli manevləri aid etmək olar.

İZR atışının əleyhinə manevr (raket əleyhinə manevr) İZR buraxılmasından sonra həyata keçirilir ki, onların tuşlanma xətalı böyüsün. Belə manevrin iki növü var:

- raketin uçuş müddəti ərzində məhvetmə zonasından çıxış manevr;
- raketlə təmasdan qabaq maksimal mümkün yüklənmələrlə manevr.

Birinci növə misal üçün, üfüqi müstəvidə daimi yüklənmə ilə sürətli viraj, aşağı hündürlüklərə enişlə şığıma və yarımspirallı tipli manevləri aid etmək olar. Belə manevr, adətən RƏR buraxılmasından 3-13 saniyə sonra başlanır və radioelektron sistemlərin (RES) tezliklərinin, ZRQ qruplaşmalarının dislokasiyasının kəşfiyyatı zamanı, İZR-in artıq məsrəfinin təmin edilməsi və zərbə qruplarından fikri yayındırmaq məqsədlə aparılır.

İkinci növ manevr raketə 3-15 saniyə qalmış 8 vahid yüklənmə ilə aparılır. Döyüş fəaliyyətlərinin təcrübəsindən məlumdur ki, 70% İZR atışlarında bu cür manevr aparılırdı. Manevrin başlama anı radiotexniki avadanlıq vasitəsilə pilot tərəfindən seçilir. Təyyarələrin manevr xüsusiyyəti onun texniki-uçuş xarakteristikalarından, ekipajın hazırlığından asılıdır və aşağıdakılarla xarakterizə edilir:

- uçuş sürəti və uzununa yüklənmə hədlərinin kəmiyyətləri ilə;
- eninə yüklənmələrin kəmiyyətləri ilə;
- maksimal yüklənmə həddinə çatma müddəti ilə.

5 km hündürlüklərə qədər müasir strateji bombardmançılar 2-3 vahidədək

eninə olan yüklənmələrlə qırıcı bombardmançılar və göyərtə hücumçuları isə 6-8 vahidədək manevr edə bilər. Böyük hündürlüklərdə təyyarələrin manevr imkanları azalır. Kəskin manevr üçün qırıcı bombardmançı və göyərtə hücumçularında pilotun cəldliyini nəzərə alaraq eninə maksimal yüklənməyə çatma müddəti 4 saniyədir.

AŞAĞI HÜNDÜRLÜKLƏRDƏ FƏALİYYƏT

Aşağı hündürlüklərdə fəaliyyət, düşmənin zərbə obyektinə gizli yaxınlaşmasına imkan verir və HHM vasitələrinin işini çətinləşdirir. Hazırkı zamanda hava həmləsində 70%-ə yaxın taktiki və 50%-ə yaxın strateji təyyarələr aşağı hündürlüklərdə fəaliyyət göstərə bilər.

Müasir strateji bombardmançılar 100-300 m hündürlükdə, qırıcı bombardmançılar isə ərazi relyefini izləmə RLS-i mövcud olduqda 25-30 m (adi şəraitdə qısamüddətli) və 50-150 m hündürlüklərdə çətin şəraitdə uça bilərlər. ALKM tipli aviasiya qanadlı raketlərin minimal uçuş hündürlüyü 60-150 m təşkil edir. Daha az hündürlüklərdə yer səthi ilə toqquşma təhlükəsi yaranır. Təyyarələrin aşağı hündürlüklərdə uçuş sürəti 420 m/s, qanadlı raketlərin isə 300 m/s təşkil edir.

Düşmən tərəfindən aşağı hündürlüklərin istifadəsi zamanı bunlar baş verir:

- zenit-raket artilleriya silahlarının və zenit pulemyotlarının atəşinin təyyarələrə təsiri artır;
- burulğanlı hava axını şəraitində uzunmüddətli uçuşun çətinliyi artır;
- ərazidə təyyarələrin inamlı naviqasiyası üçün oriyentirlərin görünmə məsafəsi azalır;
- xüsusi qeyri-dəqiq bombaatma üsullarının tətbiqi zərurəti əmələ gəlir;
- radiomanə aparatlarının spesifik istiqamət diaqramlarının xüsusiyyətlərinə görə maneə örtüyünün həyata keçirilməsi çətinliyi artır.

Döyüş təcrübəsi onu göstərir ki, aşağı hündürlüklərdə kifayət qədər zenit müdafiəsinin təşkili düşməni daha yuxarı hündürlüklərdə fəaliyyət göstərməyə məcbur edir.

Düşmən aviasiyası aşağı hündürlüklərdən istifadə edərək radiolokasiya görünüş sahəsindən yayınır. Lokal müharibələrin təcrübəsindən öyrənilən odur ki, aşağı hündürlüklərin istifadəsi aviasiya taktikasının əsas göstəricilərindəndir.

Aşağı hündürlüklərdə uçan hədəflər, radiolokasiya görünüş sahəsindən yayınmaqla yanaşı hədəflərin müşayiətini çətinləşdirir. Çünki indikatorlarda hədəflər yerli əşyaların fonunda əks olunur. Belə halların aradan qaldırılması üçün HHS sistemi tətbiq olunur. Bu sistem yer səthinin relyefindən əks olu-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

nan siqnalları tərpənməz yerli əşya kimi “boğaraq” ekranlardan silir, ekranda isə yalnız hərəkət edən hədəflər qalır.

ATIŞ XÜSUSİYYƏTLƏRİNDƏN ASILI OLARAQ HƏDƏFLƏRİN BÖLGÜSÜ

Düşmənin bütün hədəfləri – hava, yerüstü və suüstü növlərə ayrılır. Atış xüsusiyyətlərindən asılı olaraq hava hədəfləri belə sıralanır:

- indikator ekranlarında hədəf nişanələrinin xarakterinə görə;
- effektiv əksetmə səthinin qiymətinə görə;
- radioelektron əks-təsir xarakterinə görə;
- RƏR tətbiq etmə imkanına görə;
- uçuş parametrlərinə və manevr imkanlarına görə.

Sadalanan xüsusiyyətlər hədəfin xarakterini müəyyən edir ki, atışın bilavasitə hazırlığı və raketin tuşlanması zamanı bunları bilmək lazımdır.

Hədəfin xarakteri hava-maneə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı müəyyən olunur və ilkin verilənlərin hazırlanması zamanı dəqiqləşdirilir.

İndikator ekranlarında nişanələrinin xarakterinə görə hədəflər tək və qrup şəklində ola bilər. Nişanələrin xarakteri düşmənin HHV döyüş düzülüşünün qurulmasına və RTS həlletmə qabiliyyətinə əsasən müəyyən olunur.

Aralarıdakı interval və distansiya onları indikator ekranlarında tək bir nişanə kimi müşahidə etməyə imkan verirsə belə hədəflər tək hədəf kimi xarakterizə olunur.

Əgər bir indikatora olsa belə bir neçə hədəfi ayrılıqda və ya tək nişanə kimi müşahidə etmək mümkün deyilsə, bu, qrup hədəfi sayılır. Optik televiziya kanalından istifadə edən zaman qrup hədəflərinin tərkibindəki hər bir hədəf ayrılıqda müşahidə olunur.

Effektiv əksetmə səthinin qiymətinə görə hədəflər kiçikölçülü ($S_{ef} < 1 \text{ m}^2$) və böyükölçülü ($S_{ef} > 1 \text{ m}^2$) tiplərə bölünür.

Kiçikölçülü hədəflərə pilotsuz təyyarələri və qanadlı aviasiya raketlərini aid etmək olar. Digər təyyarə və helikopterlərin effektiv əksetmə səthi 1 m^2 çoxdur. Belə hədəflərin aşkar olunma və dayanıqlı müşayiət uzaqlıqları yol verir ki, aşağı hündürlüklü zenit-raket kompleksləri ilə silahlanan zenit-raket divizionlarının atış imkanlarını tam olaraq realizə etsin.

Radioelektron əks-təsir xarakterinə görə hədəflər bölünür:

- maneəqoyucu;
- maneə örtüyü altında uçan.

Maneəqoyucu hədəflərin aşağıdakı növləri var:

- arxa və qabaq yarımşferaya passiv maneəqoyucu;
- fasiləsiz və yaxud sayrışan aktiv-küy maneələri tətbiq edən;
- bucaq və uzaqlıq koordinatlarını qaçıran (azaldan və ya çoxaldan) sinx-

ron birdəfəlik cavab impuls maneələri tətbiq edən;

– sinxron və ya qeyri-sinxron çoxdəfəlik cavab impuls maneələri tətbiq edən;

– eyni zamanda passiv və aktiv (kombinə olunmuş) maneəqoyucular.

RƏR tətbiqetmə imkanına görə bütün hədəflər bölünür: RƏR tətbiqi mümkün olan və RƏR tətbiqinin ehtimalı az olan, yaxud mümkün olmayan hədəflər.

Hədəfin hərəkət parametrləri (sürət, hündürlük, kurs parametri və onun dəyişmə xarakteri) ilkin verilənlərin hazırlanmasına ciddi təsir göstərir.

Hədəfin sürəti döyüş işinin xüsusiyyətini, məhvetmə zonasının sərhədlərini və döyüş imkanlarını təyin edən əsas amildir. Bu səbəbdən də hədəflər səs-dən sürətli ($V_h < 300$ m/s) və sürətli ($V_h > 300$ m/s) hədəflərə bölünür.

Qrup hədəflərinə RLK kanalı istifadə olunmaqla qarşı kursda maneəsiz, yaxud passiv maneə şəraitində 420 m/s qədər sürətlərdə atəş açmaq mümkündür.

TVK kanalı istifadə olunmaqla qarşı kursda 420 m/san-a qədər, çatma kursunda isə 300 m/san-a qədər sürətlərdə atəş açmaq mümkündür.

Uçuş hündürlüyünə görə hədəflər aşağı hündürlüklü ($\epsilon_h \leq 1^\circ$) və digərlərinə ($\epsilon_h > 1^\circ$) bölünür. Aşağı hündürlüklü hədəflərin arasında start mövqeyindən aşağı səviyyədə yəni mənfi bucaq altında uçan hədəfləri seçmək olar.

Kurs parametrlərinə görə yalnız qarşı kursda atəş açmaq mümkün olan hədəflər və həm qarşı, həm də çatma kursunda atəş açmaq mümkün olan hədəflərə bölmək olar.

Manevr imkanlarına görə hədəfləri məhdud (strateji bombardmançı və kəşfiyyatçı hədəflər, sürətli və yüksək hündürlüklü təyyarələr, qrup hədəfləri, qanadlı aviasiya raketləri) və böyük manevr imkanları olan hədəflərə (taktiki qırıcı-bombardmançılar və göyərtə hücumçuları) ayırmaq olar. Tək hədəflərə qarşı atəş zamanı manevr imkanlarından asılı olaraq birinci raketin buraxılması buraxma zonasının uzaq sərhədində, yaxud dərinliyində baş verə bilər.

Hərəkət parametrlərinin dəyişmə xarakterinə (sürətə, hündürlüyə və s.) görə hədəflər, kurs üzrə manevr edən və manevr etməyən (düzxətli uçan) hədəflərə bölünür.

Manevretmə anının başlanmasına görə hədəflər İZR buraxılanadək manevrə başlayan və raket əleyhinə manevr edən hədəflərə bölünür. İZR buraxılanadək manevrə başlayan hədəflərin hərəkət parametrlərini və buraxma anının təyin edilməsi avtomatik buraxma cihazının köməyiylə əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşir.

Suüstü hədəflər atəşin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq böyük ölçülü (eskadra mina gəmisi, gözətçi gəmisi) və kiçik ölçülü (torpeda qayığı və s.) olur.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

LOKAL MÜHARİBƏ VƏ MÜNAQİŞƏ TƏCRÜBƏSİNƏ GÖRƏ ZENİT-RAKET KOMPLEKSLƏRİNİN DÖYÜŞ TƏTBİQİNİN ƏSASLARI

1965-1973-cü il ABŞ – Vyetnam Xalq Demokratik Respublikası, 1973-cü il Ərəb-İsrail müharibələri, 1993-cü il Balkan yarımadasında və 2000-ci il Yuqoslaviyada baş verən silahlı münaqişələrin nəticələrinin təhlili aşağıdakıları deməyə əsas verir:

a. HHM sisteminin qurulmasında əsas rol ən effektiv HHM mübarizə vasitəsi kimi, zenit-raket qoşunlarına verilməli;

b. Briqadalarda ancaq qarışıq tərkibdə zenit-raket kompleksləri quraşdırılmalı, aşağı hündürlüklərdə divizionların bir-birini himayə etməsini nəzərə almaqla mövqelərdə yerləşdirilməlidir.

Bilindiyi kimi, (məsələn –Yaxın Şərq, 1969-cu il Süveyş kanalı yaxınlığında döyüş) məhdud sayda qüvvə və vasitələrlə böyük əraziləri qorumağa can atmaq, obyektlərin keyfiyyətli (etibarlı) müdafiəsinin təşkilinə imkan vermir.

1969-cu ilin iyul ayında Süveyş kanalının ətraf ərazisində tərkibində 7 S-125 divizionu olan ZRQ qruplaşması bir xətt üzrə yerləşdirilmiş və bu zaman zenit-raket divizionları arasındakı məsafə 25-30 km təşkil edirdi, eyni zamanda cinahlardakı zenit-raket divizionları 65-75 km məsafədə yerləşdirilmişdi. Bu hal aşağı hündürlüklərdə qarşılıqlı himayəni təmin etmir, cinahlardakı zenit-raket divizionlarının isə ümumiyyətlə qarşılıqlı əlaqəsinə imkan yaratmırdı. 4 zenit-raket divizionu dağlıq ərazidə yerləşdiyinə görə onların aşağı hündürlüklərdə atəş imkanları heçə enmişdi.

Start mövqələrinin mühəndis hazırlığı səhra variantına uyğun olaraq tam müdafiəni təmin etmir, mövqələrin maskalanmaması düşmənə asanlıqla zenit-raket divizionlarının yerləşmə yerini müəyyən etməyə əsas verirdi.

Zenit-raket divizionları hazırlıq vaxtı ehtimal olunan hədəflərin uçub çatma vaxtına uyğunlaşmamışdı (əsasən, aşağı hündürlüklərdə).

Xəbərdarlıq məlumatının və zenit-raket divizionlarının hədəf göstərişinin verilməsi 2 dəqiqəyədək gecikməklə həyata keçirilirdi. Belə bir qruplaşma nəinki hər hansı bir obyekt müdafiə etməyə, hətta özünü belə qorumağa hazır deyildi.

Qarşı duran tərəf (İsrail HHQ Komandanlığı) bu nöqsanları öz xeyrinə istifadə etməklə 1969-cu ilin payızında ZRQ qruplaşmasına bomba-raket zərbələri endirdi və nəticədə bu qruplaşma öz fəaliyyətini dayandırdı.

1970-ci il iyunun axırlarında Süveyş kanalı ərazisində 45 km endə, 25 km dərinlikdə götürülmüş döyüş mövqeyi, tərkibində qarışıq tərkibli 16 zenit-raket divizionu olan yeni ZRQ qruplaşması yaradıldı. Zenit-raket divizionlarının ara məsafəsi 6-12 km-ə qədər, cinah məsafələri isə keyli sıxlaşdırıldı. Hər zenit-raket divizionu üçün 1-2 ehtiyat mövqə, start mövqələrinin bir hissəsində isə aldadıcı mövqələr yaradıldı. Hər zenit-raket divizionunda bilavasitə

qorunma vasitələri (ÖZQ-23-4, DZRK qurğuları) yerləşdirilmişdi.

Göstərilən ZRQ qruplaşması 30.06-7.08.1970-ci il tarixlərində rəqibin hava hücumu vasitələrinin (HHV) bütün həmlələrini dəf etdi.

1973-cü ilin oktyabrında zenit-raket qoşunlarında tank və artilleriya atışı nəticəsində sıradan çıxarılmış komplekslərin sayı 50%-dən çox idi və nəticədə zenit-raket divizionlarının atəş sistemləri pozulmuş və düşmənin HHV-lərinin hücumlarına şərait yaranmışdı. Bomba zərbələri və artilleriya atəşi nəticəsində mühəndis müdafiəsi olmayan mövqelər sıradan çıxarıldı. Bu da onu göstərdi ki, HHM-in əsasını obyekt və obyekt-zona qruplaşmaları şəklində yerləşdirilmiş ZRQ təşkil etməlidir. Divizionların bir cəbhə üzrə yerləşdirilməsi obyektlərin qorunmasını təmin edə bilmir və düşmənin aviasiyasından böyük zərbələr alır.

ZRQ qruplaşmalarının tərkibi qarışıq ZRK ilə təmin edilməli, onların mövqe rayonlarında düşməni bütün istiqamət və hündürlüklərdə məhv etmək üçün düzgün yerləşdirilməsi təşkil olunmalıdır. Belə qruplaşmalar bütün hündürlüklərdə vahid çəxtəbəqəli atəş sisteminin yaradılmasına, divizionların qarşılıqlı qorunmasına və müxtəlif ZRK-ların tezlik diapazonlarını seçməklə yüksək səviyyədə maneədən müdafiəni təşkil etməyə imkan verir.

Kəşfiyyatın keyfiyyətli təşkili üçün bütün ZRQ və RTQ radiolokasiya və kəşfiyyat məlumatları birbaşa zenit-raket divizionlarının komanda məntəqələrinə ötürülməlidir.

Döyüş heyətlərinin uzlaşması, məşqlərin keçirilməsi sisteməlik olmalıdır.

Təcrübə göstərdi ki, ZRQ qruplaşmasının canlılığı ancaq kompleks tədbirlərin (yüksək döyüş hazırlığı, divizionların qarşılıqlı qorunması, mühəndis müdafiəsinin qurulması, start mövqelərinin maskalanması, maskalanma və manevr) düzgün təşkilindən asılıdır.

Radiolokasiya əleyhinə raketlərdən ən mükəmməl müdafiə təcrübəsi RƏR buraxılması aşkarlandıqda aldadıcı avadanlıqlardan istifadə etməkdir, belə avadanlıqlar olmadıqda isə yüksək gərginlik söndürülməlidir. Digər qoruyucu üsullar isə bunlardır:

- eyni vaxtda 2 və daha çox eyni tipli ZRK, yaxud başqa şüalanma mənbələrinin tətbiq edilməsi (ZRK tezlik diapazonlarında fəaliyyət göstərən);
- hədəf axtarışının və onun raket buraxılana qədər izlənməsinin silsilə rejimində həyata keçirilməsi;
- hədəflərin müşayiəti üçün optik və teleoptik kanalların tətbiq olunması;
- atış üçün ilkin verilənlərin hədəf kəşfiyyat stansiyasının (HKS) çıxarılan dairəvi görünüş indikatorunun məlumatları əsasında hazırlanması;
- RƏR RTS-ə 5-7 km məsafədək yaxınlaşdıqda ötürücülərin ekvivalent qoşulması, yaxud yüksək gərginliyin söndürülməsi;

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

- hədəfi müşayiət tezliklərinin dəyişdirilməsi;
 - atəşin başqa hədəfə keçirilməsi tələb olunursa, atış bitdikdən dərhal sonra yüksək gərginliyin söndürülməsi;
 - RƏR buraxılmasının aşkarlanma təcrübəsinin artırılması;
 - ötürücüdən yüksək gücə, qəbuledicinin həssaslığını ən yüksək həddə tənzimləməklə stansiyanın maksimal potensialının əldə edilməsi;
 - HHS çox dəqiq tənzimləməklə yer əşyaları fonunda RƏR aşkarlanmasının təmin edilməsi;
 - indikatorların dəqiq miqyasını daha yaxşı görünüşü olan bucaq müstəvi kanalına uyğunlaşdırmaq;
 - qəbuledicilərin RRU rejimində güclənməsini indikatorlarda küylərin zəif görünməsinə təmin edən vəziyyətə tənzimlənməsi;
 - zenit-raket divizionları aralarında qarşılıqlı xəbərdarlıq şəbəkəsi təşkil edilməsi;
 - əsas diqqətin parametri “0”-a yaxın olan hədəflərə yönəldilməsi;
 - VMP məlumatlarından tam istifadə olunması;
 - döyüş mövqelərinin mühəndis hazırlığı və maskalanması təcrübəsindən istifadə olunması;
 - start mövqelərində (əsasən də kabinə və qurğuların yaxınlığında) ağac və bitkilərin əkilməsi;
 - bütün örtüklərin və raketlərin kamuflyaj boyalarla rənglənməsi;
 - gəlmə və yaxınlaşma yollarının mütəmadi olaraq yaşıllaşdırılması (bitki örtüyü, kollar və s.);
 - start mövqelərində lazımsız kabinə və onların maketlərindən ibarət əldəçici mərkəzlərin yaradılması;
 - kabinələr ətrafında və hər kabinələrin arasında torpaq təpəciklərin düzəldilməsi;
 - qurğulara və HKS-ə gedən bütün kabellərin ən azı 50 sm dərinlikdə torpaq altında yerləşdirilməsi;
 - anten sistemlərinin həyati vacib hissələrinin (qəbuledici-ötürücü traktlar, aparat şkafları) qəlpəyə qarşı torla ekranlaşdırılması;
 - DES-lərin ZRK elementlərindən ən azı 50 m aralı məsafədə yerləşdirilməsi və qaz borularının bu zaman 10-15 m kənara çıxarılması (istilik başlıqlı raketlərdən müdafiə səbəbindən).
- Qeyri-müvəffəq atışların nəticələrinin təhlili:
- 40% - müşayiət xətalərinə görə böyük yayınmalar;
 - 19% - atış qaydaları tələblərinin pozulması;

- 18 % - hazırlıqsız material hissə və nasaz raketlərlə atış;
- 16% - düşmənin cavab fəaliyyəti səbəbindən;
- 7 % - səbəblər aydın deyil.

NƏTİCƏ

Effektiv HHM sisteminin yaradılması zamanı ZRQ döyüş düzülüşü və atış sisteminin qurulması əhəmiyyətli dərəcədə ölkənin hava məkanının mükəmməl şəkildə qorunmasına zəmanət verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Неупокоев Ф.К. Стрельба зенитными ракетами. 1991
2. Зимин Г.В. Справочник офицера ПВО. 1987
3. Аминов С. “Вестник ПВО” 15.07.2009 (pvo.guns.ru)
4. forums.airbase.ru

РЕЗЮМЕ

СПОСОБЫ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ ВРАЖЕСКИХ ВОЗДУШНО-ШТУРМОВЫХ СРЕДСТВ НА ЗЕНИТНО-РАКЕТНЫЕ ВОЙСКА А.МЕЛИКОВ

В статье рассмотрены меры противодействия авиации противника зенитно ракетным войскам и их характеристики. А также проведен анализ бывших локальных войн, изучены ошибки и передовой опыт при ведении боевых действий.

SUMMARY

THE COUNTERACTOF ANTI-AIRCRAFT MISSILES OF ENEMY AIR DEFENSE MEANS A.MALIKOV

In article measures of counteraction of aircraft of the opponent are considered is antiaircraft to rocket armies and their characteristics. And also the analysis of the former local wars is carried out, errors and an advanced experience are studied at conducting operations.

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

SİLAH VƏ HƏRBİ TEXNİKA NÜMUNƏLƏRİNİN EFFEKTİVLİK ƏMSALININ TƏYİN EDİLMƏSİ HAQQINDA

Polkovnik Azər ƏLİYEV,

Azad BAYRAMOV – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

Əliyev Azər Əli oğlu 1963-cü il may ayının 9-da Bakı şəhərində anadan olub. İ.M.Qubkin adına Moskva Neft-Kimya və Qaz Sənayesi İnstitutunu (mühəndis-riyaziyyatçı ixtisası üzrə, 1985) bitirib. 1994-cü ildən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrində xidmət edir. Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının (2000), Türkiyə Cümhuriyyəti Silahlı Qüvvələrinin Quru Qoşunları Akademiyasının (2001) məzunudur. Hazırda Müdafiə Nazirliyinin Əməliyyat Baş İdarəsi rəisinin müavini – Əməliyyat İdarəsinin rəisi vəzifəsində xidmət edir.
2014-cü ildən Hərbi Akademiyanın adyunkturasının adyunktudur.

Bayramov Azad Ağalar oğlu 1953-cü ilin iyul ayının 4-də Bakı şəhərində anadan olub. Azərbaycan Dövlət Universitetinin fizika fakültəsini (1975), Azərbaycan Xarici Dillər İnstitutunu (ingilis dili) (1988) bitirib. Uzun müddət Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fizika İnstitutunda (1975-2011), Birləşmiş Nüvə Tədqiqatları İnstitutunda (Dubna ş., Rusiya) və bir sıra Avropa, həmçinin Amerika elmi mərkəzlərində çalışıb. Heydər Əliyev adına AAHM-in Riyaziyyat və fizika kafedrasında professor vəzifəsində işləmişdir (2011-2014). 2014-cü ildən Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasında Adyunktura və elm şöbəsində professor-məsləhətçi vəzifəsində fəaliyyətini davam etdirir.

Açar sözlər: taktiki-texniki xüsusiyyət göstəriciləri, effektivlik əmsalı, arqumentlərin qrup şəklində uçotu metodu, Kolmoqorov-Qaborun ümumiləşdirilmiş polinomu, ən kiçik kvadratlar metodu.

Ключевые слова: показатели тактико-технических характеристик, коэффициент эффективности, метод группового учета аргументов, обобщенный полином Колмогорова-Габор, метод наименьших квадратов.

Keywords: factors of performance characteristics, efficiency factor, group assessment method of arguments, generalized Kolmogorov-Gabor polynomial, method of least squares.

e-mail: azer310@mail.ru

Hərbi əməliyyatların planlaşdırılması və nəticələrin qiymətləndirilməsi zamanı nəzərə alınmalı əsas amil silah və hərbi texnika nümunələrinin taktiki-texniki xüsusiyyətləri və gücüdür. Bu amilləri qiymətləndirmək üçün hərbi elmində effektivlik əmsalı deyilən anlayış mövcuddur.

Təbiidir ki, ayrı-ayrı silah növlərinə və texnikaya aid olan əmsalların müəyyənləşdirilməsi vacib məsələdir və heç də yeni deyil.

İllər boyu müdafiə sahəsində ixtisaslaşmış elmi-tədqiqat institutları silah və hərbi texnika nümunələri, eləcə də bölmələrin döyüş potensialının qiymətləndirilməsi metodikası və praktiki hesablama metodu üzərində tədqiqat aparırlar. [1, 2, 3] Silah və hərbi texnika nümunəsinin döyüş potensialı dedikdə, onun taktiki-texniki xüsusiyyətlərindən və əsas funksional xassələrindən irəli gələn maksimal döyüş imkanlarının inteqral xarakteristikası nəzərdə tutulur. [4,5] “Döyüş potensialı” anlayışı ilə yanaşı, ayrı-ayrı mənbələrdə bu göstərici döyüş imkanları, “döyüş effektivliyi”, “effektivlik əmsalı”, “vaciblik əmsalı” və s. kimi də adlandırılır. Bütün bu anlayışlar mahiyyətcə eyni bir göstəricini – baxılan nümunənin döyüşdə nə dərəcədə effektiv tətbiq edilə biləcəyini və nəticə olaraq onun düşməyə təsir gücünü xarakterizə edir. “Döyüş potensialı”, “döyüş imkanları”, “döyüş effektivliyi” kimi anlayışlar daha çox bölmələrə şamil edildiyindən, silah və hərbi texnika nümunəsinin effektivliyini əks etdirən kəmiyyətin “effektivlik əmsalı” adlandırılması məqsədəuyğundur. Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, bu göstəricilər öz-özlüyündə bir məna kəsb etmir və yalnız bölmələrin döyüş potensialı (döyüş imkanları, döyüş gücü) hesablanarkən onlardan silah və hərbi texnika nümunələrini xarakterizə edən əmsal kimi istifadə edilir. Bu əmsallardan həm də döyüş fəaliyyətləri modellərinin yaradılması, əməliyyat-taktiki normativlərin müəyyən edilməsi və qərargahlarda operativ-taktiki hesablamaların aparılması zamanı geniş istifadə edilir.

EFFEKTİVLİK ƏMSALI

Silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsalının təyin edilməsi üzrə mövcud metodlar bu məqsədlə aparılan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır. Lakin obyektiv nəticələr əldə etmək məqsədilə kifayət qədər peşəkar ekspert rəylərinin öyrənilməsi, xüsusilə də tədqiqat üçün təlimlərin keçirilməsi əksər hallarda həm çox vaxt, həm də böyük vəsait tələb edir. [4] Nəzərə alsaq ki, müasir dövrdə silahlanmaya daim yeni silah və hərbi texnika nümunələri daxil olur (ildə təxminən 5-10 adda, bəzən daha çox) və onların hər biri üçün bu cür tədqiqatların aparılması illərlə uzana bilər, belə olan halda bu metodların tətbiqi praktiki cəhətdən məqsədəuyğun olmur.

Vəziyyətdən çıxış yolu kimi silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsalının onların taktiki-texniki xüsusiyyətləri əsasında hesablanması göstərilə bilər. Taktiki-texniki xüsusiyyətlər hər bir silah və hərbi texnika üçün istehsalçı tərəfindən göstərilir və ilkin verilənlər kimi, silah və hərbi texnika nümunəsini xarakterizə edən daha etibarlı göstərici hesab edilir (ehtiyac olarsa, onların hər zaman praktiki yoxlanılması mümkündür).

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsalının onların taktiki-texniki xüsusiyyətləri əsasında hesablanması, onlar arasında funksional asılılığın müəyyən edilməsini nəzərdə tutur. Funksional asılılığın müəyyən edilməsi üçün silah və hərbi texnika nümunələrinin müxtəlif yazı mənbələrində göstərilən effektivlik əmsallarından və onların taktiki-texniki xüsusiyyətlərindən istifadə edilə bilər. Asılılığın müəyyən edilməsi yeni silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsallarını hesablamağa imkan yaradacaq.

Silah və hərbi texnikanın müxtəlif növləri döyüş sahəsində müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulduğundan onların taktiki-texniki xüsusiyyətləri (çapı, atış uzaqlığı, zirehin qalınlığı və s.) arasında fərq də böyük olacaq. Məsələn, 5,45 mm-lik AK-74 atıcı silahının çapı ilə 203 mm-lik “Pion” özuyeriyan artilleriya qurğusunun çapı müqayisə olunmaz dərəcədə fərqlidir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, silah və hərbi texnikanın döyüş sahəsində yerinə yetirdiyi funksiyaya müvafiq olaraq, bu və ya digər taktiki-texniki göstəricinin əhəmiyyəti də müxtəlif olacaq. Məsələn, atıcı silahlar düşmənin canlı qüvvəsini məhv etmək üçün nəzərdə tutulduğundan onun çapının böyük olmasına da ehtiyac yoxdur, haubitsa isə əksinə, böyük sahədə yerləşən düşmən qüvvələrini məhv etmək üçün nəzərdə tutulduğundan onun mərmisinin çapı böyük olduqca təsir sahəsi əhatəli olacaq. Bu halda silah və texnika nümunələrinin döyüş sahəsində yerinə yetirdiyi funksiyalarına görə kateqoriyalara bölünməsi məqsəduyğundur. Məsələn, tanklar, zirehli döyüş maşınları, zirehli transportyorlar, top və haubitsalar, yaylım atışı reaktiv sistemləri, minaatanlar, tank əleyhinə vasitələr, atıcı silahlar və s. kateqoriyalara aiddir. Hər bir kateqoriya üçün onun effektivlik əmsalına ən çox təsir göstərən əsas taktiki-texniki xüsusiyyətlər təyin edilir. Əsas taktiki-texniki xüsusiyyətlər silah və hərbi texnikanın mürəkkəblik dərəcəsinə görə müxtəlif olacaq. Silah və hərbi texnika kateqoriyalarını xarakterizə edən əsas taktiki-texniki xüsusiyyətlər kimi aşağıdakıları götürmək olar:

– atıcı silahlar üçün – silahın çapı, maksimal nişanalma uzaqlığı, atış sürəti, döyüş dəsti və döyüş heyəti;

– tank əleyhinə vasitələr üçün – maksimal zərərvurma uzaqlığı, mərmnin (raketin) idarəolunan olub-olmaması, mərmnin zirehidəlmə qabiliyyəti, daşınan və ya texnika üzərində olması, döyüş dəsti və döyüş heyəti;

– top və haubitsalar, yaylım atışlı reaktiv sistemlər, minaatanlar – maksimal zərərvurma uzaqlığı, mərmnin zərərvurma radiusu, avtomatik idarəetmə sisteminin mövcudluğu, qoşqu ilə daşınması və ya texnika üzərində olması, döyüş dəsti və döyüş heyəti;

– zirehli döyüş maşınları və zirehli transportyorlar üçün – silahların çapı, maksimal nişanalma uzaqlığı, atış sürəti, döyüş dəsti, döyüş heyəti və desantın sayı, zirehin qalınlığı, sürəti, maneəni dəfətmə qabiliyyəti və suda üzmə-

si, bir dolduruma qət etdiyi məsafə;

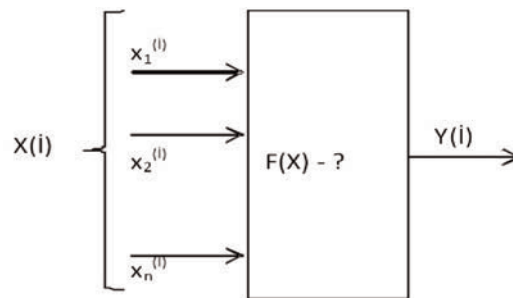
– tanklar üçün – silahların (o cümlədən topun) çapı, maksimal nişanalma uzaqlığı, atış sürəti, döyüş dəsti, döyüş heyəti, zirehin qalınlığı, sürəti, maneə dəfətmə qabiliyyəti və suda üzməsi, bir dolduruma qət etdiyi məsafə.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alsaq, silah və hərbi texnika nümunəsinin effektivlik əmsalına əsas taktiki-texniki xüsusiyyətlərin birləşmiş (inteqrasiya olunmuş) xarakteristikası kimi baxıla bilər.

Effektivlik əmsalının taktiki-texniki xüsusiyyətlərdən asılılığının təbiəti qeyri-müəyyən olduğundan bu funksional asılılığın müəyyən edilməsi üçün akademik *A. Q. İvaxnenko* tərəfindən təklif edilən arqumentlərin qrup şəklində uçotu metodundan istifadə etmək olar. [6]

ARQUMENTLƏRİN QRUP ŞƏKLİNDƏ UÇOTU METODU

Bu metod canlı təbiətdəki seleksiya (təbii seçim) ideyasına əsaslanır:

Burada X – n göstəricidən ibarət çoxluqdur və bu çoxluğun müəyyən sayda seçimi üçün Y kəmiyyəti məlumdur. Tələb olunan, bu seçimlərə görə Y kəmiyyətinin X -dən $F(X)$ asılılıq funksiyasını müəyyən etməkdir. Burada $F(X)$ funksiyasının strukturu məlum deyil.

Tutaq ki, N seçimi mövcuddur:

$$\begin{aligned} & \{X(1) \quad Y(1)\} \\ & \{X(2) \quad Y(2)\} \\ & \dots\dots\dots \\ & \{X(N) \quad Y(N)\}. \end{aligned} \tag{1}$$

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Burada girişdə göstərilən hər bir $\{X = x_1, x_2, \dots, x_n\}$ n sayda göstəricilər çoxluğundan ibarətdir. $X(I)$ girişi ilə $Y(I)$ çıxışı arasında ən tam asılılıq (2) düsturunda göstərilən Kolmoqorov-Qaborun ümumiləşdirilmiş polinomunun köməyi ilə ifadə edilə bilər.

$$Y = a_0 + \sum_{i=1}^n a_i x_i + \sum_{i=1}^n \sum_{j=i}^n a_{ij} x_i x_j + \sum_{i=1}^n \sum_{j=i}^n \sum_{k=j}^n a_{ijk} x_i x_j x_k + \dots \quad (2)$$

Effektivlik əmsalının təyin edilməsi üzrə baxdığımız məsələdə hər bir silah və hərbi texnika nümunəsi üçün taktiki-texniki xüsusiyyətlərin əsas göstəricilər çoxluğu, Y isə silah və hərbi texnika nümunəsinin effektivlik əmsalıdır. Kifayət qədər N seçimi etmək üçün müxtəlif mənbələrdə göstərilən silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsallarından (Y) istifadə edilə bilər (X çoxluğu – taktiki-texniki xüsusiyyətlər bütün silah və hərbi texnika nümunələri üçün mövcuddur).

Hər bir silah və hərbi texnika kateqoriyası üçün $F(X)$ funksiyasının, yəni əmsallarının müəyyən edilməsi məqsədilə meyar olaraq müntəzəmlikdən (düzlük) istifadə edilir:

$$\varepsilon = \sum_{l=1}^N (Y(l) - F(X(l)))^2, \quad \varepsilon \rightarrow \min. \quad (3)$$

Polinomun dərəcəsinə artırmaq kifayətdir ki, baxılan seçim üçün xətası sıfır olan çoxlu sayda $F(X)$ funksiyası alınsın. Yəni N sayda interpolyasiya nöqtəsi varsa, onda bu düyün nöqtələrindən keçəndə xətası sıfır olan kifayət qədər $F(X)$ funksiyası mövcuddur: $\varepsilon = 0$.

Adətən, polinomun qeyri-xətlik dərəcəsi $N-1$ götürülür.

Bununla belə baxdığımız məsələnin, yəni silah və hərbi texnika nümunəsinin effektivlik əmsalının onun taktiki-texniki xüsusiyyətlərinə görə təyin edilməsinin bir sıra cəhətləri var.

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, x_j qiymət göstəricilərindən istifadə etmək üçün onların öncə normallaşdırılması həyata keçirilməlidir. Bunun üçün silah və hərbi texnika nümunəsinə çoxölçülü obyekt kimi baxaq. Tutaq ki, L sayda silah nümunəmiz var və onların hər biri N sayda taktiki-texniki xüsusiyyətlə xarakterizə olunur. Hər bir silah və hərbi texnika nümunəsi üçün bu xüsusiyyətlərin qiymət göstəriciləri məlumdur:

$$x(l) = (x_{1l}, x_{2l}, \dots, x_{Nl}), \quad l = \overline{1, L}, \quad (4)$$

hansı ki, N – hər bir obyektə xarakterizə edən göstəricilərin sayı, L – müqayisə olunan obyektlərin sayı, x_{jk} ($l = \overline{1, L}; j = \overline{1, N}$), – burada l – obyekt

tin, j – onun göstəricisinin qiymətidir.

Taktiki-texniki xüsusiyyətlərin qiymət göstəricilərini ölçüsüz nisbi qiymətlər vasitəsilə əks etdirmək üçün qoşunların silahlanması daha çox sayda olan silah və hərbi texnika nümunəsinin taktiki-texniki xüsusiyyətlərinin qiymət göstəricilərini $x^{(0)} = (x_{01}, x_{02}, \dots, x_{0N})$ etalon kimi qəbul edək.

Bu halda l – obyektin, j – göstəricisinin nisbi qiyməti aşağıdakı kimi müəyyən olunacaq:

$$x_{lj} = \begin{cases} \frac{x_{lj}}{x_{0j}}, & \text{əgər } j \text{ – göstəricinin böyük qiyməti tələb olunursa;} \\ \frac{x_{0j}}{x_{lj}}, & \text{əgər } j \text{ – göstəricinin kiçik qiyməti tələb olunursa;} \end{cases} \quad (5)$$

hansı ki, $l = \overline{1, L}; j = \overline{1, N}$ etalon obyekt üçün $x^{(0)} = (1, 1, \dots, 1)$.

Bundan başqa, x_i göstəriciləri müxtəlif fiziki məna kəsb etdiyindən (məsələn, silahın nişanalma uzaqlığı, heyətin sayı, silahın çəkisi və s.) polinomdakı x_i, x_j və ya x_i, x_j, x_k kimi üzvlərin heç bir fiziki mənası yoxdur.

Müxtəlif mənbələrdə göstərilən silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsallarının ayrı-ayrı taktiki-texniki xüsusiyyətlərdən asılılığı təhlil edilərkən, bunun düz xətt və ya kifayət qədər hamar qeyri-xətti asılılıq olduğu müəyyən edilmişdir. Yəni $X = \{x_1, x_2, \dots, x_n\}$ çoxluğundakı hər bir göstərici (taktiki-texniki xüsusiyyət) ilə Y (effektivlik əmsalı) arasındakı asılılıq kifayət qədər hamar olub, qeyri-xətlilik dərəcəsi ikidən artıq olmur. Digər tərəfdən isə $F(X)$ funksiyasının dəqiq (sıfır xəttə ilə) interpolyasiya nöqtələrindən keçməsinə də ehtiyac yoxdur. Belə ki, müxtəlif mənbələrdə göstərilən effektivlik əmsallarının (Y) istifadə edilən qiymətləri ekspert rəyinə əsaslandığı üçün özləri də kifayət qədər subyektivdir (yəni özləri də xəttə malikdir).

Silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsalları mahiyyətcə nisbi kəmiyyətlər olduğu üçün (yəni baxılan silah və hərbi texnika nümunələrinin bir-birinə nisbətən effektivliyini xarakterizə etdikləri üçün) a_0 əmsalı da mənasını itirir. Yəni baxılan kateqoriyada bütün silah və texnika nümunələrinin effektivlik əmsallarına eyni bir sabit kəmiyyətin əlavə edilməsinin heç bir mənası yoxdur.

Yuxarıda qeyd edilənləri nəzərə alaraq, effektivlik əmsalının taktiki-texniki xüsusiyyətlərindən asılılığını aşağıdakı daha sadə ikinci dərəcəli polinomla ifadə etmək olar:

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

$$Y(1) = \sum_{i=1}^n a_i x_i^{(1)} + \sum_{j=1}^n a_j x_j^{(1)2}$$

$$Y(2) = \sum_{i=1}^n a_i x_i^{(2)} + \sum_{j=1}^n a_j x_j^{(2)2} \quad (6)$$

$$Y(N) = \sum_{i=1}^n a_i x_i^{(N)} + \sum_{j=1}^n a_j x_j^{(N)2}.$$

Polinomun bu cür sadələşdirilməsi a_i əmsallarının müəyyən edilməsi üçün zəruri olan seçimlərin sayını da azaltmağa imkan verir ki, bu da çox vacibdir. Belə ki, müxtəlif mənbələrdə göstərilən effektivlik əmsallarının sayı məhduddur.

Əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, $a_i \neq 0$ olmalıdır, əks təqdirdə bu x_i taktiki-texniki xüsusiyyətlərin qiymət göstəricisinin heç bir əhəmiyyəti olmadığına, yəni əsas göstəricilərin düzgün seçilmədiyinə dəlalət etmiş olardı.

NƏTİCƏ

Beləliklə, silah və hərbi texnika nümunələrinin effektivlik əmsallarının onların taktiki-texniki xüsusiyyətlərindən asılılıq funksiyasının müəyyən edilməsi, ikinci dərəcəli polinomun a_i əmsallarının müəyyən edilməsindən ibarət olan riyazi məsələyə gətirilmiş olur. Bizim qeyd etdiyimiz halda, bu əmsallar hər bir silah və hərbi texnika kateqoriyası üçün təyin edilməlidir.

Silah və hərbi texnika kateqoriyasında effektivlik əmsalı (Y) məlum olan (müxtəlif mənbələrdə göstərilmiş) silah və hərbi texnika nümunələrinin sayı, yəni N seçimlərin sayı $N > 2n$ olduqda a_i əmsallarının müəyyən edilməsi üçün ən kiçik kvadratlar metodundan istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Цыгичко В.Н., Стокли Ф. Метод боевых потенциалов: история и настоящее, "Военная мысль", № 4, 1997
2. Богданов С.А., Захаров Л.В. О выработке единых подходов к оценке боевых потенциалов. "Военная мысль", №8, 1992

3. Бонин А.С., Основные положения методических подходов к оценке боевых потенциалов и боевых возможностей авиационных формирований. “Военная мысль”, №1, 2008

4. Буравлев А.И., Цырендожиев С.Р., Брезгин В.С. Основы методологического подхода к оценке боевых потенциалов образцов ВВТ и воинских формирований. “Вооружение и экономика”, № 3, 2009

5. Әliyev А.Ә., Bayramov А.А., Döyüş imkanlarının müəyyən edilməsi metodikalarının təhlili. “Milli təhlükəsizlik və hərbi elmlər”, 2015-ci il, №1 (1)

6. Ивахненко А.Г., Долгосрочное прогнозирование и управление сложными системами, Издательство “Техника”, Киев, 1975

РЕЗЮМЕ

ОБ ОПРЕДЕЛЕНИИ КОЭФФИЦИЕНТА ЭФФЕКТИВНОСТИ ОБРАЗЦОВ ВООРУЖЕНИЯ И ВОЕННОЙ ТЕХНИКИ

А.АЛИЕВ, А.БАЙРАМОВ

Раскрыта сущность проблемы в области практического применения существующих методов определения коэффициентов эффективности образцов вооружения и военной техники. Рассматривается возможность расчёта данных коэффициентов на основе тактико-технических показателей.

SUMMARY

ABOUT DETERMINATION OF EFFICIENCY FACTOR OF SAMPLES OF ARMAMENT AND MILITARY TECHNICS

A.ALIYEV, A.BAYRAMOV

The essence of a problem in the field of practical application of existing methods of definition of effectiveness ratio of samples of arms and the military technics is disclosed. As problem decisions it is considered to calculate the given factors based on tactical and technical indicators.

“TRUVELO 338 LAPUA CMS” SNAYPER TÜFƏNGİ

Baş müəllim Emin ƏLİYEV,
baş müəllim Arif MƏMMƏDOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN TƏLİM VƏ TƏDRİS MƏRKƏZİ

“Truvelo CMS” (Counter Measure Sniper) snayper tüfəngi 2010-cu ildə Cənubi Afrika Respublikasında hazırlanmışdır və əsası 1966-cı ildə Frans Cozef Herbert tərəfindən qoyulmuş silahlanma üzrə ixtisaslaşan “Truvelo Manufacturers (Pty) Ltd” şirkəti tərəfindən istehsal edilir.

1970-ci ildə şirkət silah istehsalına başladı. Bu gün **“Truvelo Manufacturing Armory”** silah şirkəti CAR-ın Litlton şəhərində fəaliyyət göstərir və müxtəlif çaplı snayper tüfənglərinin istehsalı ilə məşğuldur. Şirkət 14,5x114 mm-lik patrona uyğun iki silah buraxır – **“Truvelo Armory SR”** və **“Truvelo Armory CMS”**. Şirkətin istehsalı olan snayper tüfəngləri Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin də silah arsenalında yer tutmaqdadır.

“TRUVELO” tüfənglərindən CAR-ın ordu və polis bölmələrində geniş istifadə olunur. Adıçəkilən silahlar düşmənin yüngül zirehli texnikalarını, RLS sistemlərini və partlamayan mərmilərini məhv etmək üçün təyin edilmişdir.

“TRUVELO SR” SNAYPER TÜFƏNGİ

“SR” seriyasından olan tüfənglər 6 modeldə (NATO standartı üzrə 7,62×51 mm-dən 20×110 mm-dək) və müxtəlif çaplarda istehsal olunur.

“Truvelo SR” tüfənglərinin quruluşunda qeyri-adi heç bir şey yoxdur. Tüfəngin əsas diqqətçəkən xüsusiyyəti onun yüksək keyfiyyəti, ucuz qiyməti və – 40⁰-dən +75⁰ C temperaturlarda işləməyə qadir olmasıdır.

“Truvelo SR” tüfənglərinin xarici görünüşü eynidir, fərq yalnız onun ölçüləri, çaxmağı, daraq və lüləsindədir. Silaha lüləağzı əyləc və səsboğucu birləşdirilə bilər.

Silahlar daraqla təchiz olunur və onların tutumu silaha görə dəyişir. Silahda mexaniki nişangah yoxdur, ona optik və ya gecəgörmə nişangahlarını birləşdirmək üçün **“Pikkatini”** tamasası quraşdırılmışdır. Qundağın arxası və üzü dəyişiləndir, arxada təpməni azaltmaq üçün rezin amortizator da var.

“Truvelo” tūfəngi dayaqlarla təciz olunur: haça şəkilli dayaq silahın qa-baq hissəsində, biri isə qundağın altındadır.

ŞƏKİL 1. 7,62 x 51 mm-lik “TRUVELO CMS” SNAYPER TŪFƏNGİ

ŞƏKİL 2. “TRUVELO CMS.338 LAPUA” SNAYPER TŪFƏNGİ

ŞƏKİL 3. “TRUVELO CMS.300 WIN. MAG” SNAYPER TŪFƏNGİ

SİLAH VƏ TEXNİKA

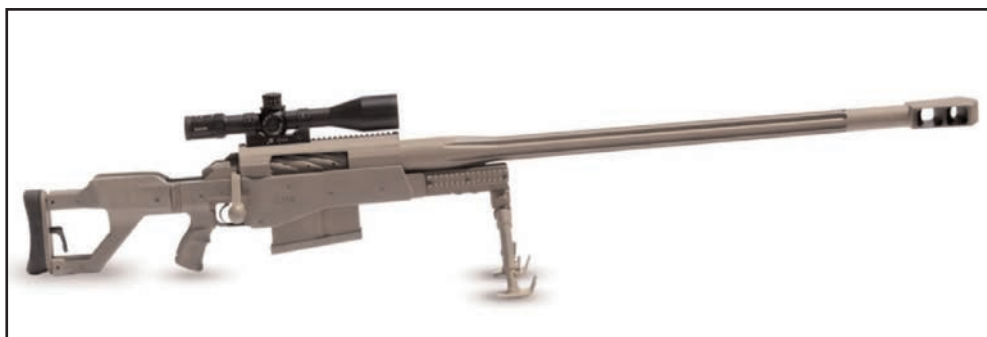
ŞƏKİL 4. 12,7x99 mm-lik "TRUVELO 50 BMG" SNAYPER TUFƏNGİ

ŞƏKİL 5. 12,7x99 mm-lik İRİÇAPLI "TRUVELO ARMORY CMS" SNAYPER TUFƏNGİ

Biz bu sinifdən olan silahların hamısı barədə deyil, bəzi növləri haqqında məlumat vermək istərdik. Çünki onların texniki-taktiki xüsusiyyətlərində elə bir kəskin fərq yoxdur.

İriçaplı "Truvelo CMS 50 Brauning" 90-cı illərdə hazırlanmışdır və anti-snyapper tufəngi sayılır. Onlar düşmənin yüngül zirehli və zirehsiz texnikalarına, mühəndis qurğularına və kənarında yerləşən elektron cihazlarına zərər vurmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ŞƏKİL 6. 14,5x114 mm PATRONA GÖRƏ HAZIRLANMIŞ İRİÇAPLI SNAYPER TUFƏNGİ "TRUVELO SR"

ŞƏKİL 7. 14,5x114 mm-lik PATRONA GÖRƏ HAZIRLANMIŞ İRİÇAPLI SNAYPER TUFƏNGİ “TRUVELO CMS”

ŞƏKİL 8. 14,5x114 mm-lik PATRONA GÖRƏ HAZIRLANMIŞ İRİÇAPLI SNAYPER TUFƏNGİ “TRUVELO CMS”

ŞƏKİL 9. 20 x 82 mm-lik İRİÇAPLI SNAYPER TUFƏNGİ “TRUVELO SR”

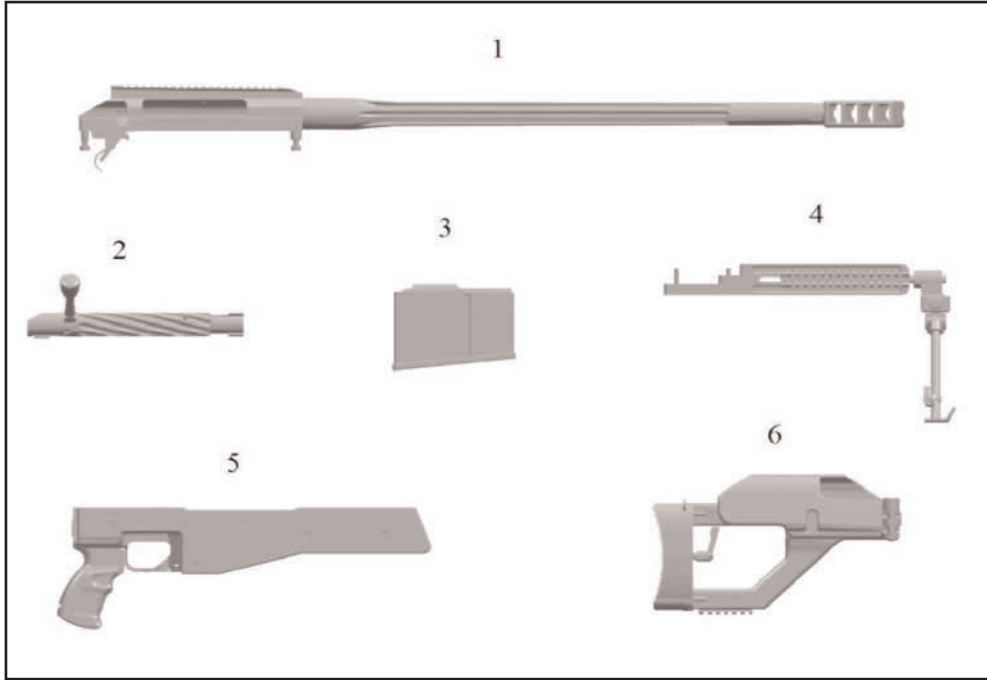
“Truvelo SR” 20x82 – 20x82 mm-lik patrona uyğun hazırlanmışdır. Tüfəngdən zirehdələ, yandırıcı, qəlpəli fuqas və s. patronlarla atəş açmaq

SİLAH VƏ TEXNİKA

mümkündür. Məhz bu imkanlarına görə silahın təyinatı müxtəlifdir.

“TRUVELO” TUFƏNGİNİN BİR NÜMUNƏSİNİN ƏSAS HİSSƏLƏRİNDƏN AŞAĞIDA BƏHS OLUNMUŞDUR

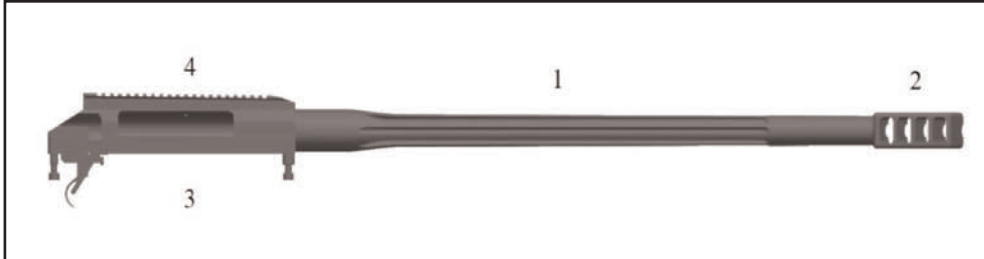
ŞƏKİL 10. “TRUVELO 338 LAPUA CMS” TUFƏNGİNİN ƏSAS HİSSƏLƏRİ: 1 – LÜLƏ, LÜLƏ QUTUSU VƏ LÜLƏAĞZI ƏYLƏC; 2 – ÇAXMAQ; 3 – DARAQ; 4 – ƏL QUNDAĞI VƏ HAÇA DAYAQ; 5 – LÜLƏ QUTUSU KORPUSU; 6 – QUNDAQ.

LÜLƏ VƏ LÜLƏ QUTUSU

Lülə və lülə qutusu yüksək keyfiyyətə malik “709 M 40” markalı poladdan, lüləağzı əyləc isə yüksək keyfiyyətə malik “7075 T 651” markalı alümindən hazırlanır. “Pikkatini” tamasası (*MİL-1913 standartına uyğun*) vintlər vasitəsilə lülə qutusuna quraşdırılır.

DİQQƏT: Lülənin atıcı tərəfindən ayrılması qadağandır. Lülənin ayrılması yalnız ixtisaslı silah ustaları və ya digər mütəxəssislər tərəfindən yerinə yetirilə bilər.

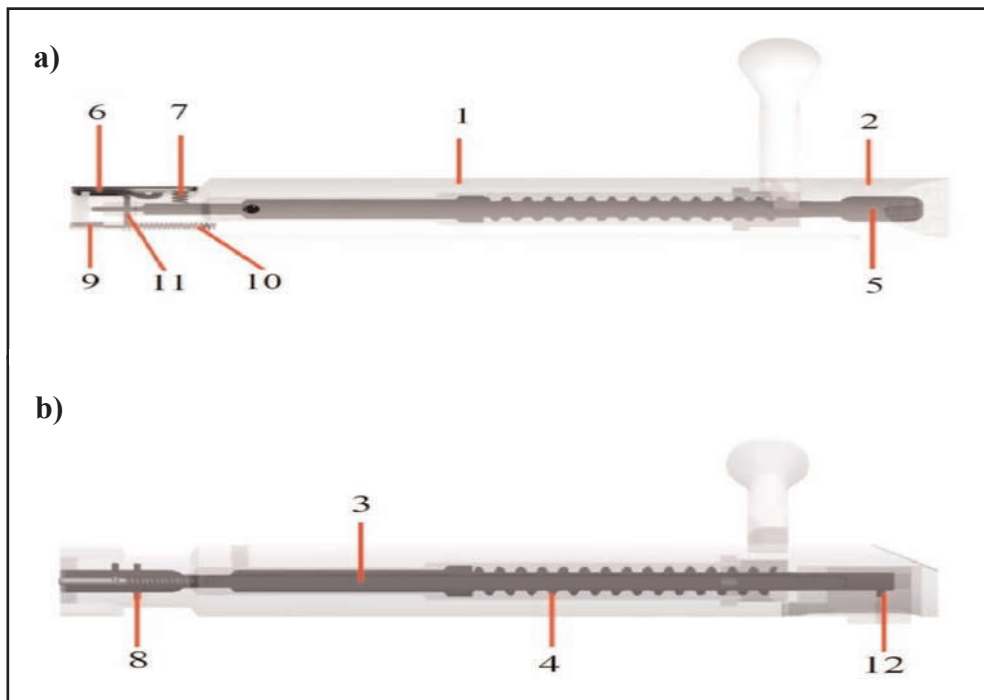
Lülə qutusunun sağ tərəfində – gilizlərin xəzinədən kənara atılması üçün “pəncərə” yerləşir. Giliz lülə qutusunda atıcıya nisbətən təqribən 60° bucaq altında kənara atılır. Lülənin üzərindəki vintlərin açılma və bağlanması üçün alətlər dəstində xüsusi açarlar var.

ŞƏKİL 11. 1 – LÜLƏ; 2 – LÜLƏAĞZI ƏYLƏC; 3 – QƏBULEDİCİ; 4 – TAMASA MİL-1913;

ÇAXMAQ

Çaxmaq və vurucu oynaqı yüksək keyfiyyətə malik “655M13” markalı poladdan hazırlanmışdır. Çaxmaq yalnız təmizləmə-yağlama zamanı sökülür. Vurucu və onun yayı vurucunun oynaqına bərkidilib. Vurucu çaxmağın arxa hissəsindəki oynaqın içində, çıxarıcı və onun yayı isə çaxmaq yuvasında yerləşir. Silahı yığarkən yuvaya əvvəlcə çıxarıcının yayı, sonra isə çıxarıcı keçirilir. Tullayıcı və yay da eyni sxem üzrə yığılır.

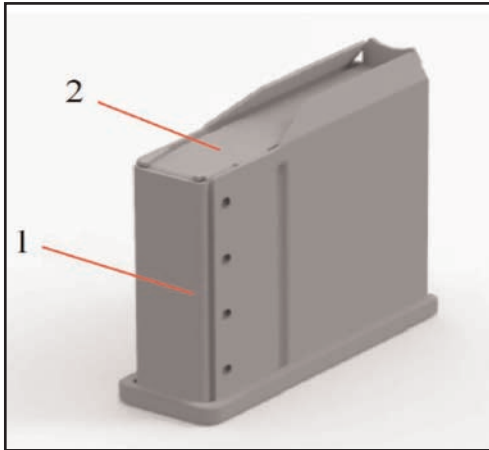
ŞƏKİL 12. (a, b) ÇAXMAĞIN YIĞILMASI (ÜSTDƏN VƏ YANDAN GÖRÜNÜŞÜ):
1 – ÇAXMAQ; 2 – ÇAXMAQ KÖRPUSU; 3 – VURUCU; 4 – VURUCU YAYI; 5 – DİRƏK;
6 – TULLAYICI; 7 – TULLAYICININ YAYI; 8 – TULLAYICI; 9 – ÇIXARICI; 10 – ÇIXARICININ YAYI; 11 – ÇIXARICININ MİLİ; 12 – STOPOR VİNTİ

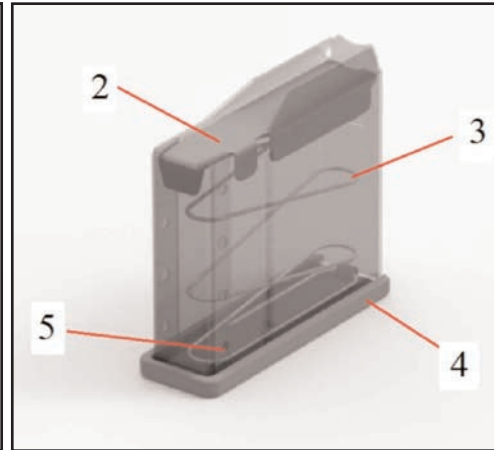
SİLAH VƏ TEXNİKA

DARAĞIN YIĞILMASI

Patron üçün nəzərdə tutulmuş daraq ştamplanmış polad lövhələrdən, qapaq və ötürücü isə yüksək keyfiyyətə malik “7075 T651” markalı alümindən hazırlanmışdır. Darağın yayı ötürücünün, qapağı isə gövdənin aşağı tərəfinə bərkidilir. Ötürücü ilə yay darağın gövdəsinə yuxarı tərəfdən keçirilir.

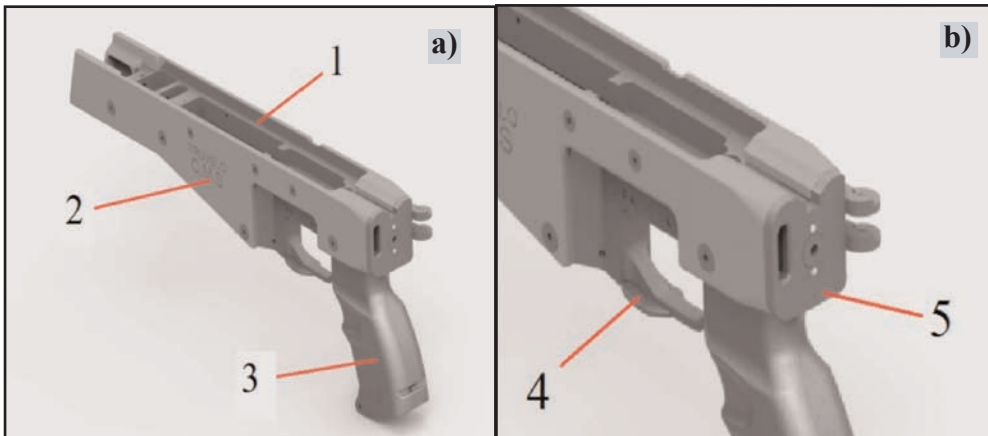
ŞƏKİL 13.
DARAĞIN YANDAN GÖRÜNÜŞÜ:
1 – DARAQ; 2 – ÖTÜRÜCÜ

ŞƏKİL 14.
ŞƏRTİ OLARAQ ŞƏFFAF VƏZİYYƏTDƏ
VERİLMİŞ DARAĞIN GÖRÜNÜŞÜ:
3 – DARAQ YAYI; 4 – DARAĞIN QAPAĞI;
5 – QAPAĞIN VİNTLƏRİ

SİLAHIN KORPUSU

Korpus – üzərinə polimer örtük çəkilmiş alümin karkasdan ibarətdir. Darağın rəzəsi tətiyin qoruyucu bəndinin ön tərəfində yerləşir. Rəzənin konstruk-

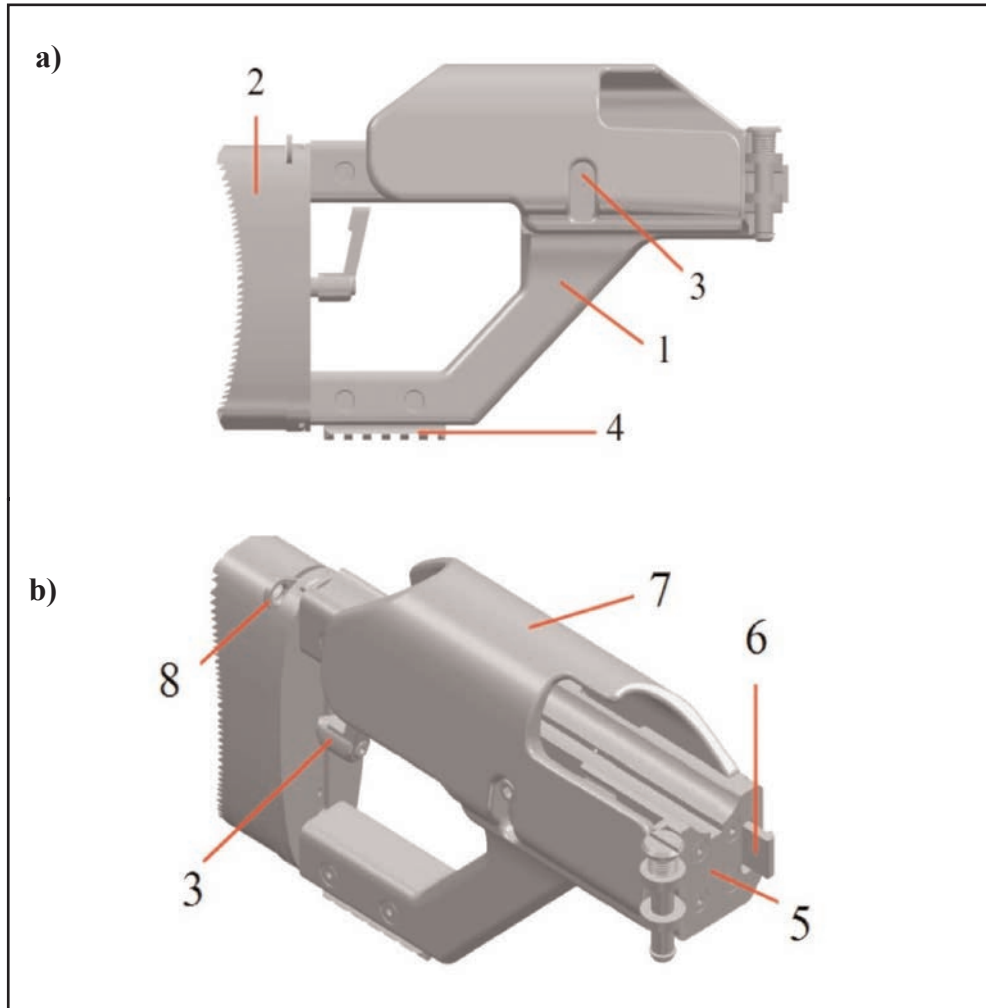

ŞƏKİL 15. (a, b) 1 – QƏBULEDİCİNİN KORPUSU; 2 – XARİCİ QAPAQ; 3 – TAPANÇA DƏSTƏYİ, 4 – DARAĞIN RƏZƏSİ; 5 – ƏSAS KORPUSUN OYNAĞI

siyası hər iki tərəfdən rahat istifadəni təmin edir. Qundaq korpus gövdəsinin arxasına bərkidilir. Əlin rahat atış vəziyyətinin təmin edilməsi üçün tapança dəstəyini irəli və ya geriyə hərəkət etdirmək olur.

QUNDAQ

Qundaq yüksək keyfiyyətə malik “7075 T651” markalı alümindən hazırlanmış və xarici səthinə polimerdən örtük çəkilmişdir. Qundağın konstruksiyası onun yığılma və bərkidilməsini təmin edir. Onun arxalığını uzunluq və hündürlüyə görə tənzimləmək mümkündür.

ŞƏKİL 16. (a, b) QUNDAQ RƏZƏSİ: 1 – QUNDAQ; 2 – QUNDAQ YATAĞI; 3 – QUNDAĞI TƏNZİMLƏYƏN DƏSTƏK; 4 – “PİKKATİNİ” TAMASASI; 5 – QUNDAQ OXU; 6 – OYNAQ YUVASI; 7 – QUNDAQ YANAĞI; 8 – QAYIŞ ÜÇÜN HALQA

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

NATO-nun VAŞİNQTON SAMMITİ VƏ NÖVBƏTİ TRANSFORMASIYASI

**Elman NƏSİROV – siyasi elmlər doktoru, professor,
kapitan Xəyal İSKƏNDƏROV**

Nəsirov Elman Xudam oğlu 1968-ci ildə Cəlilabad rayonunda anadan olub. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetini bitirib. 1995-2000-ci illərdə BDU-nun Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının dissertantı olub. 1992-1994-cü illərdə Azərbaycan Dillər Universitetində 2 illik ingilis dili kursunda təhsil alıb. 2001-ci ildən elmlər namizədi, 2011-ci ildən elmlər doktoru elmi dərəcəsi var. 90-dan artıq elmi məqalənin və 6 tədris-metodiki işin müəllifidir. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının Siyasi Araşdırmalar İnstitutunun direktoru vəzifəsində çalışır. Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Adyunktura və elm şöbəsinin professor-məsləhətçisi, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatıdır.

İskəndərov Xəyal İbrahim oğlu 1984-cü ildə Qazax rayonunda anadan olub. Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbini (2005), Pakistan Respublikasının Hərbi Akademiyasını (2010) bitirib. NATO-nun tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində Çexiya, Litva, Türkiyə, Almaniya və Macarıstanda keçirilən müxtəlif kurslarda, o cümlədən qərargah kurslarında iştirak edib. 2014-cü ildə AMEA-nın Tarix institutunun dissertanturasına qəbul olub. 2015-ci ildən Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının adyunkturasında təhsilini davam etdirir.

Hal-hazırda Silahlı Qüvvələrin Hərbi Akademiyasının Xarici Dil və Tərəfdaşlıq Mərkəzində bölmə rəisi vəzifəsində xidmət edir.

Açar sözlər: təhlükəsizlik, tərəfdaşlıq, əməkdaşlıq, təşəbbüs, genişlənmə.
Ключевые слова: безопасность, партнерство, сотрудничество, инициативность, расширение.
Keywords: security, partnership, cooperation, initiative, enlargement.

1997-ci ilin sonlarında NATO-nun genişlənməsinin gələcək perspektivi ilə bağlı əsasən iki variant nəzərdən keçirilirdi. Birinci variant o idi ki, Alyansın genişlənməsi 1989-cu il Berlin divarlarının uçurulması ilə baş qaldıran siyasi proseslərin tənzimlənməsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə yol açacaq. İkinci varianta görə genişlənmə prosesi Alyans və ABŞ siyasətçilərinin müraciət etməli olacaqları bir çox yeni ciddi məsələləri gündəmə gətirəcək. Bu faktları nəzərə alaraq Strateji Araşdırmalar İnstitutu 1998-ci il yanvar ayının 26-da Vaşinqtonda NATO ilə meydana çıxacaq yeni çağırışları birgə tədqiq etmək məqsədilə Strateji və Beynəlxalq Araşdırmalar Mərkəzi ilə birlikdə konfrans təşkil etdi. [1.1]

Həmin konfransda mütəxəssislərin maraqlı fikirləri səsləndi. Məsələn, **Simon Serfati** Avropa təhlükəsizlik institutlarının hansı həddə qədər gedə biləcəyi barədə məsələyə müraciət etdi. **Robert Dorf** genişlənmə prosesi ilə bağlı həm Amerikada, həm də Avropada ictimai rəyin nəzərə alınması təklifi ilə çıxış etdi. **Stefan Blank** NATO-nun gələcək vəzifələri ilə əlaqədar Amerika, Rusiya və Avropa arasında rəqabətin səbəblərinin araşdırılmasının zəruriliyini irəli sürdü. **Şerman Qarnet** və **Raşel Lebenson** Moldova, Belarus və Ukraynadakı mürəkkəb vəziyyətin analiz edilməsi və yaxşılaşdırılması istiqamətində konkret işlərin görülməsini təklif etdi. **Raşel Bronson** və **Qlen Hovard** ABŞ və NATO üçün kifayət qədər strateji əhəmiyyət kəsb edən Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə münasibətlərin az müzakirə olunmasından narahatlığını ifadə etdi. General **Edvard Atkeson** (ehtiyatda olan zabit) Alyansın genişlənməyə təqdirə xərclərin müttəfiqlər arasında bölgüsü məsələsini qaldırdı. General **Fredrik Kroesen** (ehtiyatda olan zabit) NATO-nun hərbi koalisiyanı hansı şəkildə qurması barədə suallarla çıxış etdi. Bütün bu müzakirələrə baxmayaraq, bir çox vacib məsələlərin həlli yolları yenə də qaranlıq qaldı. [2. 302]

1998-ci il fevral ayının 11-də ABŞ Dövlət Departamenti tərəfindən NATO-nun genişlənməsi və Polşa, Macarıstan, həmçinin Çexiya Respublikasının Alyansa daxil edilməsinin Amerikanın milli təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində nə kimi rolu olduğunu ətraflı izah edən bir sənəd nəşr edildi. Həmin sənəddə aşağıdakılar nəzərdə tutulurdu:

– NATO-nun genişlənməsi Amerikanı daha təhlükəsiz edəcək. Avropa qitəsi ABŞ-in öz strateji maraqlarının təminində vacib yer tutur və NATO Avro-

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Atlantik məkanın təhlükəsizliyinin təminatı üçün ən effektiv fəaliyyət göstərən təşkilatdır. Polşa, Macarıstan və Çexiya Respublikasının Alyansa daxil edilməsilə NATO bu ölkələrin də təhlükəsizliyinə öz töhfəsini vermiş olacaq. Beləliklə, Mərkəzi Avropada gərginlik azalacaq və bu da nəticə etibarilə münaqişələrin qarşısını alacaq;

– NATO-nun genişlənməsi Alyansı daha da güclü edəcək. Yeni üzv olan üç ölkənin Alyansa təxminən 200.000 nəfərlik silahlı qüvvə əlavə etməsi NATO-nun öz vəzifələrini yerinə yetirməsinə kömək edəcək;

– NATO-nun genişlənməsi Mərkəzi Avropada demokratiya və sabitliyi möhkəmləndirəcək, Alyansa üzv olan ölkələr qonşu ölkələrlə mehriban dostluq münasibətləri quracaqlar.

1998-ci il fevral ayının 24-də ABŞ Dövlət katibi **Madlen Olbrayt** Polşa, Macarıstan və Çexiya Respublikasının Alyansa üzvlüyünü nəzərdə tutan protokolları ratifikasiya olunması üçün Senata təqdim etdi. Elə həmin il ABŞ Senatı genişlənmənin lehinə səs verməklə dolayısıyla üzvlük üçün namizəd ölkələrin Alyansa yük olmaqdan daha çox Alyansın təhlükəsizliyinə töhfə verəcəyini bəyan etdi. Daxili sabitlik, qonşu dövlətlərlə mehriban münasibət, aktiv diplomatiya və ölkənin əlverişli coğrafi mövqeyi – (Məsələn, İslandiya 1949-cu ildən NATO üzvüdür, öz ordusu olmasa da coğrafi mövqeyi Alyansın bazalarının yerləşdirilməsi üçün çox əlverişli geosiyasi şəraiti təmin edir) bütün bunları, eyni zamanda Alyansın təhlükəsizliyini daha da möhkəmləndirəcəklərini və ABŞ-in dövlət büdcəsinə əlavə maliyyə yükü yaratmayacaqlarını nəzərə alaraq Senat Mərkəzi Avropa ölkələrinin NATO-ya formal üzv kimi qəbul olunması barədə protokolları təsdiq etdi. [3. 7]

1999-cu il mart ayının 12-də Çexiya, Macarıstan və Polşa rəsmən NATO-ya daxil oldular və dörd gün sonra hər üç ölkənin bayrağı NATO-nun Brüsseldəki qərargahında dalğalandırıldı. Bununla da Alyansa üzv olan ölkələrin sayı 19-a çatdı. Bu üç ölkənin Alyansa üzv olması Vaşinqton müqaviləsinin 10-cu maddəsinə əsasən davamlı bir prosesin tərkib hissəsi idi. Bu prosesin davamlı olması Alyansın “açıq qapı” siyasətində özünü göstərdi və bundan sonra da üzvlük üçün öhdəlikləri yerinə yetirmək iqtidarında olan və Avro-Atlantik məkanda təhlükəsizliyə töhfə verə biləcək digər Avropa ölkələri üçün NATO üzvlüyü bir daha açıq elan edildi. Bütün bunlar sözsüz ki, Rusiyanı narahat etməyə bilməzdi. Ruslar tezliklə Daimi Məşvərət Şurasını konkret qərar vermə gücünə sahib olmamaqda ittiham etməyə başladılar. Rusiyanın səbri tükənən Xarici İşlər naziri **İqor İvanov** 1999-cu ilin yanvar ayında öz çıxışı ilə Qərbbə xəbərdarlıq etdi: **“NATO-nun Strateji Konsepsiyası Rusiyanın mövqə və maraqlarını nəzərə almadan işlənilir və Rusiya ilə məsləhətləşmələrin aparılmaması yeni anlaşılmazlığa gətirib çıxara bilər”**. [4.113] Mart ayının 10-da Daimi Məşvərət Şurası Yeni Strateji Konsepsiyanı

müzakirəyə çıxarsa da, müzakirələrin əsas mövzusu Kosovo böhranı oldu. Təxminən iki həftə sonra, mart ayının 24-də Rusiyanın kəskin etirazına baxmayaraq, NATO Yuqoslaviyaya hava zərbələri endirməyə başladı. Bu hadisədən sonra Rusiya rəhbərliyi “**Sülh naminə tərəfdaşlıq**” proqramında iştirakdan imtina etdi, Brüsseldəki missiyasından geri çəkildi, NATO ilə danışıqları dayandırdı və Moskvadakı NATO nümayəndəsinin ölkəni tərk etməsinə əmr verdi. Bununla da NATO-Rusiya münasibətləri yenidən gərginləşdi.

1999-cu il aprel ayının 24-25-də Vaşinqtonda NATO-nun 16-cı sammiti keçirildi. Alyansın gələcək fəaliyyəti sammitin gündəliyinin əsas müzakirə mövzusu oldu. Sammitin sonunda NATO liderləri Vaşinqton bəyannaməsini qəbul etdilər. Bu bəyannamə Alyansın əlli illik yubileyini qeyd etməklə yanaşı, XXI əsr üçün hədəf və məqsədlərini elan etdi.

Bəyannaməyə əsasən, kollektiv müdafiə yenə də NATO-nun əsas məqsədi olaraq qalırdı və Alyans üzərinə sülhü, sabitliyi və azadlığı təmin etmək öhdəliklərini götürürdü. NATO liderləri transatlantik əlaqələrin möhkəmlənməsi vacibliyini vurğuladılar və elan etdilər ki, gələcəkdə meydana gələn yeni çağırışlarla bağlı Alyansın imkanlarının artırılması zəruridir. Bu bəyannamə Avro-Atlantik məkanda təhlükəsizlik və sabitliyin gücləndirilməsi üçün “kollektiv müdafiə öhdəliyi götürmüş, cari və gələcək risklərə cavab vermək imkanında olan, yeni üzvlər üçün “açıq qapı” siyasəti yürüdən və digər institut, təşkilat və tərəfdaşlarla “əməkdaşlığa can atan bir Alyans” təsəvvürü yaratdı.

Alyans həmçinin 1991-ci il Roma sammitində qəbul etdiyi Strateji Konsepsiyanı da yenilədi. Yeni Konsepsiya “köhnə” təhlükəsizlik tapşırıqlarını yenidən təsdiqlədi. Burada bir neçə məqsəd güdüldü. Birincisi, “...Demokratik institutların inkişafı və münaqişələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün öhdəliklər götürülməsinə əsaslanan və hər hansı bir ölkənin hərbi gücdən istifadə etməklə başqa bir ölkəni hədələməsinə tamamilə qadağan edən sabit Avro-Atlantik təhlükəsizlik mühiti üçün zəruri bünövrəni təmin etmək”. İkincisi, “...Şimali Atlantika Müqaviləsinin 4-cü maddəsində nəzərdə tutulduğu kimi, üzv ölkələrin təhlükəsizliklərinə yönələn təhdidlərin aradan qaldırılması və ümumi maraq doğuran sahələrdə birgə söylərin uyğun əlaqələndirilməsi də daxil olmaqla müttəfiq ölkələrin siyasi maraqlarına təsir edə biləcək istənilən məsələ ilə bağlı məsləhətləşmələr üçün vahid və əhəmiyyətli transatlantik forum kimi xidmət göstərmək”. Üçüncüsü, “...Vaşinqton müqaviləsinin 5-ci və 6-cı maddələrində nəzərdə tutulduğu kimi, NATO ölkələrindən hər hansı birinə qarşı təhdid formalarının və təcavüz təhlükəsinin qarşısını almaq”. Bu Konsepsiya qeyd olunanlarla yanaşı, gələcək təhdidləri “çoxistiqamətli və bir çox hallarda qabaqcadan xəbər verilməsi çətin olan” kimi təsvir etdi və xüsusi diqqəti kütləvi qırğın silahlarının və onların təminat vasitələrinin yayılması təhdidinə ayırdı. O, həmçinin terrorçuluq aktları, təxribat və mütəşəkkil cina-

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

yətkarlıq, eyni zamanda həyati əhəmiyyətli təbii ehtiyatların axınında təfriqə kimi daha geniş təbiətli digər təhdidlərin Alyansın təhlükəsizlik maraqlarına təsir göstərə biləcəyini açıqladı. [5] Bundan başqa, NATO liderləri bəyan etdilər ki, Avro-Atlantik məkanda sabitlik və təhlükəsizliyi artırmaq üçün Vaşinqton Müqaviləsinin 7-ci maddəsinə uyğun olaraq, ümumi razılıq əsasında böhranlara cavab əməliyyatları da daxil olmaqla böhranların idarə edilməsində aktiv iştirak etməyə və münafişələrin qarşısının effektiv alınmasına töhfə verməyə hazırdırlar. Elə bu baxımdan da yeni Strateji Konsepsiyaya əsasən, NATO öz hüdudları daxilində və xaricində ümumi dəyərlərin müdafiəsinin və bütövlükdə Avropanın təhlükəsizliyinin təminatçısı hesab olunurdu. Müttəfiq liderlər bir daha təsdiq etdilər ki, Alyans Şimali Atlantika Müqaviləsinin 10-cu və Madrid bəyannaməsinin 8-ci maddələrinə uyğun olaraq üzvlüyün öhdəlik və məsuliyyətlərini üzərinə götürmək istəyində və imkanında olan, Alyansın dəyərlərini bölüşən və ümumi təhlükəsizlik və sabitliyə yardım edə biləcək bütün ölkələr üçün “açıq qapı” siyasətini davam etdirir. [6] Əslində Çexiya, Macarıstan və Polşanın həmin ilin mart ayında, yəni sammitdən təxminən bir ay əvvəl Alyansa qəbul edilməsi onların bu mövzuda nə qədər qərarlı olduqlarının bir göstəricisi idi. Məhz elə həmin sammitdə NATO liderləri Rumıniya, Sloveniya, Estoniya, Latviya və Litvanın üzvlük üçün tələb olunan kriteriyalara cavab vermək istiqamətindəki söylərini, eləcə də nailiyyətlərini yüksək qiymətləndirdi və dəstəklədi. Alyans liderləri eyni zamanda öz xarici işlər nazirlərinə Üzvlük Fəaliyyət Planının (MAP) icrası da daxil olmaqla genişlənmə prosesini nəzarətdə saxlamağı və mütəmadi olaraq onlara məruzə etməyi tapşırdılar.

NATO-nun digər ölkələrlə əməkdaşlığında Alyansın məsləhətləşmə, tərəfdaşlıq və **“Sülh naminə tərəfdaşlıq”** proqramı çərçivəsində praktiki əməkdaşlıq üçün öhdəliklərini vurğulayan liderlər aşağıdakı tədbirlər paketini təsdiqlədilər:

1. NATO-nun rəhbərlik etdiyi əməliyyatlara siyasi istiqamətin verilməsi və üzərində nəzarət edilməsinə töhfə verəcək, bu əməliyyatların planlaşdırılması və onların həyata keçirilməsində tərəfdaşların rolunu artıracaq və beynəlxalq qərarqahlarda vəzifələr tutmaq imkanı verəcək siyasi-hərbi çərçivə sənədi.

2. SNT fəaliyyətlərinə cəlb edilmiş tərəfdaş qüvvələrin fəaliyyət uyğunluğunu artırmaq və gələcəkdə NATO-nun rəhbərlik etdiyi SNT əməliyyatlarına daha çox tərəfdaş qüvvələr və imkanlarla töhfə vermək üçün daha geniş və uyğunlaşdırılmış planlaşdırma və analiz prosesi.

3. NATO-nun rəhbərlik etdiyi SNT əməliyyatları üçün tərəfdaşların imkan və qabiliyyətlərini artırmaq məqsədilə Alyansla tərəfdaşlar arasında daha dərin hərbi əməkdaşlığı təmin edən Əməliyyat İmkanları Konsepsiyasının planı.

Bu tarixi əhəmiyyətli sammitdə iştirak edən *Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev* aprel ayının 25-də çıxış edərək yeni qəbul olunan Strateji Konsepsiyanı dəstəklədiyini və bununla da ölkəmizin gələcəkdə Alyansla münasibətlərinin daha da dərinləşməsində maraqlı olduğunu vurğulamışdır. *“Biz dünyada sülh və sabitliyin təmin edilməsində NATO-nun rolunu yüksək qiymətləndiririk və bu təşkilatı bütün Avropanın təhlükəsizliyinin əsas vasitəsi hesab edirik. Biz “Sülh naminə tərəfdaşlıq” proqramı çərçivəsində NATO ilə əməkdaşlığa böyük üstünlük veririk və gələcəkdə də Azərbaycan-NATO əlaqələrinin dərinləşməsi üçün əlimizdən gələni edəcəyik” – deyərək Prezident Heydər Əliyev qeyd etmişdi.* [7]

NƏTİCƏ

1999-cu ilin martında lazımi prosedurlardan sonra Polşa, Çexiya, Macarıstan NATO-ya qəbul edildi. Beləliklə, rəsmi olaraq bu dövlətlərin NATO-ya üzv qəbul edilmələri ilə Alyansın sərhədləri 750 min km genişləndi. Birinci namizədlər qrupunun NATO-ya qəbulundan sonra Alyansın genişlənmə prosesinin dayandırılacağına Rusiyanın bəslədiyi ümidlər isə özünü doğrultmadı. 1999-cu il aprelin 24-25-də Vaşinqtonda keçirilən NATO sammitində Albaniya, Bolqarıstan, Latviya, Litva, Makedoniya, Rumıniya, Slovakiya və Estoniya da Alyansa daxil olmaq üçün namizədliklərini elan etdilər. Vaşinqton sammitində NATO-nun yeni geostrateji reallığa uyğunlaşdırılmış strateji konsepsiyası qəbul edildi. XXI əsrdə NATO-nun yeri və rolunu müəyyənləşdirən bu sənəddə NATO-nun əsas məqsədləri, öhdəlikləri, strateji perspektivləri, həmçinin onun gələcəkdə siyasi və hərbi inkişaf strategiyası dəqiq müəyyənləşdirilmişdi. Yeni strateji konsepsiya ilə Alyansın fəaliyyət dairəsinin coğrafi cəhətdən genişləndirilməsi nəzərdə tutulurdu. Bununla da, Alyans artıq öz funksiyalarını üzv dövlətlərin ərazisindən kənar da həyata keçirməyə hazır olduğunu bir daha bəyan etmiş oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Stephen J. Blank, NATO after enlargement: New challenges, new missions, new forces, September 1998
2. Олбрайт М., Госпожа Госсекретарь (мемуары), М.: Наука, 2004
3. John Skeen, Integrating new allies into NATO, october 2000
4. B.Gerald Solomon, “NATO Enlargement Debate, 1990-1997
5. Təhlükəsizlik naminə birlikdə NATO-nun təqdimatı (www.nato.int/nato_nato_security_az)
6. NATO Summit in Washington D.C, 1999
7. <http://lib.aliyev-heritage.org/>

РЕЗЮМЕ

ВАШИНГТОНСКИЙ САММИТ НАТО И СЛЕДУЮЩАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ Э.НАСИРОВ, Х. ИСКАНДЕРОВ

В марте 1999 года, после необходимых процедур Польша, Чешская Республика и Венгрия были приняты в НАТО. Таким образом, после того как эти страны стали официальными членами НАТО, границы альянса были расширены на 750 тысяч км. Надежды России на счет того, что, расширение НАТО остановится после приема первой группы стран-кандидатов себя не оправдали. 24-25 апреля 1999 года в следующем Саммите НАТО состоявшийся в Вашингтоне Албания, Болгария, Латвия, Литва, Македония, Румыния, Словакия и Эстония подали заявление о принятии в альянс. Новая стратегическая концепция НАТО была принята на вашингтонском саммите для адаптации альянса к геостратегическим реалиям. Роль НАТО в XXI веке, основные цели, стратегические обязательства и перспективы, а также его будущая стратегия политического и военного развития были четко определены в этом документе. С новой стратегической концепцией, рассматривалось расширение сферы деятельности Альянса с географической точки зрения. Таким образом, Альянс заявил, что был готов выполнять свои функции за ее пределами.

SUMMARY

NATO'S WASHINGTON SUMMIT AND NEXT TRANSFORMATION E.NASIROV, K. ISKANDAROV

In March 1999, after the necessary procedures Poland, the Czech Republic and Hungary were admitted to NATO. Thus, after these countries became official members of NATO, the borders of the Alliance were expanded by 750 thousands kms. Russia's hope to stop NATO expansion after the first enlargement didn't live up to expectations. On April 24-25, 1999 next NATO summit was held in Washington and Albania, Bulgaria, Latvia, Lithuania, Macedonia, Romania, Slovakia and Estonia declared their membership aspiration. NATO's new strategic concept was accepted in Washington summit for adaptation of the Alliance to the geostrategic realities. The role of NATO in the XXI century, main objectives, commitments and strategic perspectives, as well as its future political and military development strategy were clearly defined in this document. With the new strategic concept, the Alliance considered the planned expansion of the geographic scope of activities. Thus, the Alliance declared that it was now ready to carry out its functions out of its borders.

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞI (2003-2015)

Ahmet YÜCE

Ahmet Yüce 1972-ci ildə Türkiyənin Trabzon şəhərində anadan olmuşdur. Türkiyə Quru Qoşunları Məktəbini (tankçı ixtisası üzrə, 1994-cü il), Quru Qoşunları Akademiyasını (qərargah zabiti - kurmay subay, 2005-ci il), Türkiyə Silahlı Qüvvələr Akademiyasını (2009-cu il) bitirmişdir. Təhsili idarəetmə və nəzarət üzrə magistr dərəcəsi qazanmışdır. Türkiyə Silahlı Qüvvələrində bir çox məsul vəzifələrdə xidmət etmişdir. Hal-hazırda Türkiyə Respublikasının Azərbaycandakı səfirliyində Quru Qoşunları hərbi attaşesidir. Hərbi rütbəsi polkovnik (albay).

Açar sözlər: Türkiyə, Azərbaycan, dövr, hərbi əməkdaşlıq, silahlı qüvvələr.

Ключевые слова: Турция, Азербайджан, период, военное сотрудничество, вооруженные силы.

Keywords: Turkey, Azerbaijan, period, military cooperation, military forces.

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı BMT-nin dörd məlum qətnaməsi ilə dünyaya bəyan edilərək kobud beynəlxalq hüquq pozuntusu kimi tarixə düşsə də, işğalçı heç bir siyasi-iqtisadi, hərbi təsirə məruz qalmamışdır. Məhz belə yanaşmanın nəticə verməyəcəyi məlum olduğundan, günümüzdə Ukrayna hadisələri kimi münaqişələrin baş verməsi labüdlük qazanmışdır. Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarının geri qaytarılmasının sülh və müharibə variantını nəzərdə tutan Azərbaycan məsələni masa arxasında həll etməyə çalışaraq, öz ordusunun döyüş hazırlığını artırmaq qayğısından bir an da geri durmur. [1] Azərbaycan bu xətti yeridərək [2] ikitərəfli və çoxtərəfli hərbi, siyasi əlaqələr olmadan, yəni müttəfiqlərsiz hərəkət etmənin çətin olacağı strategiyani əsas tutaraq NATO ölkələri ilə, əsas da Türkiyəylə hərbi əməkdaşlığı inkişaf etdirir.

Qafqazda ayrı-ayrı ölkələrin geosiyasi maraqlarının doğurduğu təhdidlər, bölgədə yaşanan hadisələr, ortaq keçmiş, qardaşlıq və qonşuluq, iqtisadi, o cümlədən enerji sahəsindəki müştərək işlər Azərbaycan Türkiyə birgəliyini davamlı olmağa və geniş şəkildə əlaqələr yaratmağa sövq etməkdədir.

Azərbaycanın və türk dünyasının böyük lideri *Heydər Əliyevin* hakimiyyəti illərində sistemə salınan, qurulan ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq *İlham Əliyevin* prezidentliyi dövründə də inkişaf etdirilərək strateji ortaqlıq səviyyəsinə çatmışdır. Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin iş birliyi atılan qəti

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

addımlar və qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi nəticəsində daha da möhkəmlənməkdədir.

İLHAM ƏLİYEVİN BAŞÇILIĞI İLƏ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAF ASPEKTLƏRİ, AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞININ YENİ DÖVRÜ

Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığına qısa nəzər yetirək: 9 fevral 1994-cü il – “*Əməkdaşlıq və Qarşılıqlı Yardımlaşma Protokolu*”; [3] 10 iyun 1996-cı il – “*Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti arasında hərbi təlim, texniki və elmi sahədə əməkdaşlıq haqqında Saziş*”; 31 oktyabr 1996-cı il – “*Silahlı Qüvvələrə yardım heyəti üzvlərinin fəaliyyət və əməkdaşlığının asalarına aid Protokol*”. [4]

1997-ci ildə əlaqələri daha da inkişaf etdirmək məqsədilə “*Hərbi Əməkdaşlıq və Koordinasiya Qurumu*” yaradıldı və nəticədə proqramlı, planlı şəkildə addımlar atılmağa başlandı.

Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu dövrdə sistemə salınan hərbi münasibətlər, onun davamçısı *İlham Əliyevin* prezidentliyi dövründə də inkişaf tempini qoruyub saxlamaqdadır. Azərbaycanın hazırkı ölkə başçısına ilk gündən Türkiyə tərəfindən bütün məsələlərdə dəstək olunacağı bəyan edilmişdir. [5] 15 oktyabr 2003-cü ildə keçirilən prezident seçkilərindən sonra Quru Qoşunları komandanı ordu generalı *Aytaç Yalman* 2003-cü ilin 23-25 oktyabrında Azərbaycanda səfərdə olmuş, hərbi əlaqələrin inkişafı müzakirə edilmişdir. Prezident *İlham Əliyev* də 13-15 aprel 2004-cü ildə Türkiyəyə ilk rəsmi ziyarətini gerçəkləşdirmiş, dövlət başçısı, baş nazir və baş qərargah rəisi ilə görüşüb müzakirələr aparmışdır.

İ.Əliyevin prezidentliyinə tuş gələn ilk Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Gününün mərasim təntənəsinə Türkiyə Silahlı Qüvvələrindən (TSQ) sərbəllə bir heyətin təşrif buyurması diqqətə alınmalıdır. Bakıda İstiqlaliyyətin 86-cı ildönümü tədbirlərinə “*Mehteran*” bölüyü (tarixi Osmanlı hərbi orkestri) qatılmış, o, yürüşlər təşkil etmiş və konsert proqramı ilə çıxış etmişdir. Türkiyə-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığı tək-cə ordunu deyil, digər hərbi qurumları da öz əhatəsinə almışdır. Belə ki, 2004-cü ildə Xüsusi Dövlət Mühafizə Xidmətində həyata keçiriləcək “*Təhsil-tədris protokolu*” imzalanmışdır. Türkiyənin Baş naziri *Rəcəb Tayyip Ərdoğanın* 2005-ci il 29-30 iyun tarixlərində Azərbaycan ziyarətinin ardınca Türkiyənin Müdafiə naziri *Vecdi Gönül* də Azərbaycana rəsmi səfərə gəlmişdir. [6, 7, 8, 9] Ziyarət əsnasında nazirlə birgə gələn hərbi topoqrafiya üzrə məsul zabit general-leyteant *Ali Fuat Saraçla* Azərbaycan topoqrafiya mütəxəssisləri arasında 20 iyul 2005-ci il tarixində topoqrafiya, geodeziya, kartoqrafiya, qravimetriya və coğrafi informasiya sistemlərinin yaradılması sahəsində qarşılıqlı əməkdaşlığı əks etdirən “*Xəritəçilik*

sahəsində təhsilə, texniki və elmi əməkdaşlığa dair anlaşma” imzalanmışdır. [10] Beləliklə, Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi ilə 2000-ci ildə imzalanan hərbi topoqrafiya sahəsində əməkdaşlıq daha da genişləndirilmişdir.

1993-cü ildən etibarən Naxçıvandakı ordu korpusunun TSQ ilə əlaqələri yaranmış və maddi-texniki təminatın yüksəldilməsinə başlanmışdır. 22 mart 2001-ci ildə *“Azərbaycan və Türkiyə Müdafiə Nazirlikləri arasında 5-ci ordu korpusunun inkişafına dair”* Protokol [11] imzalanmışdır. 3 fevral 2006-cı ildə bu protokola *“Ərzaq tədarükünün təşkil edilməsinə dair əlavə protokol”* daxil edilmişdir.

Azərbaycanın həssaslıq göstərdiyi balanslaşdırma siyasəti çərçivəsində iştirak etdiyi GUAM-da təşkilati dəyişikliyin baş verdiyi son zirvə toplantısını Rusiyanın diqqətlə izlədiyi bir vaxtda TSQ komandanı ordu generalı (Genelkurmay Başkanı) **Hilmi Özkök** 2006-cı ilin 29 iyununda Azərbaycana rəsmi görüşə gəlmiş, elə bu əsnada ona Azərbaycan Prezidenti tərəfindən *“Şöhrət”* ordeni təqdim edilmişdir. [12, 13] Məhz həmin ildən etibarən Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi sahə üzrə keçirilən görüşlərdə Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin yüksək vəzifəli şəxsləri də iştirak etmişdir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, TSQ təkcə ordu ilə əlaqələrin qurulmasına səy göstərmişdir. [14]

5-7 dekabr 2006-cı ildə Jandarma Baş komandanı ordu generalı **Işık Koşaner** Bakıda Azərbaycanın Müdafiə naziri ilə görüşərək, Bakı-Ceyhan neft kəməri xəttinin istifadəyə verilməsinin bölgənin strateji önəmini daha da artırdığını, bu səbəbdən də xəttin təhlükəsizliyinin təşkil edilməsinin ayrıca önəm daşdığını və hər iki dövlətin bu məsələdə hazırlıqlı olmasının şərt olduğunu vurğulamışdır. [15, 16]

Prezident **İlham Əliyevin** dəstəyi ilə Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı önəmli bir irəliləyişlə bərabər, bəzi vaxtlarda bu məsələ ilə bağlı xüsusi intensivlik yaşanmışdır. 2007-ci ildə intensivliyin çox olduğu, hərbi baxımdan önəmli hadisələrin yaşandığı bir il olmuşdur. 5-6 fevral 2007-ci ildə Azərbaycanın Müdafiə naziri Türkiyəyə dəvət almış, prezident **A.N.Sezər**, Baş nazir **R.T.Ərdoğan**, Müdafiə naziri **Vecdi Gönül** və Baş Qərargah rəisi **Y.Boyükant** ilə görüşlər keçirmişdir. Təxminən 20 gün sonra TSQ-nin yüksək rütbəli zabiti (Genelkurmay II. Başkanı) **Ergin Saygun** Azərbaycana ziyarət etmiş, dövlət başçısı **İlham Əliyev** və digər məsul şəxslərlə vacib görüşlər keçirmişdir. 10 gün sonra Quru Qoşunları komandanı **İlker Başbuğun** Azərbaycana ziyarəti gerçəkləşmişdir. 22-25 may 2007-ci ildə isə 8-ci Beynəlxalq Müdafiə Sənayesi Sərgisində iştirak etmək üçün Azərbaycanın Müdafiə naziri yenə Türkiyədə olmuşdur. [17]

Ordu generalı **Ergin Saygunun** Azərbaycana 26 fevral – 1 mart 2007-ci ildəki ziyarəti enerji təhlükəsizliyi çərçivəsində böyük önəm daşmışdır. Ordu generalı Saygun müdafiə sahəsində Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

daha da gücləndirilməsi məsələsində qərarlı olduqlarını, [18] Azərbaycan və TSQ arasındakı əməkdaşlığın əsaslı proqramlar çərçivəsində davam edəcəyini [19] ifadə etmişdir.

Ziyarət çərçivəsində Türkiyə Cümhuriyyəti Baş Qərargahı ilə Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi arasında *“Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq (YSHD) İclasının keçirilməsinə dair vəzifə Təlimatı”* [20] imzalanmış, əməkdaşlıqla bağlı ortaq komissiya yaradılmışdır. [21] Hərbi əməkdaşlıq məsələləri, bu təlimata istinadən iki ölkənin yüksək səviyyəli hərbi mütəxəssislərinin nəzarəti altında hər il *“Siyasi-hərbi”*, *“Müdafiə sənayesi”* və *“Arxa cəbhə”* başlıqları altında müştərək gözdən keçirilməyə və inkişaf etdirilməyə başlanmışdır. [22]

YSHD toplantılarına qədər Türkiyə-Azərbaycan ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq məsələləri daha çox həyata keçirilən yüksək səviyyəli ziyarətlər kimi yadda qalmışdır.

Quru Qoşunları komandanı ordu generalı *İlker Başbuğ* Azərbaycan Müdafiə nazirinin rəsmi dəvəti ilə 6-7 mart 2007-ci ildə Azərbaycana ziyarətə gəlmişdir. [23] Ziyarətdən sonra 2007-ci ilin 12 martında *“Naxçıvandakı 5-ci ordu korpusunun inkişaf etdirilməsinə dair”* yeni bir protokol imzalanmışdır.

2007-ci ildə daha da artan bu ziyarətlər Rusiyanın *“Yaxın Əhatə Doktrinası”*na uyğun olaraq bölgədə təsir yaratmağa çalışdığı, neft gəlirlərinin çoxaldığı, bunun sayəsində müdafiə büdcəsini qat-qat artırdığı, enerjini bir təhdid ünsürü kimi istifadə edərək boru xətlərinin Türkiyədən keçməsinə əngəlləməyə çalışdığını mətbuatın yazdığı bir vaxtda baş verirdi. ABŞ-ın isə Rusiyanı şimala doğru sıxışdıraraq Cənubi Qafqazdan çıxarmaq, enerji qaynaqları və boru xətlərini nəzarət altına almaq, Bolqarıstan və Rumıniyada yerləşmək, bu ölkələrlə bərabər Gürcüstanı da ələ alaraq Qara dənizdə təsirli olmağa çalışması haqqında KİV-də xəbərlər dolaşmaqda idi. [24] Bütün bunlar, Amerikanın Qara dəniz hövzəsi ölkələrində meydana gələn “cəhrayı” inqilablar vasitəsilə bölgədə söz sahibi olmağa çalışdığı, Qərbin və İsrailin mənfəətlərindən çıxış edərək Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) boru xəttini dəstəklədiyi, ancaq Bakı-Tbilisi-Qars (BTK) dəmiryolunun çəkilməsinə mane olduğu, ABŞ-İran münasibətlərinin gərginləşdiyi, [25] Rusiyanın İrani dəstəklədiyi və bununla da ABŞ-ın hərəkətini məhdudlaşdırmağa çalışdığı, Azərbaycanın 2012-ci ildə istifadə dövrü başa çatacaq Qəbələ RLS-in Rusiya tərəfindən istifadə müddətini uzatmaq niyyətində olmadığı və s. məlumatların yerli və xarici mətbuatda yayılması fonunda baş verirdi. Təhlükəsizliklə bağlı kritik məsələlərin yaşandığı bir dönmə idi. Beləliklə, Türkiyədən edilən ziyarətlərin bölgədə tarazlıq siyasəti izləməyə çalışan Azərbaycana güc və dəstək mesajı daşdığı, ən azından motivasiya aşılacağı açıq görsənirdi.

İki ölkə arasında siyasi sahədə istər müsbət, istərsə də mənfi hadisələr yaşanmasına baxmayaraq, hərbiçilər arasında münasibətlər daim yaxşı istiqamətdə olmuşdur.

2008-ci ildə də yüksək vəzifəli şəxslərin qarşılıqlı ziyarətləri davam etmiş, Türkiyədən Hərbi Hava Qüvvələri komandanı ordu generalı **Aydoğan Babaoğlundan** [26] sonra ordu generalı **İlker Başbuğ** Baş Qərargah rəisi kimi ilk xarici səfərini məhz Azərbaycana etmişdir. Rəsmi qonaq Türkiyənin hər zaman Azərbaycanın yanında olduğunu və bundan sonra da olacağını bəyan etmişdir. [27] Azərbaycandan isə Daxili Qoşunların komandanı olan general-leytenant **Zakir Həsənov** (hazırda Azərbaycan Respublikasının Müdafiə naziri) Türkiyəyə rəsmi ziyarətə getmişdir. [28]

TƏHLÜKƏSİZLİKDƏ STRATEJİ ORTAQLIQ

“Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq” (YSHD) iclasının ikincisi Türkiyə Baş Qərargahı, qoşun növü komandanlıqları, Müdafiə və Müdafiə Sənayesi Nazirliklərinin nümayəndələrinin iştirakı ilə 22-25 dekabr 2008-ci ildə Bakıda baş tutmuşdur. Tədbirdə hərbi-siyasi problemləri əhatə edən məsələlər, mövcud və potensial əməkdaşlıq müzakirə olunmuşdur. [29]

Rusiya Federasiyasının liderliyi ilə 7 MDB ölkəsinin 2009-cu ilin fevralında kollektiv hərbi güc yaradılmasıyla bağlı anlaşma imzalaması hazırda müstəqil olan keçmiş Sovet dövlətləri üçün yeni bir təhdid kimi şərh olunmuş, Azərbaycanın Türkiyə ilə qarşılıqlı hərbi yardım anlaşması imzalamasının lazımlığı Azərbaycan KİV-lərində gündəmə gətirilmişdir. [30] Bu hadisələrdən sonra Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri **Vasif Talıbovun** Türkiyəyə gedişinin Rusiyanın Ermənistanda yerləşdirdiyi hərbi bazasına qarşı Naxçıvanda hərbi baza qurulmasıyla bağlı olduğu fikri yayılmışdır. [31] Dövlət Sərhəd Xidmətindən (DSX) olan heyətin 22-24 iyul 2010-cu ildə Ankaraya gəlişinin ardınca Türkiyə Müdafiə Sənayesi müşaviri **Murat Bayar** rəhbərliyində nümayəndələr 26 iyulda Bakıda DSX komandanlığı ilə görüşmüşdür. Müdafiə Sənayesi müşaviri iki həftə sonra Azərbaycana ziyarət edərək Azərbaycan Müdafiə Sənayesi naziri, DSX-nin rəisi, Müdafiə naziri və Baş nazirin birinci müavini ilə görüş keçirmişlər. [32]

Türkiyənin müdafiə sənayesini təmsil edən səlahiyyətli şəxslərin ziyarətlərinin çoxaldığı 2010-cu ildə Azərbaycan-Türkiyə hərbi münasibətləri prizməsindən iki önəmli hadisə baş vermişdir: **“Strateji Ortaqlıq və Qarşılıqlı Yardım Anlaşması (SOQYA)”** imzalanmışdır. [33] (Bu anlaşmada tərəflər arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın baş planı hazırlanmışdır). İstanbulda keçirilən türkdilli ölkələrin dövlət rəhbərlərinin 10-cu Zirvə toplantısında 2 ölkə arasında **“Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının (YSSƏŞ) yaradılması haqqında birgə Bəyannamə”** yazılmasına dair ortaq

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

bəyannamə” imzalanmışdır. “*SOQYA*” və Strateji Əməkdaşlıq Şurası qurulmasına dair sənədlər ikili münasibətlərin dərinləşməsinə zəmin yaratmışdır. [34, 35]

SOQYA hüquqi məsələləri təkmilləşdirməklə YSSƏŞ-in qurulması ilə iki ölkə arasında əldə edilən anlaşmaları həyata keçirəcək, alınan qərarların yerinə yetirilməsinə nəzarət edəcək bir mexanizm yaratmışdır. Beləliklə, 2007-ci ildə hərbiçilər arasında yaradılan “*YSHD İclasları*” mexanizminin üstqurumunu formalaşdıracaq hərbi-siyasi səviyyə də məlum olmuşdur. YSSƏŞ ölkəni idarə edən yüksək vəzifəli şəxsləri ildə bir dəfə olmaqla masa başına toplayaraq daha öncə alınmış qərarların hansı həll mərhələsində olduğunu gözdən keçirməyə və əməkdaşlığa gərək olan sahələrin müəyyənləşdirilməsi və lazımi ehtiyacların təsbit edilib, mütəmadi davam etməsi vurğulanan YSHD iclaslarında, səlahiyyət yaradan direktivlər çərçivəsində hərbi əməkdaşlığın mövcud durumunu gözdən keçirməyə və münasibətlərin inkişaf etdirilməsi üçün zamanında lazımi tədbirləri görməyə təşviq etməkdədir. Fəaliyyətlərin bilinən proqram və təqvimin planlaşdırılması və icrası ilə məşğul olan şəxsi heyəti gərgin iş cəlb edəcəyi, əməkdaşlığın davamlı və nizamlı inkişafını təşkil edəcəyi açıq-aydın idi. Bu baxımdan Türkiyə-Azərbaycan ikitərəfli hərbi əməkdaşlığının müntəzəmliyi ancaq 2010-cu ilin sonundan etibarən daha sağlam bir məcraya yönəlmişdir, desək yanlış olmayacaqdır. Başqa bir ifadəylə, müstəqillikdən sonra Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığında 2010-cu il qarşılıqlı iş birliyi baxımından müntəzəmlik və qət edilən məsafəyə görə bir “zirvə ili” olmuşdur.

İki ölkə arasında SOQYA imzalanmasından sonra ikitərəfli toplantılar çoxluq qazanmışdır. Türkiyənin Müdafiə naziri *Vecdi Gönül* məhz “zirvə ili”ndə 3-6 noyabrda Bakıda, Azərbaycan Prezidenti, Baş nazir, Müdafiə naziri, Müdafiə Sənayesi naziri və DSX komandanı ilə görüşmüşdür. [36] Görüşlər əsnasında Türkiyə Müdafiə Nazirliyi və Azərbaycan Müdafiə Sənayesi Nazirliyi arasında gələcəkdə ortaq fəaliyyətlər həyata keçirilməsinə dair qərarlar alındığı, Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının gücləndirilməsinin vacibliyi, [37] əvvəlki illərə nisbətən Müdafiə Sənayesi sahəsindəki münasibətləri daha da dərinləşdirən bəzi layihələrin müzakirə edildiyi, [38] Dövlət Sərhəd xidməti ilə hərbi texniki əməkdaşlığın gələcəkdəki vəziyyətinin müzakirəsi bizə bəllidir. [39] *Vecdi Gönül* iki ölkə arasında hərbi müttəfiqlik anlaşmasının imzalanmasına dəstək verəcəklərini, Azərbaycanla bütün sahələrdə çalışmağa hazır olduqlarını açıqlamışdır. [40]

Türkiyə Müdafiə nazirinin Bakı ziyarəti ərəfəsində Naxçıvanda Türkiyənin hərbi bazasının qurulması ilə bağlı xəbərlər gündəmə gəlmişdir. [41]

2011-ci il də hərbi dialoq ili olmuşdur. Bu ilin ilk ziyarətini (17-18 yanvar 2011) Türkiyə Jandarma Baş komandanı ordu generalı *Necdet Özel* Bakıya

gələrek gerçəkləşdirmişdir. Baş Qərargah rəisi kimi də *N.Özel* ilk səfərini qardaş ölkəyə etdiyindən böyük sevinc duyduğunu, buranı ikinci vətən olaraq gördüyünü və Türkiyədəki gəncliyi də bu ruhda tərbiyə etdiklərini [17], Azərbaycan ordusu və Jandarma Qüvvələrinin inkişafı üçün bundan sonra da əlindən gələni əsirgəməyəcəyini [42] ifadə etmişdir.

2011-ci ildə (7-9 aprel) gündəmdə olan xəbər kimi Azərbaycan Müdafiə nazirinin Ankaraya getməsini söyləmək olar. Həmin təqvimdəki açıqlamasında *Vecdi Gönül*, – “*Müdafiə sənayesi, hərbi təhsil, təlim kimi məsələlər görüşmələrdə ön plana çıxacaqdır*” – demişdir. [43, 44] Türkiyənin Müdafiə naziri *Vecdi Gönülün* görüşmənin KİV-ə açıq hissəsində iki ölkənin hərbi məsələləri arasında öncə Azərbaycanın işğal altındakı torpaqlarını azad etmək məramını dilə gətirməsi və müzakirə olunacağını bildirməsi diqqət çəkmişdir. [45, 46, 47]

Türkiyə Quru Qoşunları komandanı ordu generalı *Erdal Ceylanoğlu* 18-20 apreldə (2011-ci il) Azərbaycana ziyarətə gəlmişdir. [48, 49] 15-25 mayda (2011-ci il) planlaşdırılan ABŞ-Azərbaycan ortaq hərbi təliminin “bəzi səbəblərə görə” naməlum bir tarixə keçirildiyi də tam olaraq Ceylanoğlunun ziyarətinə tuş gələn günlərdə təsdiqini tapmışdır. Bu vəziyyət eyni zamanda Azərbaycan-Türkiyə hərbi münasibətlərini israrla Azərbaycan-NATO hərbi münasibətlərinin mütləq bir parçası kimi qəbul etdirmək istəyənlərə də (bunun belə olmadığı yəndə) mesaj olmuşdur. [50] Əlbəttə ki, əlaqələr səngiməmişdir. 10-13 mayda İstanbulda keçirilən “*İDEF-2011*” müdafiə sərgisində Azərbaycan Müdafiə və Müdafiə Sənayesi Nazirliyindən, Sərhəd Xidmətindən heyətlər iştirak etmişdir. [51]

Quru qoşunlarının EDOK (Təlim, Tədris və Doktrina Komandanlığı) komandanı ordu generalı *Saldıray Berk* 29 may - 3 iyun 2011-ci ildə Azərbaycanı ziyarət etmişdir. [53] Ordu generalı *S.Berkin* ziyarətinin kulislərdə, – “*Rusiya ilə 49 illik hərbi anlaşma imzalayan Ermənistanla və hamısı Rusiyaya sinə görə bilmək üçün Azərbaycanın NATO dövləti olan qardaş Türkiyə ilə daha sıx hərbi əməkdaşlığa getməsinin zəruri olmasının altını cızmışdır*” kimi ifadə edilməsi maraqlı doğururdu. Həmin ərəfədə hərbi ekspert *A.İsazadə* də “*Türkiyə hərbi dairələrini təmsil edən şəxslərin səfərlərinin artmasını faydalı saymış, Türkiyə ordusunun Azərbaycan torpaqlarının azad olunması məsələsində kənar qalmaqacağını, ancaq hansı formada iştirak edəcəyini isə zamanın göstərəcəyini bildirmişdir*”. [54, 55]

Türkiyənin Müdafiə naziri 2011-ci il, 12-14 oktyabrda qardaş ölkəyə daha bir görüşə gəlmişdir. [56] Ziyarətlə bağlı Milli Məclisin Təhlükəsizlik və Müdafiə Komitəsinin üzvü *Zahid Oruc*: – “*Türkiyənin yüksək vəzifəli hərbi kadrlarının Azərbaycan SQ-nin inkişafında və yenilənməsində yer almasını çox istərdim. Bu anlamda Türkiyə Müdafiə nazirinin Azərbaycana ziyarətindən çox şeylər gözləyirəm*” – demişdir. [57]

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Türkiyə-Azərbaycan YSSƏŞ İclası iki ölkə liderləri və Müdafiə nazirlərinin də iştirakı ilə 25 oktyabr 2011-ci il tarixində İzmirdə keçirilmişdir. [58, 59, 60]

Türkiyə-Azərbaycan Hərbi Hava Qüvvələrinin İkitərəfli Hərbi Əməkdaşlıq Toplantısı 5-8 dekabr, dördüncü YSHD İclası 11-14 dekabr 2011-ci il tarixlərində Bakıda baş tutmuşdur. [61]

2012-ci ilin birinci yarısı da hərbi ziyarətlər baxımından məhsuldar olmuşdur. TSQ komandanı ordu generalı **N.Özel** 6-9 fevral 2012-ci ildə Azərbaycanı ziyarət etmiş, 7 fevralda Azərbaycan Prezidenti və Müdafiə naziri, 8 fevralda isə Azərbaycanın Baş naziri, Milli Məclisin sədri, Daxili İşlər naziri və Daxili Qoşunların komandanı ilə görüşmüşdür. [62, 63]

Azərbaycan Müdafiə naziri ilə görüşdə Qarabağ münaqişəsi haqqında məlumat verən nazir, ATƏT-in Minsk Qrupunun apardığı işlərin müsbət nəticə vermədiyinə diqqət çəkərək, Azərbaycan ordusunun hər gün daha da gücləndiyini bildirmişdir. Türkiyə-Azərbaycan hərbi əməkdaşlığının daha da inkişaf etdirilməsinin lazımlılığını vurğulanmış, bu baxımdan ikitərəfli hərbi əməkdaşlığın NATO çərçivəsində müsbət qəbul olunduğundan söz açılmışdır. [64]

Türkiyənin Quru Qoşunları komandanı ordu generalı **Hayri Kıvrıkoğlu** və heyəti 5-8 iyun 2012-ci ildə Azərbaycanı ziyarət etmişdir. [65, 66] **H.Kıvrıkoğlunun** Azərbaycan ziyarəti davam edərkən Azərbaycan Daxili İşlər naziri **Ramil Usubovun** Türkiyədə şəhid minbaşı (mayor) **Ercan Kurtun** dəfn mərasimində iştirakı önəmli bir simvolik göstərici olmuşdur. [67, 68] **H.Kıvrıkoğlunun** Müdafiə naziri ilə keçirdiyi görüşdə hərbi təhsil sistemində əməkdaşlığın yeni mərhələyə qədəm qoyması görüşmənin əsas məsələlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. [69]

H.Kıvrıkoğlunun ardınca 10-13 iyunda Türkiyə Jandarma Baş komandanı ordu generalı **Bekir Kalyoncu**, 19-22 iyunda isə **Sahil Mühafizə** komandanı vitse-admiral **Serdar Dülgerin** Azərbaycana ziyarəti baş tutmuşdur. [70] Xüsusilə son üç ziyarətin Ermənistanın Azərbaycana qarşı təxribatlarının çoxaldığı və İrandan Azərbaycana hücum xarakterli bəyanatların və hərbi təhdidlərin artdığı dövərdə baş verməsi səbəbindən Azərbaycan KİV-ində bu səfər Türkiyənin dəstəyi kimi şərh olunmuşdur. [17]

Jandarma Baş komandanı ordu generalı **B.Kalyoncu**, 10-13 iyun 2012-ci ildə Azərbaycanı ziyarət etmiş, Daxili İşlər naziri, Müdafiə naziri və Daxili Qoşunların komandanı ilə görüşmüşdür. [71] Daxili İşlər naziri **Ramil Usubovla** görüşdə nazir müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra ölkənin qazandığı ən böyük dəyərlər arasında qardaş Türkiyə ilə əlaqələrin inkişafının öndə gəldiyini, DİN tərəfindən Türkiyəyə təhsil alması üçün 470-dən çox tələbənin göndərildiyini, Türkiyə Jandarma komandanlığının Azərbaycan Daxili Qoşunlarına arxa cəbhə təminatında və kadr yetişdirilməsində böyük dəstək ol-

duğunu ifadə etmişdir. *B.Kalyoncu* isə *Atatürkün “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri kədərimizdir”* ifadəsini xatırladaraq, Türkiyənin hər zaman Azərbaycanın yanında olacağını, Azərbaycan Daxili Qoşunlarının inkişafı üçün bundan sonra da əllərindən gələni edəcəklərini və ikitərəfli əməkdaşlığın hər iki xalqın maraqlarına xidmət edəcəyini söyləmişdir. [72, 73, 74]

“*Sabah*” qəzetində yer alan bir xəbərdə iyun ayındakı ziyarətlərdə Azərbaycan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında əməkdaşlığın perspektivlərinin müzakirə edilərək, ikitərəfli birgə təlimlər və Azərbaycanın hərbi vasitələrinin Türkiyə tərəfindən təkmilləşdirilməsini də nəzərdə tutan on dörd razılaşmanın imzalanacağını, müqavilələrin üçünün iki ölkənin Sahil Mühafizə və üçünün Jandarma Baş komandanlığı, səkkizinin isə Quru Qoşunları arasında imzalanacağı, Türkiyənin hərbi məktəblərində təhsil almaq istəyən azərbaycanlı kursantların sayının artırılmasının gündəlikdə olacağı barədə yazılmışdır. [75]

Ard-arda ziyarətlərlə əlaqədar mətbuat yazırdı ki, bu İrana bir mesaj mahiyyəti daşıyır. Eyni dövrdə belə yazılarda Azərbaycanda daxili təhlükəsizliyə məsul olan Daxili İşlər naziri *Ramil Usubovun* da 10 il aradan sonra Ankaraya gətməsinin bir təsadüf olmadığı, TSQ rəhbərliyinin Azərbaycana səfərinin İran-Azərbaycan münasibətlərində yaşanan gərginliklə əlaqəsi olduğu, gərginləşən İran-Azərbaycan əlaqələri fonunda Azərbaycana dəstək vermək məqsədi daşdığı, İran-Azərbaycan münasibətlərinin ən gərgin günlərində Prezident *İlham Əliyevin* NATO-nun Çikaqo sammitində Türkiyəli həmkarı *Abdullah Güllə* bir araya gəldiyi, Türkiyəli generalın Bakıda söylədiyi – “*Türkiyə ordusu Azərbaycan ordusu ilə ət-dırnaq kimidir*” sözlərinin də İrana bir mesaj daşdığı, İranın Azərbaycana qarşı hərbi təxribatlara əl atdığı təqdirdə qarşısında Türkiyə ordusunu tapacağı, ancaq bu şəkildə dəstək nümayişlərinin kafi olmadığı, Azərbaycanın Türkiyə ilə daha ciddi ittifaq qurması lazım olduğu ifadə edilmişdir. [76]

Bəzi qəzetlərdə isə Azərbaycanla Ermənistan arasındakı gərginliyin ictimai mediada döyüşə çevrildiyi və belə böhranlı bir dövrdə TSQ-dən bir-birinin ardınca iki qoşun növü komandanının Bakıya gəlməsinin diqqət çəkdiyini, ziyarətlərin Ankaranın İrəvana hərbi baxımdan verdiyi mesajlar olaraq qiymətləndirildiyini yazmışdır. Qəzet, ayrıca ziyarətləri sırasında *B. Kalyoncunun* da *H.Kıvrıkoğlu* kimi son dövrdə təmas xəttində meydana gələn və hər iki tərəfdən 8 əsgərin ölümünə səbəb olan qarşıdurmalarla Azərbaycanın atəşkəsin pozulmaması üçün gördüyü tədbirlərlə bağlı məlumat alacağını, bu çərçivədə *Kalyoncunun* Bakıdan kənarında Azərbaycan ordusunun kritik nöqtələrdəki birliklərini də ziyarət etməsinin gözlənildiyini yazmışdır. [77]

YSSƏŞ-in II İclası 11 sentyabr 2012-ci ildə Qəbələdə keçirilmişdir. Ziyarət əsnasında Türkiyənin Baş naziri *Rəcəb Tayyib Ərdoğanla* bərabər təşrif

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

buyuran altı nazir arasında Müdafiə naziri *İsmət Yılmaz* da olmuşdur. [78] İki ölkə arasındakı siyasi əlaqələrlə hərbi və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlığın mövcud vəziyyəti və gələcəyə istiqamətli əməkdaşlıq imkanlarının araşdırıldığı [79], Azərbaycanla Türkiyə arasında 8 sazişin imzalandığı yığıncaqda Türkiyənin Baş naziri iki ölkə arasındakı hərbi, siyasi və mədəni əlaqələrin beynəlxalq səviyyədə də ciddi bir həmrəylik içində davam etdirildiyini bildirmişdir. [80]

2012-ci ilin noyabr ayında Ankara yaxınlığında Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan əsgərlərinin iştirakı ilə *“Qafqaz Qartalı – 2012”* adlı hərbi təlim həyata keçirilmişdir. [81]

“Türkiyə-Azərbaycan YSHD iclası” 17-21 dekabr 2012-ci il tarixləri arasında Türkiyədə baş tutmuşdur. Burada iki ölkə arasında hərbi, hərbi-texniki, hərbi təhsil sahəsində əməkdaşlıq perspektivləri müzakirə edilmişdir. [82]

Türk dünyası ölkələrinin hərbi statuslu hüquq-mühafizə qüvvələri arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə, Türkiyənin başçılığı ilə FİEP-ə (Fransa-İtaliya-İspaniya-Portuqaliya Hərbi statuslu hüquq-mühafizə qüvvələri) bənzər bir təşkilatın qurulması çərçivəsində 2011-ci ildə bir çalışma başlatılmışdır. *“Avrasiya hərbi statuslu hüquq-mühafizə qurumları assosiasiyası”* adlandırılan, Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Monqolustan kimi beş ölkənin üzv olduğu təşkilatın qurulması ilə bağlı mövzularda ortaq razılığa gəlmişlər. Jandarma Baş komandanı ordu generalı *B.Kalyoncu* *“Avrasiya hərbi statuslu hüquq-mühafizə qurumları assosiasiyası”*nın qurulmasının imza mərasimində iştirak etmək məqsədilə 24-26 yanvar 2013-cü ildə Bakıya gəlmiş, Azərbaycan Daxili İşlər naziri *Ramil Usubov* ilə görüşmüşdür. [83] *B.Kalyoncuya* 1997-ci ildən etibarən Türkiyə Jandarma Baş komandanlığı ilə Azərbaycan Daxili Qoşunlar komandanlığı (DQK) arasında davam edən ikitərəfli əlaqələrin inkişafında və TAKM-in (Avrasiya hərbi statuslu hüquq-mühafizə qurumları) qurulmasında göstərdiyi yüksək əzmə görə *“Beynəlxalq hərbi əməkdaşlıq sahəsindəki xidmətlərinə görə”* medalı verilmişdir. [84]

Türkiyə Cümhuriyyəti Jandarma Baş Komandanı, Qırğızıstan və Azərbaycan Daxili Qoşunlar komandanlarının iştirakı ilə 2011-ci ilin iyun ayında imzalanan niyyət protokoluna əsasən *“Avrasiya Hərbi statuslu hüquq-mühafizə qüvvələri təşkilatının razılaşma memorandumu”* 25 yanvar 2013-cü ildə Bakıda imzalanmışdır. [85, 86] Yığıncaqda iştirakları planlaşdırılan Qazaxıstan və Monqolustan olmamışdır. Təşkilatın baş qərargahının Ankarada yerləşməsi qərarlaşdırılmış, [87] ilk sədrliyi Jandarma Baş komandanlığı üzərinə götürmüşdür.

Azərbaycan Müdafiə naziri rəsmi görüşlər üçün 17-19 fevral 2013 tarixlərində Türkiyəyə səfər etmişdir. [88]

21 noyabr 2012-ci ildə Ankarada imzalanmış *“Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan dövlətləri arasında xüsusi təyinatlı qüvvələrin “Qafqaz Qartalı kiçik miqyaslı komando təlimi keçirilən ölkənin dəstək şərtləri haqqında”* razılaşma memorandumunun təsdiqi ilə bağlı fərman Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyev** tərəfindən 2013-cü ilin fevral ayının əvvəlində imzalanarkən, [89] sözü gedən təlimlə əlaqədar razılaşma bəyannaməsinin də təsdiqlənməsinin uyğun olduğuna dair qanun layihəsi TBMM Xarici Əlaqələr Komissiyası tərəfindən 2013-cü ilin mart ayının sonunda qəbul edilmişdir. Komissiya, həmçinin Azərbaycan ilə imzalanan *“Türkiyə ilə Azərbaycan arasında axtarış və xilasetmə xidmətlərinin koordinasiyasına dair sazişin təsdiqlənməsinin uyğun olması haqqında qanun layihəsini”* də qəbul etmişdir. [90]

Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi ilə 2000-ci ildə imzalanan *“Müdafiə Sənayesində Əməkdaşlıq”* sazişi, Azərbaycanda Müdafiə Sənayesi Nazirliyi qurulduqdan sonra 2013-ci ildə bu nazirlik ilə imzalanmışdır.

4 iyul 2013-cü ildə Bakıda, eyni il 6 iyulda isə Ankarada imzalanmış *“Manevrlərin icrası və ev sahibi ölkənin dəstəyi haqqında razılaşma memorandumu”* Türkiyə Cümhuriyyəti Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiqlənərək rəsmi qəzetlərin birinin 12 iyul 2013-cü il tarixli sayında nəşr edilmişdir. [91] Azərbaycan Prezidenti **İlham Əliyev** də sözü gedən razılaşma memorandumunu 25.07.2013-cü ildə təsdiq etmişdir. [92]

Memoranduma görə, təlimlər bir il Türkiyədə və bir il Azərbaycanda olmaqla növbəli keçiriləcəkdir. Memoranduma uyğun olaraq 2013-ci ildən etibarən ildə bir dəfə olmaqla Türkiyədən bir qrup və Azərbaycandan da bir mexanikləşdirilmiş piyada taborunun iştirakı ilə ortaq təlimlərin keçirilməsinə başlanmışdır. İlk təlim olan Quru qoşunları üzrə Türkiyə-Azərbaycan birgə tabor təlimi, iki ölkənin quru qoşunları arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək məqsədilə 12-28 iyul 2013-cü il tarixləri arasında taktiki-təlim məşqləri və atışlarla Bakı və Naxçıvanda eyni vaxtda keçirilmişdir. Təlimin Bakıda icra edilən hissəsinə bir piyada bölüyünün, Naxçıvan şəhərində icra edilən hissəsinə isə bir mexanikləşdirilmiş piyada komandasının iştirakı təmin edilmişdir. [93]

Təlimin *“Qaraheybət Təlim Mərkəzində”* keçirilən açılış mərasimində Müdafiə Nazirliyi Əməliyyat Baş İdarəsinin rəisi, (hazırda Baş Qərargah rəisinin birinci müavini, general-leytenant) general-mayor **Eyvaz Cəfərov** öz çıxışında qeyd etdi ki, ilk dəfə keçirilən iri miqyaslı ortaq təlim hər iki ölkə rəhbərlərinin iştirakı ilə 2011-ci ildə İzmirdə və 2012-ci ildə isə Qəbələdə keçirilən YSSƏŞ iclasında qəbul edilmiş qərarların nəticəsidir. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi, ordumuzun döyüş qabiliyyətinin artırılması, bölgədə təhlükəsizlik və sabitliyin təmin edilməsi baxımından çox əhəmiyyətli olduğu, ortaq manevrlərin bundan sonra da hər il növbə ilə Azərbaycan və Türkiyədə keçiriləcəyi ifadə edilmişdir. [94]

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

2013-cü ildə ortaq keçiriləcək təlim Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində əhəmiyyətli bir hadisə olaraq tarixdəki yerini alacaq. Çünki döyüş olmasa da Qafqaz İslam Ordusunun 1918-ci il Dağıstan və Bakı hərəkətindən sonra bu təlim türk hərbi bölməsinin tam ştat üzrə kadr, silah-sursat, nəqliyyat vasitələri ilə Azərbaycana gəldiyi tarixi bir təkrar olmuşdur.

Ortaq təlim keçirilməsi Azərbaycan mətbuatında *“Azərbaycan və Türkiyə birgə ordu meydana gətirməyə başladı”* xəbərlərini yenidən gündəmə gətirmiş, bu xəbərlərdən Rusiyanın narahat olduğu iddia edilmişdir. [95, 96]

Müxtəlif hərbi əlaqələri müzakirə üçün Türkiyə Quru Qoşunları komandanı ordu generalı **H.Kıvrıkoğlu** 2013-cü il 3-4 iyulda qardaş ölkəyə səfər etmiş, Müdafiə naziri ilə görüşmüşdür. TSQ və ASQ arasında hərbi əməkdaşlığın gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsinə göstərdiyi xidmətə görə general **Hayri Kıvrıkoğlu** *“Hərbi əməkdaşlıq sahəsində xidmətlərə görə”* və ASQ-nin yaranmasının 95-ci ildönümünün yubiley medalı ilə təltif olunmuşdur. [97, 98]

TÜRKİYƏ VƏ AZƏRBAYCANIN İNTEQRASIYAYA DOĞRU KONKRET ADDIMLARI

Azərbaycanda 2013-cü il oktyabr ayında keçirilən seçkilərdən sonra **İlham Əliyevin** seçkilərdə qələbəsi və seçkiyə hazırlıqlar dövrünün arxada qalması, seçki sonrası prezidentin vəzifə təyinatlarına imza atması və nəticədə yeni müdafiə nazirinin təyini Azərbaycan ordusuna təzə nəfəs gətirdi. Azərbaycan-Türkiyə siyasi və iqtisadi əlaqələrinin müsbət inkişaf tendensiyası Türkiyə-Azərbaycan hərbi əlaqələrindən də yan keçmədi.

2013-cü il 13 noyabrda YSSƏŞ-in III iclasında iştirak edən Prezident **İlham Əliyevin** Türkiyə ziyarətini qiymətləndirən Türkiyənin Azərbaycandakı səfiri **İsmail Alper Coşkun** – *“Müdafiə sənayesi ilə bağlı nə edə biləcəyimizi nəzərdən keçirdik. Səfər çərçivəsində Türkiyəli mühəndislərin təkmilləşdirdikləri “ATAK” helikopterinə və pilotsuz uçan vasitələrə diqqət yetirildi. Bütün bunlar hərbi sahədə ikitərəfli əlaqələrdə yeni imkanların qiymətləndirilməsini təmin edir”* – şərhini vermişdir. [99]

Az müddət keçmədi ki, 18-19 dekabrda Bakıda YSHD iclası keçirildi. [22, 100] 2013-cü ilin sonunda Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrində inkişaf tendensiyası yenidən artmağa başladı. Həm iqtisadi, həm də siyasi sahədə şəxənlənmələr vüsət aldı. Enerji daşıyıcıları başda olmaqla iki ölkənin çıxarları gözdən keçirildi. İqtisadi partnyorluq paralel şəkildə təhlükəsizlik məsələlərində də özünü göstərdi. Neft kəmərlərini qoruma qaygıları, Rusiya ilə Ukrayna arasında yaşanan hadisələr və burada Rusiyanın kəskin mövqə sərgiləməsi *“bir millət iki dövləti”* də tədbirlər görməyə sövq etmiş, hərbi sahədə

daha sıx əməkdaşlıq zərurəti yaratmışdır. Rusiyanın Gümrüdəki 102 sayılı hərbi bazasını möhkəmlətməsi, Krımın Rusiya tərəfindən anneksiyası, Ukraynada yaşanan hadisələr, Rusiyanın Dağıstan-Azərbaycan sərhədinə hərbi birləşmə yerləşdirməsi diqqətə alınmalı idi. Azərbaycan-Türkiyə hərbi əlaqələrinin 2013-cü ilin sonunda yeni məcraya yönəlməsinin bir səbəbi də dövlət başçısının siyasətinin davamı kimi general-polkovnik **Zakir Həsənovun** bu işdə söylərini artırması oldu.

Rusiya faktorundan başqa İranla münasibətlər də Azərbaycan-Türkiyə hərbi əlaqələrinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməkdədir. Onu da demək olar ki, Xəzər neftinin Qərbə çatdırılmasında körpü rolunu oynayan Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün qorunması zərurəti Azərbaycanla Türkiyəni bölgədə Gürcüstan ilə birlikdə, üçlü formasında hərəkət etməyə sövq etmişdir.

Azərbaycanın Müdafiə naziri general-polkovnik **Zakir Həsənov** və başçılıq etdiyi heyət bu siyasi hadisələrin yaşandığı bir zamanda – 24-25 dekabrda Türkiyəni ziyarət etmişdir. [101, 102, 103] Müdafiə naziri İsmət Yılmazla görüşdə, müdafiə sənayesi və hərbi sahədəki əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi məqsəd hesab edilərək müəyyən çalışmalara başlanılmasının gərəkliyi qəbul edilmişdir. İki ölkənin müdafiə sahəsindəki əməkdaşlığının daha da yüksələcəyinə inandığını dilə gətirən **Z. Həsənov**, bu mövzuda əhəmiyyətli işlərin görülcəyini bildirmişdir. [104]

Ermənistanın işğal edilmiş torpaqlara Suriyadan köçürülən erməniləri yerləşdirməsi, Krımın Ukraynadan ayrılmaq qərarı verməsi və Rusiyanın Krımın müstəqilliyini tanıması, bundan əlavə Rusiyanın Dağıstan sərhədindəki hərbi gücünü artırmasının Azərbaycanda narahatlıq yaratması və 2013-cü ilin sonundan etibarən təmas xəttində mütəmadi atəşkəsin pozulması 2013-cü ilin sonu və 2014-cü ilin əvvəlində Azərbaycan-Türkiyə hərbi əlaqələrində də yeni inkişaf və istiqamətlər tələbi yaratmışdır.

Ukraynada yaşanan hadisələrə beynəlxalq hüququn elə də təsir edə bilməməsi əməkdaşlıq olmadan hərəkət etmənin çətinliyini sərgiləmişdir. ABŞ-ın bəzi dairələrinin Azərbaycanda keçirilən oktyabr-2013-cü il prezident seçkilərinə qarəzli münasibətindən dolayı əlaqələrin gərgin olduğu bir dövrdə Azərbaycan və Türkiyənin birlikdə hərəkət etməsinin və beləcə, hər hansı bir ölkədən olan təzyiqə birgə qarşılıq vermənin faydalı olacağı düşüncəsi önə çıxmağa başlamışdır. Belə bir şəraitdə yeni müdafiə nazirinin vəzifəyə təyini ilə 2013-cü ilin sonundan etibarən Türkiyə ilə sıx gediş-gəliş və əməkdaşlıq fəaliyyətləri gerçəkləşmişdir. Bu çərçivədə ilk dəfə Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan Müdafiə nazirlərinin üçtərəfli yığıncağı keçirilmiş, Türkiyə Xüsusi Qoşunları və Sahil Mühafizə komandanları Azərbaycana səfər etmiş, birgə qış təlimi keçirilmiş və qurumlararası koordinasiya yığıncağı toplanmış, hər iki ölkənin quru qoşunları arasında faktiki olaraq icra edilən təlimlərə, hərbi

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

hava qüvvələrinin təlimləri də əlavə edilmişdir. “*TURAZ Qartalı*” adı ilə keçirilən təlimlər buna misaldır.

Türkiyə-Azərbaycan “*Qış-2014*” birgə təlimləri 18-20 fevralda Qars şəhərində “*Ağbaba*” Təlim Mərkəzində keçirilmişdir. Hər iki ölkənin birliklərinin manevr və atışları ilə keçirilən, müvəffəqiyyətlə nəticələnən təlimdə 85 nəfəri Azərbaycandan olmaqla cəmi 1714 nəfər iştirak etmişdir. [106]

İki dost ölkənin dəniz qoşunları arasında da müxtəlif səpkili görüşmələr, hazırlıqlar daim davam etmişdir. Bu işlərin mötədil örnəyi kimi 2014-cü ilin 26-28 fevralında Ankarada keçirilən “*Türkiyə-Azərbaycan Dəniz Qüvvələri Əməkdaşlıq İclası*” göstərilə bilər. [107] Azərbaycan Ali Hərbi Dənizçilik Məktəbi ilə Türkiyənin Hərbi Dəniz Məktəbinin əlaqələri sıx şəkildədir. Quru Qoşunları komandanı general *Hulusi Akar* 2014-cü ilin 11-13 martında Bakıya səfərə gəlmişdir. [108] İlk dəfə 1994-cü ildə Azərbaycanda olan və komandan kimi ilk xarici səfərini məhz bu ölkəyə edən general *H. Akarı* qəbul edən Prezident *İ. Əliyev*, hərbi sahədə əməkdaşlığın daha da inkişaf etdirilməsi üçün qarşılıqlı məlumat və təcrübə mübadiləsinin, ortaq təlimlərin keçirilməsinin və ortaq istehsal sahələrinin yaradılmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır. [109]

Rusiya Ukrayna gərginliyinin hərbi-siyasi narahatçılıq meydana gətirdiyi bir zamanda Baş Qərargah rəisi general *N. Özel*, 1-4 aprel 2014-cü ildə Azərbaycana səfər etmişdir. [110, 111] Daxili İşlər naziri *Ramil Usubovun* qonağı olarkən nazir Türkiyənin Jandarma Baş komandanlığının Azərbaycan DQ-ya etdiyi yardımları xatırladaraq *N. Özəlin* Jandarma Baş komandanı olduğu dövrdə əməkdaşlığa daim diqqət və əhəmiyyət verdiyini vurğulamış, təşəkkür etmişdir. [112] Dövlət Sərhəd Xidmətində təşkil edilən tədbirdə *N. Özelə* Azərbaycanın “*Hərbi Əməkdaşlıq Sahəsində Xidmətlərə görə*” medalı təqdim edilmişdir. [113]

General *N. Özel*, aprelin 2-sində Baş nazir *A. Rəsizadə* ilə görüşmüşdür. Xüsusilə, Türkiyənin hər zaman Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini və qardaş ölkənin yanında olduğunu ifadə etmişdir. Azərbaycan ordusunun qurulması və müasirləşdirilməsi üçün Türkiyənin göstərdiyi böyük yardımlara görə təşəkkürlərini çatdıran Baş nazir *A. Rəsizadə* əlaqələrin bundan sonra da inkişaf edəcəyinə əminliyini bildirmişdir. [114]

Mart ayında Türkiyə Quru qoşunları komandanının, ondan sonra Baş Qərargah rəisinin Bakını ziyarət etməsi, Baş Qərargah rəisinin səfərinin son günündə Türkiyə Baş naziri *R. T. Ərdoğanın* da Bakıya gəlişi, TC Müdafiə nazirinin də həmin heyətdə iştirakı, *R. T. Ərdoğanın* Bakı səfərinin ardından Azərbaycan Prezidenti *İlham Əliyevin* Naxçıvandakı hərbi birliklərə baş çəkməsi və Azərbaycan Prezidentinin 9 aprel 2014-cü ildə İrana səfəri, ondan sonra Azərbaycan Müdafiə naziri general-polkovnik *Zakir Həsənovun* da 14-15

apreldə İrana gedişi, Türkiyə Müdafiə nazirinin may ayında Naxçıvana bir səfər edəcəyinə dair xəbərlərin çıxması ilə Azərbaycan mətbuatında bölgədə gərginliyin yaşanması və Rusiyanın bir təhdid mənbəyi olduğuna dair şərhlər edilmişdir. Azərbaycan mətbuatında yer alan bir xəbərdə Müdafiə nazirinin belə bir vəziyyətdə Naxçıvanı ziyarət edəcəyinin bir təsadüf kimi görülmədiyini, Ukraynada yaşanan hadisələrdən sonra Rusiyanın apardığı siyasətin Azərbaycan üçün də təhdid meydana gətirdiyi, Naxçıvanda xoş olmayan hadisələrin yaşana biləcəyi öz əksini tapmışdı. Türkiyənin Müdafiə naziri *İsmət Yılmazın* da Naxçıvana səfər edəcəyi, Türkiyənin Azərbaycanın yanında olduğunu və hər hansı bir müdaxilə olması halında Azərbaycana kömək ediləcəyini göstərmək məqsədi daşdığı yazılmışdır. [115] Davam edən isti münasibətlərə daha birisi əlavə edilmişdir. Çanaqqala döyüşlərinin 99-cu ildönümü anım mərasimlərində iştirak etmək üçün Azərbaycan Müdafiə naziri *Zakir Həsənov* 24 aprel 2014-cü ildə Türkiyəyə getmişdir. [116]

12 may-20 iyun müddəti iki ölkə arasında hərbi əməkdaşlıq baxımından önəmli günlərdir. Həmin vaxt Türkiyə SQ-sinin xüsusi təyinatlıları tərəfindən Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrinin heyətinə kurs keçirilmişdir. Türkiyə Baş Qərargahından verilən açıqlamada Azərbaycanın xüsusi təyinatlılarına 6 həftəlik *“Hərbi Paraşütçü Kursu”* keçildiyi ifadə edilərək ilk dəfə 26 xüsusi təyinatlının silahlı və tam təchizatlı olaraq havadan düşmən üzərinə həmləni məşq etdiyi bildirilmişdir. [117]

Ermənistan tərəfindən açılan atəş və edilən hücumlardan sonra iki-üç gün içərisində 13 əsgərini şəhid verən Azərbaycan, təmas xəttində ayıq-sayıqlığını artırmış, bütün cəbhədə HHQ-nin döyüş təyyarələri cəbhə xətti boyunca uçuşlar həyata keçirməyə başlamışdır. [118] Avqustun 13-də HHQ və HHM birlikləri təlimə başlamışdır. [119, 120] Təmas xəttində gərginliyin yüksəldiyi 2014-cü ilin avqust ayında Azərbaycan ictimai mühitində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında hərbi əməkdaşlığın daha da dərinləşdirilməsinə dair xəbər və şərhlər özünə yer tutmuşdur. [121]

Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Müdafiə nazirlərinin I yığıncağı 18-19 avqust 2014-cü ildə Naxçıvanda keçirilmişdir. Müdafiə nazirləri BTC neft boru xətti və TANAP kimi enerji layihələrinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, müdafiə sahəsində əldə edilə biləcək əməkdaşlıq və regional təhlükəsizlik məsələlərini müzakirə etmək üçün muxtar respublikada görüşmüşlər. [122] Türkiyə və Gürcüstan tərəfindən 19 avqustda Naxçıvan şəhərində imzalanan və ortaqlar hərbi manevrləri reallaşdırmağı nəzərdə tutan razılaşma təhlükəsizlik sahəsində ikitərəfli qurulan bağların üçtərəfli səviyyəyə çatdırılmasına işarə idi. Müdafiə nazirlərinin üçtərəfli görüşündə, bölgədəki hərbi-siyasi vəziyyət və təhlükəsizlik məsələləri söhbətin əsas mövzusu olmuş, neft və təbii qaz boru xətləri və neftlə əlaqədar obyektlərin qorunması müzakirə edilmiş,

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

hərbi-texniki sahədə üçtərəfli hərbi təhsil və əməkdaşlıq mexanizmi yaradılması qərara alınmışdır. Bu səbəblə imzalanan razılaşmaya üç ölkə arasındakı ikitərəfli münasibətlərin istiqaməti və səviyyəsinə uyğun hərbi və təhlükəsizlik üzrə məsələlər əlavə edilmişdir. Üç ölkənin Silahlı Qüvvələrinin döyüş qabiliyyətinin gücləndirilməsi barədə razılaşma əldə edilmişdir. [123]

Həm Avropa, həm də adı çəkilən ölkələr üçün əhəmiyyətli enerji layihələrinin (TANAP, Cənub Qaz Dəhlizi) reallaşdırılması istiqamətində konkret addımların atıldığı bir dövrdə, paralel şəkildə Türkiyə-Azərbaycan hərbi əlaqələrində də son dərəcə əhəmiyyətli uğurlara imza atılmışdır.

“TurAz Qartalı - 2014” Azərbaycan-Türkiyə birgə təlimi 18 sentyabr - 2 oktyabr 2014-cü ildə Türkiyə SQ-nin təyyarə və helikopterlərinin iştirakı ilə Azərbaycanda keçirilmişdir. Azərbaycan-Türkiyə ortaq hərbi tarixində qürurverici bir hadisə baş vermiş, Türkiyə döyüş təyyarələri, hücum və ümumi təyinatlı döyüş helikopterləri Türkiyədən Azərbaycana uçuş həyata keçirərək Azərbaycan HHQ-nin təyyarə və helikopterləri ilə müştərək atış təlimi keçirmişlər. 2001-ci ildə **“Türk ulduzları”**nın Bakı səmasındakı möhtəşəm şousundan doğan sevinc 13 ildən sonra iki qardaş ölkə pilotları və HHM vasitələrinin təcrübələrini sərgilədiyi müvəffəqiyyətli təlim və atışlarla bir dəfə daha yaşanmışdır.

Əməliyyata 30 min əsgər, 250-dən çox zirehli texnika, 150 raket və top, 20 döyüş təyyarəsi və 15 helikopter qoşulmuşdur. [124] Ümumi təlimin bir hissəsi olan **“TurAz Qartalı”** əməliyyatında Türkiyə Hava Qüvvələrinə məxsus altı **F-16**, bir **C-130 “Herkules”** nəqliyyat təyyarəsi, iki **AH-1W “Super Cobra”** və iki **“Sikorski”** döyüş helikopterləri yer almışdır. Hər iki ölkənin pilotlarının iştirakı ilə baş tutan əməliyyatda qarşılıqlı hərəkətetmə imkanları sınaq edilmiş, təyyarə və helikopterlərdən buraxılan hədəflərə atışlar həyata keçirilmişdir. [125]

Təlimin 29 sentyabra aid günündə **“AH-1W”** helikopterləri təyin olunan hədəflərə 20 mm-lik top və 70 mm-lik idarə olunmayan raket atışları etmişdir. Azərbaycanın **“Mi-24”** döyüş helikopteri ilə birgə həyata keçirilən atışlarda **“AH-1W Kobra”** helikopterləri hədəflərini uğurla məhv etmişdir. Türkiyədən 162 **“Zıpkın”**, 182 **“Atmaca”**, HHQ-yə aid **“F-16”** döyüş təyyarələri, **“C-130”**, **“AH-1W Super Kobra”** və **“UH-60”** döyüş helikopterlərinin qoşulduğu təlimləri Azərbaycanın yüksək rütbəli hərbiçisi, – **“hər iki ölkənin təcrübələrini paylaşdığı təlim çox məhsuldar keçir. NATO üzvü və dünyanın seçilmiş orduları arasında yer alan Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin imkan və hazırlığının yüksək səviyyədə olmasından qürur duyuruq. Bu kimi təlimləri önümüzdəki dövrlərdə də reallaşdırmağı planlaşdırırıq”**, – deyərək şərh etmişdir. [126]

Azərbaycan Müdafiə naziri elə həmin il 1 oktyabrda Azərbaycan və Tür-

kiyə hərbi təyyarələrinin müştərək fəaliyyətini və atış təlimini izləmişdir. Azərbaycan HHQ-nin “MiQ-29”, “SU-25” döyüş təyyarələri, “Mi-24” və “Mi-17” helikopterlərinin də iştirak etdiyi təlimdə hədəflərin məhv edilməsi üçün göyə qalxan “MiQ-29” təyyarələrinə Türkiyə “F-16” qırıcıları dəstək vermişdir. Təlimi izləyən Müdafiə naziri general-polkovnik **Z.Həsənov**, – *“Daha əvvəl də Azərbaycan ilə Türkiyə hərbi heyətlərinin ortaq təlimlərinin təşkil edildiyini, həm qardaş Türkiyədə, həm də Azərbaycanda müxtəlif ordu birliklərinin iştirakı ilə təlimlər keçirildiyini, ancaq hər iki dövlətin hərbi hava qüvvələrinin ortaq təlimlərinin ilk dəfə, xüsusilə də Azərbaycanda keçirilməsinin ayrı bir əhəmiyyət daşıdığını və təqdir edilməsinin lazım gəldiyini, bu cür təlimlərin daha geniş səviyyədə keçiriləcəyini”* açıqlamışdır. [127]

Hərbi ekspertlərdən biri qeyd etmişdi ki, Türkiyə ilə Azərbaycanın təşkil etdiyi sözü gedən ortaq tədbirlər indiyə qədər həyata keçirilən ən azı 10 təlimin hamısına bərabər bir təlim səviyyəsindədir. Türkiyə kimi təcrübəli NATO dövlətinin Azərbaycanla ortaq hərbi təlimdə iştirakı, *“Türk şahinləri”*nin Azərbaycan pilotları ilə həm Sovet istehsalı, həm də Fransa istehsalı təyyarələrdə, helikopterlərdə müştərək uçuşlar etməsi praktik baxımdan bənzərsiz bir təcrübə oldu. *“TurAz Qartalı”* birgə təlimi düşmənlərimizə atılan “yumruq” xüsusiyyətində bir təlimdir. [128]

Dəfələrlə vurğulandığı kimi əlaqələr hərtərəfli inkişaf edirdi və ordudan başqa digər hərbi qurumlarla qarşılıqlı münasibətlər irəliləyən xətlə davam edirdi. Jandarma Baş komandanlığının 1997-ci ildən bəri Daxili Qoşunlara təhsillə bağlı göstərdiyi dəstək sayəsində *“Qala Tədris Mərkəzi”* Ali Hərbi Məktəbə çevrilərək 15 sentyabr 2014-cü ildə 4 illik təhsil və tədrisə başlamışdır. Məktəbin açılış mərasimində etdiyi çıxışında Daxili Qoşunların komandanı general-leytenant **Şahin Məmmədov**, – *“Məktəbdə tədrisin, praktiki təlimlərin keyfiyyəti yüksək səviyyədədir və günümüzün şərtlərinə uyğundur. Təbii olaraq bunun qaynağı güclü təhsil infrastrukturunu, müəllim və zabıt heyətinin peşəkarlığıdır. Məktəbdə Türkiyə Cümhuriyyəti Jandarma Baş Komandanlığı təlimatçı zabıtlərinin fəaliyyətlərini xüsusi olaraq qeyd etmək istəyirəm. Onlar bizim zabıtlərlə birlikdə Azərbaycanın gələcək inkişafı üçün zəruri olan bir məqsədə xidmət edərək peşəkar zabıt heyəti hazırlayırlar. Türkiyə Cümhuriyyəti Jandarma Komandanlığı və Məktəbdə çalışan bütün zabıtlərə ürəkdən minnətdarlığımı bildirirəm”*, – deyərək Daxili Qoşunların sıralarına qoşulacaq ali məktəb kursantlarının yetişdirilməsində əməyi olan Türkiyə və Azərbaycan zabıtlərinin səyini yüksək qiymətləndirmişdir. [129]

DQ Ali Hərbi Məktəbinin rəisi general-mayor **İlqar Məmmədov** da, *“1997-ci ildən başlayaraq Türkiyədən göndərilən jandarma heyəti təcrübə-*

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

lərini bizimlə paylaşmaqla məktəbdə təhsilin daha da inkişafı üçün bütün səyləri ilə çalışırlar. Biz də müəllimlərimizi müxtəlif zamanlarda pedoqoji təcrübələrini artırmaq üçün Türkiyəyə kursa göndərməkdəyik. Yeni qurulan hərbi məktəbdə qısa zaman ərzində lazımi təhsil sisteminin qurulmasında Türkiyə jandarma zabitlərinin böyük rolu vardır. Bu günə qədər bizə kömək edən Türkiyə zabitlərinə təşəkkür edirəm”, – sözləri ilə onların hərbi təhsilə verdiyi dəstəyi dilə gətirmişdir. [129]

DQ-nin ali məktəbində məsul vəzifəni üzərinə götürən TC zabitləri tərəfindən hələ də xəritəçilik, terrorizmlə mübarizə, fiziki hazırlıq və sairə bağlı əsas taktiki dərslər tədris edilməkdədir. Önümüzdəki illərdə kəşfiyyat, liderlik, atəş hazırlığı mövzusunda dərslərin keçirilməsində də onlar rol alacaqlar. Məktəbdə 1997-ci ildən 2015-ci ilə qədər 195 Jandarma Baş komandanlığının məsul şəxsi vəzifə daşımışdır. [129]

2014-cü ilin sonlarına doğru da müxtəlif görüş və müzakirələr davam etmişdir. Türkiyə Sahil Mühafizə komandanı vitse-admiral **Hakan Üstem**in rəhbərliyiylə bir heyət 13-17 noyabrda Bakıya gəlmiş, 15 noyabrda DSX qarargahının binasında Azərbaycan və Türkiyə heyətləri arasında görüş keçirilmişdir. Toplantı çərçivəsində Türkiyə heyəti DSX-nin Sahil Mühafizə bazası, sərhəd gözətçi gəmiləri, digər hərbi vasitə və texnikası ilə tanış olmuşdur. [130]

Türkiyə xüsusi təyinatlılarının komandanı general-leytenant **Zekai Aksakallı** 5-8 noyabrda dost ölkədə olmuş, ardınca Jandarma Baş komandanı ordu generalı **Abdullah Atay** 11-14 noyabrda Azərbaycana rəsmi ziyarətə gəlmişdir. [131, 132, 133] Daxili İşlər naziri ilə görüşündə ordu generalı **A. Atay** Türkiyənin həmişə Azərbaycanın yanında olacağını vurğulamış, Türkiyə ordusunun təcrübəsini qardaş xalqların rifahı üçün paylaşmağa hazır olduqlarını dilə gətirmişdir. Daxili İşlər naziri **Ramil Usubov** isə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin təkmilləşdirilməsində TSQ-nin böyük əməyi olduğunu xatırlatmışdır. [134] Jandarma Baş komandanının Azərbaycan ziyarəti davam edərəkən təmas xəttində təxribatçı uçuşlar edən Ermənistanı aid bir **“Mi-24”** helikopteri cəbhədə vurulmuşdur. [135]

Müxtəlif ictimai və media qurumlarında həm xüsusi təyinatlıların, həm də jandarma qoşunları komandanlarının cəbhə xəttini də əhatə edən gəzintilərinin 24 aprel 1915-ci il sözdə erməni soyqırımının 100-cü ilinə sayılı günlər qaldığı bir zamanda həyata keçirilməsinin diqqət çəkdiyi ifadə edilmişdir. [136]

Ermənistanı aid bir helikopterin Azərbaycan tərəfindən təmas xəttində vurulması hadisəsinin ardından Naxçıvanda Ümumqoşun Ordu Korpusunun komandiri general-leytenant **Kərəm Mustafayev** 2014-cü il 2-5 dekabrda TSQ-nin 3-cü və 9-cu ordu korpusu komandanlıqlarını ziyarət etmiş, Azərbaycan

Xüsusi Təyinatlı Qüvvələr komandanı general-mayor **Hikmət Mirzəyev** isə 8-13 dekabrda Türkiyə Xüsusi Təyinatlı Qoşunlarının komandanlığında olmuşdur.

Bundan əlavə 16-18 dekabrda Ankarada Türkiyə ilə Azərbaycan arasında VII YSHD iclası keçirilmişdir. İclasda 2015-ci il üçün ortaq təlimlərin sayının artırılması və əhatəsinin daha da genişləndirilməsi qərarlaşdırılmışdır. [137, 138]

2015-ci il ikitərəfli hərbi münasibətlər baxımından hərəkətli və yeniliklərin yaşandığı bir il olmuşdur. Azərbaycan HHQ-nin təyyarələri ölkədən xaricdə ilk dəfə bir təlimə qoşulmuş, yenə ilk dəfə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Silahlı Qüvvələrinin komandanlarının üçtərəfli konfransı keçirilmişdir. Uzun bir aradan sonra ilk dəfə HHQ komandanı, hərbi akademiya rəisləri, Quru Qoşunları və Jandarma Qoşunlarının Qərargah rəisləri, Baş Qərargahın kəşfiyyat rəisi, Topoqrafiya Baş komandanı Azərbaycanı ziyarət etmişdir.

Azərbaycan HHQ-nin təyyarələrinin ölkədən xaricdə qoşulduqları ilk təlim olan **“TurAz Qartalı-2015”** təlimi 2 mart-2 aprel 2015-ci ildə Konyada, 3-cü əsas əməliyyatlar təyyarə bazasının 400 km-lik dərinlik və 300 km genişlikdəki **“Anadolu Qartalı Hava Sahəsində”** keçirilmişdir. Türkiyə və Azərbaycan HHQ-nin ortaq şəkildə təşkil etdiyi təlimə Türkiyə HHQ-nin **“F-16”**, **“F-4E 2020”**, **“E-7T”** (HİK) təyyarələri və **“AS-532”**, **“UH-1H”** helikopteri, Azərbaycan HHQ-nin isə 6 ədəd **“MiQ-29”** və **“SU-25”** təyyarələri və **“Mi-17”** helikopteri qatılmışdır. Azərbaycan HHQ-nin 106 nəfər hərbi qulluqçusunun iştirak etdiyi təlimdə iki ölkə arasında qarşılıqlı uçuş təcrübəsinin yüksəldilməsi məqsədilə beynəlxalq təlim üsulları və terminologiya tətbiqi, silah sistemləri haqqında məlumat və təcrübə paylaşılması, qarışıq hava əməliyyatları mövzusunda təcrübə və tətbiqi təlim həyata keçirilmişdir. Konya 3-cü Reaktiv Təyyarələr Bazası əməliyyat rəisi, polkovnik **Abdurrahman Arslan** **“AA”** müxbirinə verdiyi müsahibədə tarixi bir gün yaşandığını, Azərbaycan HHQ-nə aid təyyarələrin ilk dəfə Türkiyəyə gəldiyini ifadə etmişdir. Azərbaycan HHQ-nin əməliyyat rəisi polkovnik **Elçin Axundov** isə **“Təşəkkürlər Türkiyə, bu isti qarşılama və tarix yazdığımız gün üçün çox təşəkkür edirəm. Azərbaycan HHQ-nin ilk xarici təlimini Türkiyədə edirik. Tarix yazdıq”**, – şəkildə danışmışdır. [139]

Türkiyənin bir xüsusi təyinatlı qrupunun, iki ümumi təyinatlı helikopterinin və bir nəqliyyat təyyarəsinin, Azərbaycandan isə bir xüsusi təyinatlı qrupun qatıldığı Türkiyə-Azərbaycan xüsusi təyinatlılarının təlimi 22-29 mart 2015-ci ildə Ankarada keçirilmişdir. [140]

HHQ komandanı ordu generalı **Akın Öztürk** 4-5 mart 2015-ci ildə Azərbaycan Müdafiə Nazirliyinin dəvəti ilə bu ölkəyə səfər etmişdir. Görüşdə Müdafiə naziri general-polkovnik **Z.Həsənov** iki ölkə arasındakı hərbi və

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

strateji əməkdaşlığın əhəmiyyətini vurğulamış, əlaqələrin artırılaraq davam etdirilməsinin vacibliyini bildirmiş, bu əsnada **“TurAz Qartalı-2015”** təliminin təcrübə qazanmaq baxımından hər iki tərəf üçün mühüm rol oynadığını bildirmişdir. [141]

Bir az keçmiş Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan Müdafiə nazirlərinin üçtərəfli yığıncağına qatılmaq üçün Gürcüstana gedən Müdafiə naziri general-polkovnik **Z.Həsənov** türk və gürcü mövqedaşlarıyla bir araya gəlmişdir. [142]

“Beynəlxalq İşıq-2015/1” manevri 30 mart -10 aprel 2015-ci ildə Türkiyənin ev sahibliyi ilə, ABŞ, Azərbaycan, İspaniya, KKTC, Macarıstan, Rumıniya və Türkiyə SQ nümayəndələrinin iştirakıyla 3-cü əsas təyyarə bazasının komandanlığında keçirilmişdir. [143]

Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan SQ-nin yüksək rütbəli nümayəndələrinin ilk üçtərəfli konfransı 2015-ci ilin 4 mayında Türkiyə Cümhuriyyəti SQ-nin Baş Qərargahında keçirilmişdir. [144] Toplantıda Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan Silahlı Qüvvələri arasında əməkdaşlığın qurulması məqsədilə Koordinasiya Şurası yaradılması qərarlaşdırılmış, görüşün sonunda tərəflər arasında **“Nəticə Bəyannaməsi”** imzalanmışdır. [145] Sonra yığıncağın 2016-cı ilin may ayında Tiflisdə keçirilməsi barədə razılığa gəlinmişdir.

5-8 may 2015-ci ildə Türkiyədə keçirilən **“İDEF-15”** sərəgisinə Azərbaycandan Müdafiə naziri, Fövqəladə Hallar naziri, DSX komandanı və Müdafiə Sənayesi naziri qatılmışdır. Nazirlər sərgi çərçivəsində bir sıra görüşlər keçirmişlər. [146]

Azərbaycan-Türkiyə Quru Qoşunlarının ortaq təlimi hər iki tərəfdən heyət və vasitələrin bir araya gəlməsi ilə Bakıda təşkil edilmiş, eyni zamanda bu tarixdə, yəni 11-15 mayda Bakı və Naxçıvanda hücum fəaliyyətlərini əhatə edən bir ssenari əsasında praktik şəkildə məşqlər keçirilmişdir. Türkiyə təlimin Bakıdakı hissəsinə bir piyada bölüyü, Naxçıvandakı hissəsinə isə bir mexanikləşdirilmiş piyada komandası ilə qoşulmuşdur. [147, 148, 149]

Türkiyənin Hərb Akademiyaları komandanı ordu generalı **Abdullah Recepin** 18-21 may 2015-ci ildə Azərbaycana səfəri çərçivəsində mühüm görüşləri də estafet xarakteri daşımışdır. [150] Belə ki, **“Qafqaz Qartalı”** xüsusi təyinatlı təlimi Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstandan xüsusi təyinatlı birliklərin iştirakı ilə 31 may - 10 iyun tarixlərində Türkiyədə keçirilmişdir. Təlimə Türkiyədən bir xüsusi təyinatlı qrup, iki ümumi təyinatlı helikopter və bir nəqliyyat təyyarəsi ilə Azərbaycandan bir və Gürcüstandan bir olmaqla xüsusi təyinatlı qrup iştirak etmişdir. [151]

Türkiyə və Azərbaycan HHQ-nin təyyarə və helikopterlərinin iştirak etdiyi **“TurAz Qartalı 2015”** təlimi 22 avqust - 18 sentyabr 2015-ci il tarixlərində Azərbaycanda keçirilmişdir. Təlimdə Türkiyə Quru Qoşunları komandan-

lığından iki “S - 70 Sikorski” helikopteri, HHQ komandanlığından altı “F-16” təyyarəsi, üç “F-4E/2020” təyyarəsi və bir “AS-532 Cougar” helikopteri iştirak etmişdir. Azərbaycan Müdafiə naziri general-polkovnik **Z.Həsənov** təlimin Azərbaycan və Türkiyənin hərbi gücünün yenilməz olduğunu ortaya çıxardığına diqqət çəkərək, təlimin uğurlu şəkildə davam etdirilməsindən duyduğu məmnuniyyəti dilə gətirmişdir. [152, 153] Təlimdə HHM tərəfindən hava sahəsini pozan hədəflər təsbit edilərək atışlar reallaşdırılmış, raketdən müdafiə sistemi “S-125”-dən istifadə ilə havada təsbit olunan hədəflər məhv edilmişdir. [154]

“Azərbaycan dövləti ilə Türkiyə dövləti arasında xüsusi təyinatlı təlimlərin icrasına və ev sahibi ölkənin dəstəyinə bağlı razılaşma memorandumu” 30 sentyabr 2015-ci ildə Azərbaycan Milli Məclisində yekdilliklə qəbul edilmişdir. [155]

NƏTİCƏ

Müstəqillikdən sonra başlayan milli ordu quruculuğu iki ölkə arasındakı bənzərsiz qardaşlığın nəticəsi kimi, Türkiyənin qeyri-şərtsiz və qarşılıqsız dəstəyi ilə **Heydər Əliyev** dövründə aparılan balanslı siyasətlə davamlı və sistemli bir hal almış, **İlham Əliyev** dövründə isə iki ölkə arasındakı hərbi əməkdaşlıq fəaliyyətləri daha da inkişaf etdirilərək strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə çatmışdır.

Heydər Əliyev dövründə ikitərəfli əlaqələrdə milli ordunun təşkil edilməsi, təhsil müəssisələri təsis edilərək kadrların yetişdirilməsilə fərdi təhsil ön plana çıxırdısa, **İlham Əliyev** dövründə ortaq təlimlərlə kollektiv təhsil üstünlük qazanmış, ilk dəfə atış və fəaliyyətlərlə ortaq təlimlərin keçirilməsinə başlanmışdır.

Əgər **H.Əliyev** dövründə əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin sistemli və proqramlı bir şəkildə aparılmasına *“Hərbi Əməkdaşlıq və Koordinasiya təşkilatı”* əhəmiyyətli dərəcədə xidmət edirdisə, **İlham Əliyev** dövründə *“Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialog İclası”* mexanizmi əməkdaşlıq fəaliyyətlərinin planlaşdırılması və nəzarəti daha da sistemli hala gətirmişdir.

2005-ci ildə Müdafiə Sənayesi Nazirliyinin qurulmasıyla müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıqda əhəmiyyətli işlər görülmüş, arxa cəbhə təminatı sahəsində Azərbaycanın birbaşa dəstəklənməsi dayandırılaraq texnologiya transferi (köçürmələri, texnologiyanın öyrədilməsi və s.), təcrübə vermək və ötürməklə Azərbaycanın yerli istehsal və müdafiə sənayesini təsis etmə fəaliyyətləri dəstəklənmişdir.

İlham Əliyevin hakimiyyətinin ikinci dövründə Türkiyənin Ermənistanla sərhəd qapılarını açmaq təklifi ilə yaşanan təhlükəsizlik böhranının 2010-cu ildən etibarən keçilməsi, iki ölkə arasında *“Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım”* müqaviləsinin imzalanması, *“Yüksək Səviyyəli Əməkdaşlıq Şurası”*

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

nun” təşkil edilməsi, Türkiyə-Azərbaycan ikitərəfli hərbi əməkdaşlıq fəaliyyətləri 2010-cu ilin sonundan etibarən sarsılmaz bir özlü üzərində möhkəmlənmişdir.

Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin siyasi-iqtisadi sahədə atılan müsbət addımlarla inkişafı və Rusiyanın Ukraynaya müdaxiləsindən sonra Cənubi Qafqaz bölgəsində də təhlükəsizlik mühitinin yenidən formalaşmağa başlamasıyla birlikdə 2013-cü ilin sonunda prezident seçkilərindən iqtidar dəyişikliyi olmadan çıxan və yeni kabinetdə Müdafiə nazirini dəyişən Azərbaycanla Türkiyə arasındakı hərbi əlaqələr son vəziyyət etibarilə daha yüksək sürətlə inkişafı başlamış, əməkdaşlıq fəaliyyətləri yeni məsləhətləşmə vəzifələrini, ortaq atışlı təlimləri və iki ölkə arasında silahlı birlik göndərməni də ehtiva edəcək şəkildə genişlənmiş, enerjinin qərbə çatdırılmasında körpü ölkə olan Gürcüstanın ərazi bütövlüyünün qorunması zərurəti ilə ikitərəfli əməkdaşlıq halqasına daxil etmişdir.

2013-ci ilin son aylarında *İlham Əliyevin* üçüncü dövr prezidentliyə başlaması və Müdafiə nazirinin dəyişdirilməsilə iki ölkə hərbi əlaqələrində yeni bir səhifə açılmışdır. Azərbaycan-Türkiyə hərbi əlaqələrinin 2013-cü ilin sonundan etibarən başlayan yüksəlişi 2014-2015-ci illərdə baş verən əhəmiyyətli inkişafı yüksələn bir xətt üzrə davam etmişdir. Bu yeni dövrdə *“Ortaq HHQ və HHM təlimi”* kimi bir çox başlanğıclara imza atılmışdır. Tarixdə ilk dəfə Türkiyə döyüş təyyarələri, hücum və ümumi təyinatlı helikopterləri Türkiyədən Azərbaycana gələrək Azərbaycan HHQ-nin təyyarə və helikopterləri ilə müştərək şəkildə atış təlimi keçirmişdir. Azərbaycan HHQ-nin təyyarələri də ölkədən xaricdə ilk dəfə bir təlimə qoşulmuşdur.

Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi əməkdaşlıq fəaliyyətləri hal-hazırda artaraq davam etməkdədir. Azərbaycan SQ-nin indiki vaxtda ortaya çıxan yeni dəstək və əməkdaşlıq ehtiyaclarını ödəməklə Türkiyə SQ keçmişdə olduğu kimi, indi də mövcud imkanlar daxilində üstünlüyü Azərbaycana verməyə davam etdirməkdədir.

İlham Əliyev dövründə iki ölkə Silahlı Qüvvələri arasında müştərək təlimlər və atış praktikası həyata keçirərək əməkdaşlıq və strateji ortaqlıq razılaşması istiqamətində konkret addımlar atılmış, Azərbaycan Ordusunun bölgədə mühüm bir güc olması istiqamətində əhəmiyyətli məsafələr qət edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dünya Bülteni Haber Merkezi”, 17 mayıs 2012, <http://www.dunya-bulteni.net/?aType=haber&ArticleID=210225>.
2. “Ordu quruculuğu”, 31 oktyabr 2014, http://www.azerbaijans.com/-content_169-0_-tr.html.
3. www.kanunum.com/files4028-1.pdf.
4. www.mfa.gov.az/files/file/Turkiye.pdf.
5. Mehmet Fatih Öztarsu. Azərbaycan və Türkiyə Askeri İlişkileri, 25.12.2008

6. <http://arsiv.ntv.com.tr/news/248162.asp>, “Sezer ve Erdoğan Bakü’ye gitti”, 1 dekabr 2003.
7. <http://lib.aliyevheritage.org/tk/4610295.html>.
8. www.haber.tnn.net, 2004.
9. “Yeni Müsavat”, 20 iyul 2005-ci il.
10. <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5709.html>; 6.11.2007
11. 20.04.2001 tarixli və 2001/2366 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı.
12. “Ekspress” qəzeti, 30 iyul 2006-cı il.
13. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 30 iyul 2006-cı il.
14. Musayev Y. “Hərbi-Texniki sahədə Azərbaycan-Türkiyə Əməkdaşlığı (1991-2011)”, “Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu)”, “SAM və ATİB” nəşriyyatı, Bakı – 2011.
15. “Xalq Cəbhəsi” qəzeti, 6.12. 2006.
16. www.azertag.com, 6. 12. 2006.
17. Nazim Cafersoy, Araz Aslanlı. “Azerbaycan-Türkiye Askeri İlişkileri” makalesi / Azerbaijan-Türkiye: dostluk, kardeşlik ve strateji ortaklık, “Berikan” yayın evi, Ankara, 2012.
18. www.azertag.com, 26. 02. 2007.
19. “Yeni Müsavat” qəzeti, 2.03. 2007.
20. http://e-qanun.az/alpidata/framework/data/12/f_12990.htm
21. “Ekspress” qəzeti, 28 fevral 2007-ci il.
22. “APA”, 20 dekabr 2013-cü il.
23. “Ekspress” qəzeti, 8 mart 2007-ci il
24. Nejat Tarakçı, “ABD’nin Yeni Karadeniz stratejisi ve Türkiye’ye etkileri”, toplum-salbilinc.org, 4 noyabr 2008.
25. “Express” qəzeti, 7.03. 2007.
26. “Express” qəzeti, 2. 03. 2008.
27. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 7-8 noyabr 2008-ci il.
28. “Üç nöqtə” qəzeti, 7 may 2008-ci il.
29. <http://www.ssm.gov.tr/anasayfa/kurumsal/SSM%20Dergisi/2009-1-ssm-dergi.pdf>.
30. “Xalq Cəbhəsi” qəzeti, 5 fevral 2009-cu il.
31. Milaz.info, “Türkiyə Naxçıvanda hərbi baza yaradır”, 02.05 2010-cu il.
32. Milaz.info, “Müdafiə Sənayesi nazirliyində Türkiyə Müdafiə nazirliyinin katibi ilə görüş keçirilib”, 17 avqust 2010-cu il.
33. Resmi gazete 28 mayis 2011,sayi: 27947.
34. Elnur Aslanov. “Azərbaycan-Türkiyə: dostluq, qardaşlıq və strateji tərəfdaşlıq”, “Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri son 20 ildə: uğurlar və imkanlar (məqalələr toplusu)”, Bakı 2011.
35. <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15791668.asp> (28.05.2012)
36. “Yeni Azərbaycan” qəzeti, 3 noyabr 2010-cu il.
37. Milaz.info, “Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığı güclənir”, 04.11. 2010
38. “Üç nöqtə” qəzeti, 4 noyabr 2010-cu il.
39. “Səs” qəzeti, 5 noyabr 2010-cu il.
40. Ağə Cəfərli, “Xalq Cəbhəsi” qəzeti, 4 noyabr 2010-cu il.
41. “Üç nöqtə” qəzeti, 4 noyabr 2010-cu il, “Yeni Müsavat” qəzeti, 5 noyabr 2010-cu il, “Yeni Müsavat” qəzeti, 3 noyabr 2010-cu il.
42. “Xalq Cəbhəsi” qəzeti, “Bakı xəbər”, “525-ci qəzet”, 19 fevral 2011-ci il
43. Bakü-1news.com.tr, 8 aprel 2011-ci il.
44. “SalamNews”, 8 aprel 2011-ci il.
45. [http://www.trt.net.tr/Haber/HaberDetay.\(16.05.2012\)](http://www.trt.net.tr/Haber/HaberDetay.(16.05.2012)).
46. “Türkiyə” qəzeti, 9 aprel 2011-ci il.
47. 1news.com.tr, 11.04.2011, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/html> (08.05.2012)
48. Bakü-1news.com.tr, 19 aprel 2011-ci il.
49. Bakü-1news.com.tr, 19 aprel 2011-ci il.

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

50. Araz Aslanlı, <http://www.1news.com.tr/yazarlar/.html>, 29.04.2011
51. Bakü-1news.com.tr, 9.05.2011.
52. Bakü-1news.com.tr, 3.06.2011.
53. <http://www.president.az/articles/2336>, 29 may 2011-ci il.
54. <http://www.musavat.com/>, 31-05-2011.
55. <http://www.musavat.com/>, 31-05-2011.
56. “Ekspress” qəzeti, 14.10.2011.
57. “Milaz.info”, 17-10-2011.
58. <http://www.ekoavrasya.net/Manset.aspx?pid=48&lang=TR&Ara=Ciz>, (28.05.2012)
59. <http://www.president.az/articles/3391> (28.05.2012)
60. “Zaman” qəzeti, 18.10.2011.
61. “Bakı xəbər”, 14 dekabr 2011-ci il.
62. “Zaman”, 16.05.2012.
63. http://az.apa.az/xeber_Turkiye_Silahli_Quvvelerinin_Bash_250341.html, 7 Fevral 2012
64. <http://az.apa.az/news.php?id=250365>, 7 Fevral 2012-ci il.
65. <http://www.haberturk.com/dunya/haber/748331>, 6.06.2012.
66. <http://www.sabah.com.tr/Gundem/2012/06/06/aliyev-org-kivrikoglunu-kabulet-ti>, 6.06.2012.
67. <http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=342942>, 6.06.2012.
68. <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20120606094120975.html>, 6.06.2012.
69. http://az.apa.az/xeber_Bakida_Azerbaycan_ve_Turkiye__262748.html, 6 iyun 2012
70. <http://www.tnhaber.net/>, 20.06.2012.
71. http://az.apa.az/xeber_Turkiye_Jandarma_Quvvelerinin_bash__263186.html, 11 iyun 2012-ci il.
72. http://az.apa.az/xeber_Ordu_generali_Bekir_Kalyonchu:__263263.html.
73. <http://www.azeridefence.com/news.php?id=7477>.
74. <http://www.azertag.com/node/966475>, 11 iyun 2012
75. <http://www.sabah.com.tr/Gundem/2012.06.05/>.
76. <http://www.musavat.com/new/Gundem/125259>, 7.06.2012.
77. <http://www.hurriyet.com.tr/planet/20736686.asp>, 11 iyun 2012-ci il.
78. Bakü-1news.com.tr, 11.09.2012.
79. Bakü-1news.com.tr, 11.09.2012 .
80. Bakü-1news.com.tr, 12.09.2012.
81. Bakü-1news.com.tr, 7.02.2013.
82. Milaz.info, 15 dekabr 2012-ci il
83. <http://salamnews.com.tr/tr/news/read/50427/>, 25 yanvar 2013-cü il.
84. <http://az.apa.az/news/286653>, 30 yanvar 2013-cü il.
85. <http://www.1news.com.tr/turkiye/20130125095616526.html>.
86. “Salam News”, 25.01.2013-cü il.
87. <http://az.apa.az/news/286178>, 25 Yanvar 2013-cü il.
88. Bakü-1news.com.tr, 20.02.2013.
89. Bakü-1news.com.tr, “Cumhurbaşkanı Aliyev”, 7.02.2013.
90. “APA”, 28 mart 2013-cü il.
91. Rəsmi qəzet, sayı: 28705, 12.7.2013, 2013/5049, <http://www.resmigazete.gov.tr/main.aspx?home=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130712.htm&main=http://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/07/20130712.htm>
92. Bakü-1news.com.tr, 25.07.2013.
93. “APA”, 12.07.2013.
94. “APA”, 16 iyul 2013-cü il.
95. “Azad Azərbaycan” qəzeti, 13 avqust 2013-cü il.
96. trend.az, 5 avqust 2013-cü il
97. <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20130704103648638.html> 4.7.13.

98. <http://az.apa.az/news/305010>, 3 iyul 2013-cü il.
99. Bakü-1news.com.tr, 29.11.2013.
100. “APA”, 18 dekabr 2013-cü il.
101. “APA”, 21 dekabr 2013-cü il.
102. Bakü-1news.com.tr, 25.12.2013.
103. Bakü-1news.com.tr, 25.12.2013.
104. Bakü-1news.com.tr, 25.12.2013.
105. “APA”, 4 fevral 2014-cü il.
106. “Cihan Haber” Ajansı, “TSK, Azərbaycan ilə ortaq kış tatbikatı yaptı”, 24 fevral 2014.
107. Mod.gov.az, 24 fevral 2014-cü il.
108. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2014/10_03_gorus_tr, 10 mart 2014
109. Bakü-1news.com.tr, 11.03.2014.
110. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2014/01_04_gorus_tr_br, 1 aprel 2014
111. Bakü-1news.com.tr, “Cumhurbaşkanı Aliyev, Türkiye Genelkurmay Başkanını kabul etti”, 2.04.2014
112. Mod.gov.az, 3 aprel 2014 –cü il.
113. Bakü-1news.com.tr, 4.04.2014.
114. Az.vision.az, 2 aprel 2014-cü il.
115. “Azad Azərbaycan” qəzeti, 16 aprel 2014-cü il.
116. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2014/24_04_melumat 24.04.2014.
117. “İHA”, 23 iyun 2014-cü il.
118. “APA”, 4 avqust 2014-cü il.
119. Mod.gov.az, 13 avqust 2014-cü il.
120. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2014/16_08_melumat_telim, 16 avqust 2014
121. Moderator.az, 16 avqust 2014-cü il.
122. “APA”i, 19 avqust 2014-cü il.
123. “Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiye: Bölgesel İşbirliğinin Başarı Örneği”, Kadir Has Üniversitesi Uluslararası İlişkiler ve Avrupa Çalışmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi (CIES) Policy Brief, mart 2015, s.18
124. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2014/12_09_melumat_telim, 12 sentyabr 2014-cü il.
125. “APA”, 3 oktyabr 2014-cü il.
126. Kokpit.aero, 29 sentyabr 2014-cü il.
127. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2014/01_10_telim_hhq, 1 oktyabr 2014 –cü il.
128. Olke.az, 3 oktyabr 2014-cü il.
129. “Jandarma” jurnalı, sayı 142, may 2015-ci il.
130. Dsx.gov.az, 16 oktyabr 2014-cü il.
131. Mod.gov.az, 6 noyabr 2014-cü il.
132. “APA”, 12 noyabr 2014-cü il.
133. Dsx.gov.az və Mod.gov.az, 14 noyabr 2014-cü il.
134. Mia.gov.az, 12 noyabr 2014-cü il.
135. <http://www.mod.gov.az/index2.php?content=arxiv/2014/noyabr-14,2> noyabr 2014-cü il.
136. sozcu.com.tr, 12 noyabr 2014-cü il.
137. “APA”, 19 dekabr 2014-cü il.
138. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2014/20_12_melumat_tr, 20 dekabr 2014-cü il.
139. “Anadolu” ajansı, 3 mart 2015-ci il.
140. AzeriDefence.com, 30 mart 2015-ci il.
141. http://www.mod.gov.az/index2.php?content=news/2015/04_03_gorus_tr, 4 mart 2015-ci il.

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

142. <http://www.mod.gov.az/index2.php?content=arxiv/2015/aprel-15>, 2.04. 2015.
143. AzeriDefence.com, 1 aprel 2015-ci il.
144. "APA" xəbər agentliyi, 4 may 2015, <http://az.apa.az/news/382278>.
145. http://mod.gov.az/index2.php?content=news/2015/04_05_sefer_tr.
146. Mod.gov.az, 6 may 2015-ci il, Azertag.az, 6 may 2015-ci il.
147. Azertag.az, 12 may 2015-ci il.
148. Mod.gov.az, 14 may 2015-ci il.
149. Mod.gov.az, 15 may 2015-ci il.
150. Azertag.az, 19 may 2015-ci il.
151. Kokpit.aero, 31 may 2015-ci il.
152. Mod.gov.az, 1 sentyabr 2015-ci il, 18 sentyabr 2015-ci il.
153. Mod.gov.az, 3 sentyabr 2015-ci il.
154. Mod.gov.az, 26 avqust 2015-ci il.
155. Moderator.az, 30 sentyabr 2015

РЕЗЮМЕ

АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО

А. ЮДЖА

В этой статье изложено о деятельности президента Ильхама Алиева в развитии военных отношений и совместных мероприятий между Азербайджаном и Турцией, также говорится о взаимных визитах проведенных между главами и министрами военных ведомств двух стран.

В статье также говорится о том что во время правления во главе государства президента Ильхама Алиева военное сотрудничество с Турецкой республикой перешло на новый уровень, стал заметен прогресс стратегического партнерства и между двумя дружественными странами начали проходить первые совместные военные учения и практические стрельбы. За созданием механизма "Высокий уровень встречи Военного Диалога" деятельность сотрудничества в планировании и контроля стала более систематическим.

SUMMARY

AZERBAIJAN-TURKEY MILITARY COOPERATION

A. YUCE

During Ilham Aliyev period, in order to have more comprehensive program and systemize the military relations between Azerbaijan and Turkey "High Level Military Dialogue Meetings" were realized in 2007 and later the military cooperation activities between two countries have reached the level of strategic partnership and for the first time two countries have started to make joint exercises.

In this article, the development of military relations between Turkey and Azerbaijan was evaluated in the framework of bilateral visits, meetings and signed agreements, as well as the current situation of the bilateral cooperation, the expectations and comments on the two countries' military relations future course.

XVIII-XIX YÜZİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ İRƏVAN BÖLGƏSİNİN ƏHALİSİNİN SAY VƏ ETNİK TƏRKİBİ

Elçin QARAYEV – tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Qarayev Elçin Teymur oğlu 1966-cı il may ayının 1-də Ucar rayonunun Küçəkənd kəndində anadan olub. Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsini (1994-cü il), AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun aspiranturasını (1997-ci ildə) bitirib. Aspiranturamı bitirdikdən sonra həmin institutun “Azərbaycanın qonşu xalqlarla əlaqələri və xanlıqlar dövrü tarixi” şöbəsində kiçik elmi işçi vəzifəsində işə başlayıb. 2003-cü ildə “Azərbaycan XVIII əsr rus və Qərbi Avropa səyyahlarının təsvirində” adlı dissertasiya müdafiə edərək tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi alıb. Hal-hazırda həmin institutun “Azərbaycanın yeni tarixi” şöbəsində aparıcı elmi işçi vəzifəsində çalışır. 4 monoqrafiya və 30-a yaxın elmi məqalənin müəllifidir.

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, əhali, etnos, say, tərkib, təsvir.

Ключевые слова: Азербайджан, Иреван, население, этность, численность, состав, описание.

Keywords: Azerbaijan, Iravan, population, ethnic, number, composition, description.

XVIII-XIX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan bölgəsinin əhalisinin say və etnik tərkibini araşdırmaq tarixşünaslıqda çox böyük önəm daşıyır. Məsələnin mübahisəli və mühüm olması dərin araşdırmalara ehtiyac yaratmışdır. Mənbələrdə bu məsələ ilə bağlı məlumatların kasadlığı onun hərtərəfli həllinə böyük əngəl yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu bölgənin əhalisi etnik baxımdan yekcins olmayıb, burada Azərbaycan türkləri, ermənilər, maldarlıqla məşğul olan kürdlər və qaraçılar yaşamışdır. Heç bir tarixi mənbəyə əsaslanmayan erməni tarixçiləri birmənalı olaraq İrəvan əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etdiyini qeyd edirlər. [1.37; 2.79-80] Son dövrlərdə Azərbaycan tarixşünaslığında İrəvan xanlığı əhalisinin etnik və say baxımdan Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyini önə çəkən bir sıra əsərlər yazılmışdır. [3.134-141; 4.74-81] Qeyd edilən əsərlər əhəmiyyətli olsa da, faktların azlığı qoyulan məsələnin həllini tam əks etdirmir. Məqalədə əsas məqsəd məhz tarixi mənbələr əsasında İrəvan bölgəsinin əhalisinin say və etnik tərkibini təhlil etmək, məlum faktlar əsasında hansı xalqın çoxluq təşkil etdiyini aşkarlamaqdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəhs etdiyimiz dövr ərzində siyasi vəziyyətlə bağlı olaraq İrəvan bölgəsinin əhalisinin say dinamikası və etnik tərkibi böyük dəyişikliyə məruz qaldığından məsələnin həllində müəyyən problemlər yaradır. Buna baxmayaraq, əldə etdiyimiz qaynaqlar əsasında bölgə əhalisinin say və etnik tərkibini müəyyən etməyə çalışacağıq. İrəvan bölgəsinin əhalisinin say və etnik tərkibini bəhs etdiyimiz dövr çərçivəsində iki ayrı-ayrı mərhələyə bölməklə öyrənmək olar: 1. XVII yüzilliyin sonu – XVIII yüzilliyin birinci yarısında əhalinin say və etnik tərkibi; 2. Müstəqil xanlıq dövründə əhalinin say və etnik tərkibi.

TARIXİ SƏHİFƏLƏR

İlk növbədə İrəvan bölgəsinin əhalisi ilə bağlı XVII yüzilliyin sonu–XVIII yüzilliyin birinci dövrünə aid məlumatları nəzərdən keçirək. Bu dövrə aid əlimizdə olan yeganə mənbə 1728-ci ildə Osmanlı dövləti tərəfindən tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”dir. Lakin istər əhalini vergiyə cəlb etmək üçün Səfəvi şahı şah I Sultan Hüseynin (1694-1722) fərmanı ilə 1699-1702-ci illərdə həyata keçirilən siyahıya alınma, istərsə də Nadir şahın göstərişi ilə həyata keçirilən siyahıya alınma məlum olsa da, bu sənədlər indiyədək üzə çıxmamışdır. Səfəvilər dövlətinə aid mənbə hesab olunan “Təzkirət-əl-mülk” əsərində isə əhalinin sayı və etnik tərkibi haqqında məlumatlara rast gəlinmir. Bu səbəbdən, 1828-ci ildə tərtib edilmiş “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ni XVIII yüzilliyin birinci qərinəsinə aid ilkin mənbə kimi qəbul etmək olar. Həmin kameral təsvirdə şəhər və kənd əhalisinin say və etnik tərkibi göstərilmişdi. Statistik məlumata görə, İrəvan əyalətinə daxil olan 17 nahiyə və livasda əhalinin 43784 nəfərini (61,2 %) Azərbaycan türkləri, 27799 nəfərini (38,8%) isə xaçpərəstlər təşkil etmişdir. İrəvan şəhərində isə 428 Azərbaycan türkü, 224 xaçpərəst ailəsi, 9 nəfər isə subay xaçpərəst olmuşdu. [5,18-19] Hər ailə 5 nəfərdən hesablanarsa, İrəvan şəhərinin əhalisi 3269 nəfər edir. Beləliklə, şəhər əhalisini ümumi hesaba daxil etsək “*İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*”ni görə, bütün əyalətdə 74852 nəfər qeydə alınmışdır.

Lakin “*İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*” də əhalinin say və etnik tərkibi haqqında gerçək mənzərəni əks etdirmir. Çünki XVIII yüzilliyin əvvəllərindən İrəvan əhalisi, əsasən də Azərbaycan türkləri böyük itkilərə məruz qalmışdı. Belə ki, şah I Sultan Hüseyn (1694-1722) Mahmudi kürdlərinin vaxtaşırı hücumlarına son qoymaq və yerli hakimin mövqeyini möhkəmləndirmək məqsədilə İrəvan ətrafında yaşayan Azərbaycan türklərindən ibarət 300 Bayat ailəsini 1706-cı ildə Makuya köçürmüşdü. [6.25] Tarixi ədəbiyyatda qəbul olunmuş ənənəyə əsasən, hər ailəni beş nəfərdən hesablasaq, İrəvan əyaləti 1500 nəfərdən ibarət əhalisini itirmişdi.

1724-cü ilin yayında Osmanlı dövləti Azərbaycana müdaxilə edərkən İrəvan şəhəri və onun ətraf kəndləri güclü dağıntılara məruz qalmış, çoxlu insan tələfatı olmuşdu. Bundan əlavə, Osmanlı dövlətinin üsul-idarəsi ilə bəzi hissəli vətənlərini tərk edərək Səfəvi dövlətinin hakimiyyəti altında olan ərazilərə köçmüşdülər. [7.106-109; 8.12; 9.8-17] Bu yürüşdən əziyyət çəkən Azərbaycan türkləri olmuşdur. “*İrəvan əyalətinin icmal dəftəri*”nə istinadən İrəvan əhalisindən bəhs edən *H.Məmmədov* haqlı olaraq yazırdı ki, “*...osmanlılar İrəvan şəhərinə hərəkət edərkən seçdikləri əsas hədəf şialar olduğu üçün qətlə yetirilənlərin çoxunun müsəlman olması şübhə doğurmuşdu*”. [5.18] Əyalətdə yaşayan erməni əhalisi isə bu yürüşdən qismən əziyyət çəkmişdi. Belə ki, Osmanlı qoşunu İrəvan əyalətinə daxil olarkən erməni nümayəndələri katolikosun başçılığı ilə baş komandanla görüşmüş və nəticədə onlara güzəşt edilmişdir. Buna görə də, İrəvan şəhəri işğal olunarkən sultan III Əhmədin fərmanına əsasən, ermənilərin dini mərkəzi Üçmüəzzin kilsəsinə və onun ətraf kəndlərində yaşayan erməni əhalisinə toxunulmamışdır. [9.7; 10.12]

Lakin bu statistik məlumatı İrəvan xanlığının yarandığı dövrə şamil etmək olmaz. Çünki XVIII yüzilliyin 30-cu illərində baş verən siyasi hadisələr Azərbaycanın digər bölgələ-

rində olduğu kimi, İrəvan bölgəsinin əhalisinin say tərkibinə də mənfi təsir göstərmişdi. Məsələn, məşhur sərkərdə Nadir xan 1735-ci ilin sentyabrında İrəvanı Osmanlı hakimiyyətidən geri alarkən, bölgə xeyli insan itkisinə məruz qalmışdı. Bundan əlavə, Nadir şah seçildikdən sonra onun göstərişi ilə bölgədən 300 ailə Xorasana köçürülmüşdü. [11.7; 12.146] Əgər İrəvan bölgəsinin strateji mövqeyini və əhalinin əksəriyyətinin Nadir şahla müxalif Qacar tayfasına məxsus olmasını nəzərə alsaq, onda köçürülənlərin bu soya aid olmasını ehtimal etmək olar. Lakin bu hadisələrdə də bölgədə yaşayan erməni əhalisi itkilərdən qaça bilməmişdi. Katolikos A. Kretaçsinin Nadir şahla mehriban münasibət yaratması onları bu müdaxilədən xilas etmişdi. Köçürmə siyasəti yeritməklə Nadir şah bölgələrdə özünə müxalif qüvvələri nəzarət altında saxlamaq məqsədi güdmüşdü. Digər tərəfdən, Nadir şahın ölkədə apardığı inzibati-ərazi islahatı da ərazi itkisi ilə bərabər, əhali itkisinə də səbəb olmuşdu. [13.249] XVIII yüzilliyin 40-cı illərində bölgədə baş verən hadisələr Azərbaycan əhalisinə, eyni zamanda İrəvan əhalisinin sayına da mənfi təsir göstərmişdir. [14.45-46; 15.25]

XVIII yüzilliyin birinci yarısına nisbətən İrəvan xanlığı əhalisinin say və etnik tərkibi haqqında qaynaqlarda və tarixi ədəbiyyatlarda bir sıra statistik məlumatlara rast gəlmək olar. Əldə edilə bildiyimiz statistik məlumatlara görə, xanlıq əhalisinin etnik cəhətdən əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil etmişdi. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə əhalinin say və etnik məsələlərinə toxunan erməni müəllifləri birmənalı olaraq qərəzli mövqe nümayiş etdirmişdilər. Məsələn, İrəvan xanlığının tarixini araşdırmağa cəhd göstərən *V.R.Qriqor-yan* yazırdı ki, *“Xanlıq əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etmişdilər. Onlardan başqa azərbaycanlılar, kürdlər, türklər və farslar da yaşamışdılar”*. [1.37] Digər erməni tədqiqatçısı *T.X.Akopyan* bu fikri təsdiq edərək göstərirdi ki, *“İrəvan əhalisinin əksəriyyətini ermənilər təşkil etmiş və burada yaşayan farslar və türklər isə başqa ərazilərdən köçürülmə nəticəsində sayı artırılmışdır”*. [2.79-80]

Lakin qaynaq və tarixi ədəbiyyatda erməni müəlliflərinin fikrini alt-üst edən qiymətli məlumatlar çoxdur. Bu məlumatları iki yerə bölmək olar. Bəzi məlumatlarda İrəvan bölgəsinin əhalisi haqqında konkret rəqəmlər göstərilməsə də, etnik baxımdan hansı xalqın üstünlük təşkil etməsini sübut edən faktlara rast gəlmək mümkündür. Məsələn, 1770-1773-cü illərdə Qafqazda səyahətdə olan *İ.A.Quldenşteyn* özünün səyahətnaməsində yazırdı ki, *“Qazax, Borçalı, Baydar dairələrində Gəncə, İrəvan, Ərzurum, Qars və həmçinin Şirvan və Şamaxıda olduğu kimi Osmanlı türkcəsində və yaxud Azərbaycan türkcəsində danışılar”* [16.171] Səyyah daha sonra İrəvan bölgəsinin əhalisi haqqında qeydlərində bildirmişdir ki, onun əhalisi Azərbaycan türklərindən ibarətdir. [16.171] 1784-cü il iyulun 10-da Ahalsıx hakimi Süleyman paşa İrəvan başçılarına göndərdiyi məktubda İrəvan əhalisini yerli türklər adlandırmışdır. [17.198] İrəvan xanlığını erməni dövləti kimi qələmə vermək istəyən erməni din xadimləri də, burada ermənilərin azlıq təşkil etdiyini gizlədə bilməmişdilər. Arxiyepiskop *Arqutinski P.S. Potyomkina* yazdığı məktubunda İrəvan bölgəsində çox az erməninin yaşadığını etiraf etməli olmuşdu. [18.44] İngiltərənin məşhur siyasi xadimi, tarixçi Malkolm XVIII yüzilliyin sonu – XIX yüzilliyin əvvəllərində keçmiş Səfəvilər dövlətində (yalnız İrəvan xanlığında deyil, müəllifin qeydi.) cəmi 12383 nəfər

TARİXİ SƏHİFƏLƏR

erməni əhalisinin yaşadığını öz əsərində göstərmişdi. [19.539] Məşhur Azərbaycan səyahətçisi **Z.Şirvanlı** *“Bustaniüs-səyahət”* əsərində yazırdı ki, *“O (İrəvan – müəllifin qeydi), Arran mülkündədir. Azərbaycana məxsusdur. Əhalisi türkdilli və şiə məzhəbindədir. Azacıq isəvi (xaçpərəst – müəllifin qeydi) də vardır”*. [20.124]

İrəvanın işğalında böyük rol oynayan rus hərbciləri də bölgədə etnik tərkib baxımından Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyini etiraf etmişdilər. 1828-ci il aprelin 2-də qraf **Paskeviç** Baş Qərargah rəisi qraf **Dibiçə** ünvanladığı məlumatda xanlıq əhalisinin 3/4 hissəsinin müsəlmanların təşkil etdiyini bildirmişdir [21.488-491] Daha sonra o, 1828-ci il noyabrın 16-da Rusiya xarici dinlər idarəsinin rəisi Bludova yazdığı başqa bir gizli məlumatda İrəvan xanlığı əhalisinin 2/3 hissəsinin Azərbaycan türklərinin olduğunu qeyd etmişdi. [22.259-260] Rus hərbi tarixçisi **N.Dubrovin** də *“bütün İrəvan xanlığında əhali arasında Azərbaycan türklərinin çoxluq təşkil etdiyini”* təsdiq edirdi. [23.326] **M.Vladikin** ermənilərin İrəvan bölgəsində yalnız köçürülmə nəticəsində çoxaldığını etiraf edərək yazırdı ki, *“İrəvan quberniyasında məskunlaşan ermənilərin əksər hissəsi buranın qədim sakinləri deyildir. Onlar 1828-1829-cu illər müharibəsindən sonra bura köçürülmüşdür”*. [24.17] Daha sonra müəllif fikrini *“Erməni vilayəti”nin əhalisi 1827-1829-cu illər müharibəsindən sonra İran və Türkiyədən çıxmış ermənilərlə artırılmışdı”* cümləsi ilə təsdiq edir. [24.333]

İşğaldan sonra ermənilərin kütləvi surətdə İrəvana və Azərbaycanın digər ərazilərinə köçürülməsi və yerləşdirilməsi İrəvanın demoqrafik durumuna güclü təsir göstərmişdi. Doğrudur, köçürmə məsələsi bizim işimizə aid olmasa da, bu məsələ ilə bağlı bəzi müəlliflərin fikrlərinə istinadən bölgədə say və etnik baxımdan ermənilərin azlıq təşkil etdiyini demək olar. **S. Qlinka** yazırdı: *“Müharibə qurtardıqdan sonra İrandan (Qacar dövlətindən – müəllifin qeydi.) ermənilərin kütləvi köçürülməsinə başlandı”*. [25.45] **V. L. Veliçko** *“Qafqaz”* əsərində Rusiyanın hər dəfə şərqi dövlətləri ilə müharibələr zamanı ermənilərin sayının daha da çoxaldığını etiraf etmişdi. [26.84] **N.N.Şavrov** isə köçürmə məsələsinin Cənubi Qafqazda demoqrafik vəziyyətə təsirini təsvir etməklə yanaşı, konkret rəqəmlər göstərmişdir. O, yazırdı: *“Biz müstəmləkəçilik fəaliyyətinə Zaqafqaziyada rus əhalisinin deyil, bizə yad olan xalqların yerləşdirilməsindən başladıq. Sonra 1826-1828-ci illər müharibəsindən keçən iki il ərzində, 1828-ci ildən 1830-cu ilə kimi biz Zaqafqaziyaya İrandan 40 mindən çox, Türkiyədən isə 84 min erməni köçürmüş və onları erməni əhalisinin azlıq təşkil etdiyi Yelizavetpol (Qarabağ və Gəncədə – müəllifin qeydi) və İrəvan quberniyalarının ən yaxşı xəzinə torpaqlarında... yerləşdirmişik. Bu məqsədlə onlara 200000 desyatindən çox xəzinə torpağı ayrılmış, müsəlmanlardan 2000000 rubldan çox xüsusi sahibkar torpağı satın alınmışdı. Yelizavetpol quberniyasının dağlıq hissəsi (Qarabağ – müəllifin qeydi) və Göyçə gölünün sahilində ermənilər tərəfindən məskunlaşdırılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, rəsmi 124000 erməni, qeyri-rəsmi köçənlərlə birlikdə köçüb gələnlərin sayı 200000 ötüb keçmişdi... Beləliklə, indi (XX yüzilliyin başlanğıcında – müəllifin qeydi) Zaqafqaziyada yaşayan 1300000 erməninin 1000000-dan çoxu diyarın köklü sakinləri olmayıb, bizim tərəfimizdən məskunlaşdırılmışdı”*. [27.63-64] Əslən erməni olan Amerika alimi **D.Bornotyan** da İrəvan ərazisində çox az erməninin yaşadığını etiraf edir.

O, qeyd edirdi ki, *“İrəvan xanlığında ermənilər nəinki əhalinin əksəriyyətini təşkil etmirdi, hətta müsəlmanlarla eyni sayda deyildi”*. [28,125] Qeyd edilən bütün bu məlumatlar konkret statistik rəqəmlərə söykənməsə də, açıq-aydın görmək olar ki, İrəvan bölgəsinin əhalisinin əksəriyyəti, əsasən Azərbaycan türklərindən ibarət olmuş, əhalinin çox küzi hissəsini təşkil edən ermənilərin sayı isə köçürülmə nəticəsində çoxaldılmışdı.

İndi isə konkret statistik rəqəmləri nəzərdən keçirək. XVIII yüzilliyin 80-ci illərində Rusiya dövlətinin Kartli-Kaxetiya sarayındakı səlahiyyətli nümayəndəsi **S.D.Burnaşov** İrəvan xanlığında 3000 xaçpərəst ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdi. [29.19] Təəssüf olsun ki, müəllif Azərbaycan türklərinin sayı haqqında heç nə yazmır. Lakin bu məlumata əsasən, müəyyən təhlil aparmaq olar. Birincisi, göstərilən rəqəm əhalinin say tərkibinin küzi hissəsini təşkil edir, digər tərəfdən xaçpərəstlərin tərkibinə ermənilərdən başqa qaraçılar da daxil idi. Qafqazşünas **S. Bronevski** XIX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan xanlığında 18000 ailənin yaşaması haqqında məlumat vermişdi. [30.60] Əgər hər bir ailə üzvü beş nəfərdən hesablasa, xanlıq əhalisinin sayının təxminən 90 min nəfərdən ibarət olduğunu qeyd etmək olar. Digər qafqazşünas **P.Butkovun** verdiyi məlumat isə daha çox maraq doğurur. O, Azərbaycanda yaşayan erməni əhalisinin sayına toxunarkən təkcə İrəvan xanlığında 3000 nəfər erməninin yaşadığını göstərmişdi. [31. 2, 143] 1813-cü ildə İrəvanda olmuş Qacar dövlətindəki ingilis səfirliyinin katibi **Moryerin** yazdığına görə, İrəvan xanlığı 100 minlik əhalidən ibarət olmuş, onun 18700 nəfərini 15 yaşından 50 yaşına qədər olan kişilər təşkil etmişdi. [32.542] İkinci Rusiya-Qacar müharibəsinin iştirakçısı **M.E.Koçebuya** görə, 1826-cı ildə İrəvan xanlığında 15800 ailə yaşamışdır. Bunlardan 12000 ailə Azərbaycan türkləri, 3800 ailə isə ermənilər idi. [33.26] İrəvanın işğalını başa çatdırmış baş komandan **Paskeviç**, mərkəzə göndərdiyi məlumatda İrəvan xanlığında 10000 Azərbaycan türk ailəsinin, 3000 erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdi. [34.205]

Azərbaycan tarixçisi **M.Vəlili (Baharlı)** də əsərində İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin sayına toxunmuşdur. Onun hesablamalarına görə, işğaldan əvvəl İrəvan xanlığında əhalinin sayı 115000 nəfərdən ibarət olmuşdur [35.23]. Erməni tarixçisi **V.A. Parsamyan** əsərində etiraf edir ki, *“Rusiyaya birləşdirilənə qədər Ermənistanın şərq hissəsində (İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarında – müəllifin qeydi) əhalinin sayı 169000 nəfər olmuş, bunlardan 34%-ni erməni, 50%-i Azərbaycan türkləri, 16%-i isə kürdlər təşkil etmişdi”*. [36.12]

İrəvan xanlığı əhalisinin say və etnik tərkibi haqqında məlumat işğaldan sonra Rusiya hakim dairələrinin 1829-1832-ci illərdə həyata keçirdiyi kameral təsvirdə də öz əksini tapmışdır. Burada işğaldan əvvəl və işğaldan sonra İrəvan xanlığı əhalisinin say və etnik tərkibi göstərilmişdir. Siyahıyaalınmaya görə, işğaldan əvvəl İrəvan xanlığında 16384 ailə və yaxud 81920 nəfər əhali yaşamışdır. [32.540-541] İşğaldan sonra isə 14205 ailənin yaşadığı göstərilmişdi. Bunlardan etnik tərkibinə görə, 9746-sı Azərbaycan türk ailəsi və yaxud 53409 nəfər, 3452-i erməni ailəsi və yaxud 19878 nəfər, 847 kürd ailəsi və yaxud 4217 nəfər, 60 qaraçı ailəsi və yaxud 257 nəfər idi. Ümumiyyətlə, keçmiş İrəvan xanlığında 77761 nəfər əhali qalmışdı. [32.631-634] 1829-1832-ci illər siyahıya alınmasına görə, İrəvan xanlığında nə qədər əhalinin yaşadığını təqribi hesablamaq olar. Qeyd etmək lazımdır ki, əgər XIX yüzilliyin əvvəllərindən başlayan Rusiya-Qacar müharibələri zamanı əhalinin

TARİXİ SƏHİFƏLƏR

xanlıqdan didərgin düşməsinə nəzərə alsaq, onda siyahıyaalmada yerli əhalinin say dinamikası və etnik mənzərəsinin düzgün əks etdirilmədiyi qənaətinə gəlmək olar. Hərbi əməliyyatlar və xəstəliklər nəticəsində əhalinin bir hissəsi qırılmış, digər hissəsi isə yaşayış yerlərini tərk edərək qonşu dövlətlərə və xanlıqlara köçmüşdü. Müharibələrdən müsəlman əhalisi, xüsusilə, Azərbaycan türkləri əziyyət çəkmişdi. Erməni əsilli Amerika tarixçisi **D.Bornatyan** əsərində göstərir ki, Rusiya işğalından sonra 25000 müsəlman İrəvan xanlığını tərk edərək qonşu dövlətlərə üz tutmuşdur. [150.125] Onun verdiyi bu məlumat əhəmiyyətli olsa da, bizə elə gəlir ki, xanlığın müsəlman əhalisinin itkisi daha çox olmuşdu. 1829-1832-ci illərdə tərtib edilmiş kameral təsviri nəzərdən keçirsək bunun şahidi olur. Məsələn, siyahıya alınmada tamamilə dağıdılmış 310 və yerli əhalinin tərk etdiyi 142 boş kənd göstərilmişdi. Kameral siyahıya alınmada diqqətli cəlb edən kəndlərin böyük əksəriyyətində 1, 2, 3 və s. ailə qeydə alınmışdı. Nəticədə, İrəvan xanlığına məxsus 831 kənddən Azərbaycan türklərinin yaşadığı 462 kənd qeydə alınmamışdı. Əgər orta hesabla hər kənddə 20 ailənin və yaxud 100 nəfərin yaşadığını nəzərə alsaq, bu, 46200 nəfər oturaq əhali deməkdir. Bundan əlavə, maldarlıqla məşğul olan köçəri həyat keçirən kürdlərə məxsus 2132 elat ailəsi və yaxud 10685 nəfər İrəvan xanlığını tərk etmişdi. Siyahıyaalınmada göstərilən bu itkiləri nəzərə alsaq, müharibələr və kütləvi köçlər əlaqədar olaraq ölənlər və qonşu dövlətlərə emiqrasiya edən İrəvan bölgəsi əhalisinin sayı təxminən 56885 nəfərdən ibarət olmuşdur.

Beləliklə, 1829-1832-ci illərdə həyata keçirilən kameral siyahıya alınmaya əsasən, Rusiya-İran müharibəsindən əvvəl İrəvan xanlığının əhalisi 22964 ailə və yaxud 134646 nəfərdən ibarət olmuşdu. Bunlardan 16438 Azərbaycan türk ailəsi (99.609 nəfər), 3496 erməni ailəsi (19878 nəfər), 2984 kürd ailəsi (14902 nəfər), 46 qaraçı ailəsi (257 nəfər) idi. Lakin İrəvan xanlığının mahallarından olan və müharibələr nəticəsində ondan qoparılan Pəmbək, Şörəyel əhalisi bu statistikaya daxil deyildir.

Beləliklə, XVIII-XIX yüzilliyin əvvəllərində İrəvan əyalətinin əhalisi ilə bağlı olan bu statistik məlumatlar bir daha sübut edir ki, əhalinin etnik və say cəhətdən əksəriyyətini Azərbaycan türkləri, çox az hissəsini isə ermənilər təşkil etmişdi. Bu da erməni müəlliflərinin heç bir fakta söykənməyən, İrəvan əyalətində erməni əhalisinin çoxluq təşkil etməsi fikrini alt-üst edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Григорян В. Ереванское ханство в конце XVIII столетия (1780-1800). Ереван, 1958, (арм. яз.)
2. Акопян Т.Х. Очерк истории Еревана. Ереван Изд-во Ереванского Универ-та, 1977
- 3.Гезалова Н. Исследование вопроса об изменении этнодемографического облика Иреванского ханства (на основе данных англоязычной историко-географической картографии). Известия Н.А.Н. серия история, философия и права. Баку, 2007, №8
4. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərbaycan, 2009
5. “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”. Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Bünyadov Z. və t.ə.n. Məmmədov H. (Qaramanlı). Bakı, “Elm”, 1996,
6. Dəlili H. Azərbaycanın cənub xanlıqları (XVIII əsrin ikinci yarısında). Bakı, “Elm”, 1979
7. Челеби Э. Книга путешествия, выпуск 3. Москва, «Наука», 1983, 376 с.
8. “Кавказский вестник” №5, Тифлис, 1901

9. Армянская анонимная хроника. 1722-1736 гг., Баку, «Элм», 1988
10. Армяно-русские отношения в первой трети XVIII века. Сборник документов. т.2, ч.1. Изда-во АН Арм.ССР, Ереван,1967
11. Ханвей Д. Исторический очерк британской торговли на Каспийском море, с журналом автора о путешествии из Англии через Россию и Персию и обратно через Россию, Германию и Голландию. т.II (перевод с англ. Яз. Л.М.Кирыкова). АМЕА ТИЕА, ф.1, л.1, д.158
12. АМЕА А.Вакıханов adına ТІ ЕА, іş 8389
13. Шамахеци А. Походы Тамас-Кули-хана (Надир шаха) и избрание его шахом. Тифлис, Издание научно-исследовательского института кавказоведения Академии наук СССР, 1932
14. Кретади А. История о событиях своих и о Надир шахе Персидском. НАИИ НАН АР, д.1504
15. АМЕА А.Вакıханов adına ТІ ЕА, іş 7195
16. Əliyev F. Həsənov U. İrəvan xanlığı. Bakı, Azərənəşr, 1997
17. Гильденштейн И.А. Путешествие по Кавказу в 1770-1773 гг. СПб, Петербургское восковедение, 2002
18. Межкавказские политические и торговые связи Восточной Грузии (конец 60-х начало 90-х годов XVIII в.). Документы и материалы, выпуск 1. Из-во «Мецниереба», Тбилис, 1980
19. Иоаннисян А.Р. Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия. Ереван, Изд-во Ереванского госуд-го Уни-та, 1947
20. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб, 1852
21. Şirvani Z. Bustanus- səyahət (fars dilində). Tehran, h. 1315-ci il (m.1896)
22. Отношение гр. Паскевича к начальнику Главного Штаба Е.И.В., от 2-го апреля 1828 года, №51, А.К.А.К., т. VII, д. 438
23. Отношение ген. Ермолова к т.с. Блудову от 16-го ноября 1826 года, №82 А.К.А.К., т. VII, д. 214
24. Дубровин Н. История войны и владычества русских на Кавказе, в 6-и т. т.1, книга II, СПб, 1871
25. Глинка С.Н. Описание переселение армян азербайджанских в пределы России. Баку, «Элм», 1990, 144с.
26. Величко В.Л. Кавказ. Русское дело и междуплеменные вопросы. Баку, «Элм», 1990, 224 с.
27. Владыкина М. Путеводитель и собеседник в путешествии по Кавказу. Москва, 1874,
28. Шавров Н.Н. Новая угроза русскому делу в Закавказье, СПб, 1911.
29. Бурнашев С.Д. Описание областей Адребижанских в Персии и их политического состояния. Курск, 1793
30. Броневский С.Б. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. ч.1, Москва,1823
31. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. в 3-х т. СПб., 1869
32. Коцебу М.Е. Записки. Описание в Грузию в 1826 г. «Кавказский сборник», т. XXII,
33. Ибрагимбеили Х. Россия и Азербайджан в первой трети XIX века (из военно-политической истории). Москва, «Наука», 1969
34. Vəlili M. Azərbaycan, coğrafi-təbii, etnoqrafik və iqtisadi mülahizat. Bakı, Azərənəşr, 1993
35. Отношение ген. Паскевича к гр. Нессельроде, от 27-го июня 1827 года. А.К.А.К., т. VII, д. 511

MƏLUMAT

ELMİ MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times New Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (резюме, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkənc mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvəliki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edilən şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini təpəməlidir. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

NÜMUNƏ:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlövəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə – Azərbaycan, rus, ingilis).

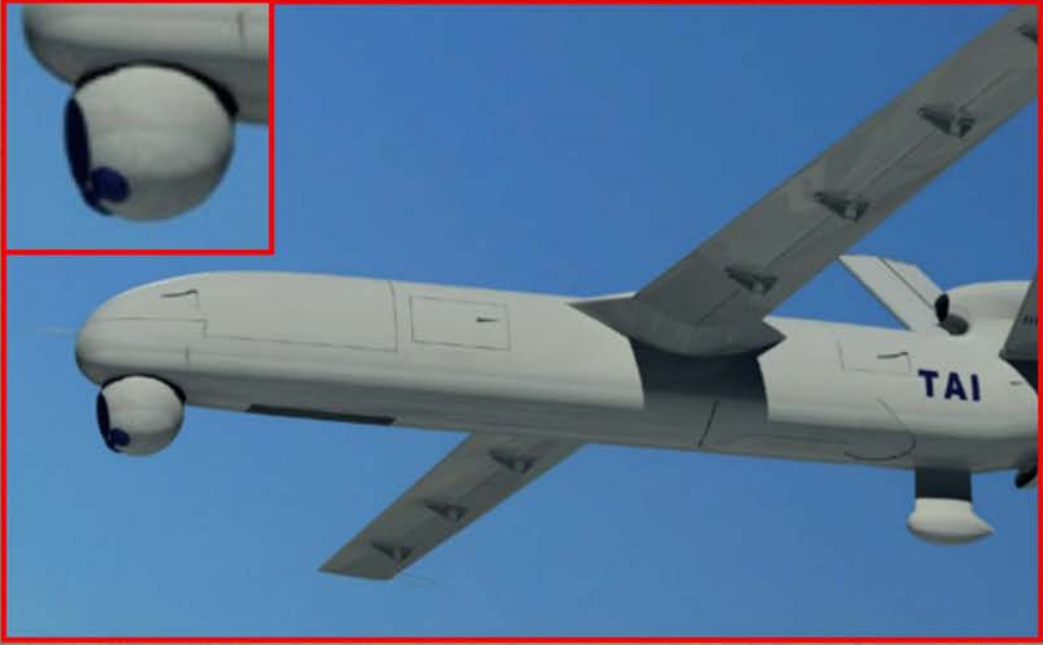
Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisənziya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 10.01.2016
Çapa imzalanmışdır: 25.02.2016
Şerti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70x108 ¹/₁₆
İndeksi: 0317
Tirajı: 4372
Sifariş: 85

Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyinin
“Hərbi nəşriyyat”mda
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisənziya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

Nömrəyə cavabdeh: **Vüqar MUSTAFAYEV**
Korrektorlar: **Gülzar SƏFƏROVA, Nəzrin ƏSƏDZADƏ**

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

«ASELSAN» ŞİRKƏTİNİN OPTİK-ELEKTRON KƏŞFİYYAT, MÜŞAHİDƏ VƏ HƏDƏFALMA SİSTEMİ – «CATS»

Yüksək dağlıq bölgələrdə, həmçinin ən aşağı temperaturlarda işləyə bilmə üstünlüyü ilə seçilən «CATS» hədəfalma sistemi 220 mm çapında orta optik şəffaflaşdırıcısı olmaqla kiçik və həssasdır. Bir ədəd, özü də dəyişdirilən bölməyə sahib, uzaq mənzilli, lazer hədəf işarələmə funksiyalı bu sistem üstün imkanlara malik IR, uzaq məsafədən real və tam təyinetmə qabiliyyətli (1920X1080) HDTV, zəif işıqlı “NİR” kameralarla təchiz olunub.

Əsas taktiki-texniki xüsusiyyətləri: 220 mm çapında orta optik şəffaflaşdırıcısı var; İR, HDTV, Dİ-NİR kameraları dar məkanda və məhdudgörmə şəraitində çox böyük optik imkanlar sərgiləyir; yüksək dərəcədə optik işıqlanma sayəsində uzaq məsafədən alınan keyfiyyətli görüntü yaradır. Özünün geniş diapazonda emal qabiliyyətinin, effektiv emal və yüksək şəkildə tam təyinetmə qabiliyyətinə malik İQ və (1920x1080) HDTV kameralarının, rəqəmsal böyütmədə istifadə edilən 1920x1080p video çıxışının olması onun digər mühüm xüsusiyyətləridir. HDTV kameraları sensorludur və digər belə cihazlardan 2,25 qat daha çox pikselə malikdir. İR, HDTV və Dİ-NİR (zəif işıqlı) kameralar orta görüntü sahələri yarada bilər. Lazer hədəf işarələyici, məsafəölçən, nöqtələyici və aydınlaşdırıcı, daxili sensor nizamlama və ətalətölçmə bloku işçi hissə kimi əvəzənməzdir. Tam rəqəmsal video işləmə xətti, şəkillər üzərində geniş işləmə imkanı, çoxlu hədəf təqib etmə qabiliyyəti, İR, HDTV və Dİ-NİR kameraları ilə eyni zamanda hədəf təqib etmə imkanı onun üstün göstəriciləridir. Hədəf yerinin dəqiq təsbitini, hərəkətdə olan hədəfin istiqaməti və sürətini təyini asanca həyata keçirir. Dəqiq stabilləşmə, platforma ilə avtomatik qruplaşma, yüksək dağlıq və çox aşağı temperaturlarda işləmə qabiliyyəti çox üstün məziyyətlər sayıla bilər.

İstifadə sahələri: hədəfalma; kəşfiyyat və müşahidə.

HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

ATS-60 OPTİK-ELEKTRON SENSORLU TERMAL KAMERA

İstifadə sahələri: atışa nəzarətdə; zirehli vasitələrdə; məsafədən idarə edilən silah sistemlərində; tanklarda; hədəfi təsbit edərkən.

Əsas xüsusiyyətləri: Baxılma məqsədi ilə görüntünü dondurub saxlayır. Polyarlığı dəyişdirmə imkanı var. Kontrastı nizamlayır, parlaqlığı və fokus məsafəsini özü tənzimləyir. Hədəfə qədər məsafəni avtomatik ölçür. Başlanğıc və son əksetmə seçimi nəticəsində hədəfi təyin etmək asanlaşır. Elektron şəbəkə yerdəyişməsinə malikdir. RS-422 rabitə interfeysinin və MIL-STD-461E Table-V"-yə uyğun dizaynının olması onun mühüm göstəricilərindəndir. Kənardan proqram təminatı qəbul edə bilər.

Texniki xüsusiyyətləri: görmə zolağının interval: dar $-2^{\circ} \times 1,6^{\circ}$ (10%); orta - $6^{\circ} \times 4,8^{\circ}$ (10%); geniş $-16,8^{\circ} \times 13,5^{\circ}$ (10%), aramsız miqyasratma xüsusiyyəti: elektronik böyütmə: x2; detektor tipi: soyutma sistemli, $3-5\mu\text{m}$; detektor formatı: 640×512 ; soyuma üçün lazım gələn vaxt: < 7 dəq.

Ətraf mühit şərtləri: işçi temperaturu: -40°C ilə $+55^{\circ}\text{C}$; saxlama temperaturu: -40°C ilə $+55^{\circ}\text{C}$; ətraf mühit standartı: MIL-STD-810 G.

Əlavə aksesuarlar: idarəetmə və indikasiya bloku; **lazer məsafəölçən:** tipi: 1-ci sinif, (gözə zərərsiz); dalğanın uzunluğu - $1,54\mu\text{m}$; diapazon - 100 m - 20000 m arası; həssaslığı - ± 5 m;

Rəngli TV: əhatə dairəsi: geniş $-16,8^{\circ} \times 12,6^{\circ}$ ($\pm 10\%$); orta - $6^{\circ} \times 4,5^{\circ}$ ($\pm 10\%$); dar $2^{\circ} \times 1,5^{\circ}$ ($\pm 10\%$); aramsız böyütmə; elektron böyütmə- davamlı 12x.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ

Arif Vəliş oğlu QUBADOV

20.09.1966-26.09.2009

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Arif Vəliş oğlu Qubadov 20 sentyabr 1966-cı ildə Cəlilabad rayonu Əliqasımlı kəndində anadan olmuşdur. 1983-cü ildə Əliqasımlı kənd orta məktəbini bitirmişdir. 1984-cü ildə hərbi xidmətə çağırılmışdır. Ermənistanın torpaqlarımıza hücum etməsi və işğalçılıq siyasəti onu da bir azərbaycanlı kimi narahat etmişdir. Beləcə 1992-ci ildən Arif Qubadovun şərəfli döyüş yolu başlamışdır. Arif ata-baba yurdumuz Naxçıvanın Sədərek bölgəsində döyüşə atılmışdır. Onun komandirlik etdiyi təqim erməniləri geri oturtmuş və onlarla erməni quldurunu məhv etməklə yanaşı, düşmənin çoxlu sayda zirehli texnikasını da sıradan çıxarmışdır. 1993-cü ildə Arif Ağdam cəbhəsinə göndərilmişdir. Əfətli, Yusifcanlı kəndləri ermənilərdən onun rəhbərliyi ilə təmizlənmişdir. 1993-cü ilin avqustundan cəsur döyüşçünün sorağı Füzuli cəbhəsindən gəlmişdir. Əhmədbəyli, Aşağı Kürdmahmudlu və Yuxarı Kürdmahmudlu, Alxanlı kəndlərinin azad edilməsində Arifin böyük şücaəti olmuşdur. O, 1994-cü ildə Tərtər və Ağdərə rayonlarında da rəşadətlə döyüşmüşdür. Arif Qubadov 1996-cı ildə Bakı Ali Birləşmiş Komandirlər Məktəbini, 2003-cü ildə isə Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinin Akademiyasını bitirmişdir. Polkovnik-leytenant rütbəsində idi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 aprel 1995-ci il 307 sayılı fərmanı ilə Qubadov Arif Vəliş oğlu "Azərbaycan Milli Qəhrəmanı" fəxri adına layiq görülmüşdür. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Arif Qubadov 43 yaşında, 26 sentyabr 2009-cu ildə müalicə olunduğu Gülhanə Hərbi Tibb Akademiyasında vəfat etmişdir.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: Şəfaət Mehtiyev küçəsi 146, tel: 440-99-71

NƏQLİYYAT-DÖYÜŞ HELİKOPTERİ «Mİ-24»

“Mi-24” xarici görkəminə görə helikopterə bənzəyir, helikopter kimi tətbiq edilir, ancaq texniki nöqteyi-nəzərdən bu, təyyarə və helikopterin hibrididir. Doğrudan da “Mi-24” bir yerdə “asıla” və ya kiçik bir meydançadan havaya qalxa bilmir, yəni ona uçuş-eniş zolağı (normal yüklənmə zamanı 100-150 metrlik) lazımdır. Sırr nədədir? Göründüyü kimi, “Mi-24”-ün olduqca böyük qeyri-proporsional qanadları (əslində bu normal ölçülü qanadlardır) var. ABŞ HHQ-nin mütəxəssisləri əldə olunan nümunənin sınağı zamanı helikopterin qaldırıcı qüvvəsinin ¼ hissəsini məhz qanadların köməyi ilə yarandığını, böyük sürətlərdə isə onun 40%-ə çatdığını müəyyən etmişlər. “Mi-24”-ün endirilməsi də qəribədir, yəni qaldırıcı qüvvəni aşağı salarkən pilot helikopterin burnunu bir az “buraxır” ki, bu da eynən təyyarələrdəki kimi, maşının sürət yığmasına və qanadlarda qaldırıcı qüvvənin yaranmasına səbəb olur. Bu qərübə hibrid hansı üstünlüklərə malikdir? Birincisi, “Mi-24” “uçan PDM” konsepsiyasına uyğun hazırlanmışdır ki, bu da layihə müəlliflərindən qeyri-standart texniki həll – ağır zireh, desant bölməsi və güclü silahlanma kompleksi tələb edirdi ki, onu da standart helikopter konstruksiyasına sığdırmaq mümkün deyildi. İkincisi, məhz “təyyarə” keyfiyyətləri sayəsində döyüşçülər arasında “Timsah” adı almış bu ağır helikopter dünyada ən sürətli (maksimal sürəti 320 km/saat) döyüş helikopterlərindən biridir. “Timsah” Qafqaz dərələri və Pamir dağlarında, qızmar Asiya səhraları və Afrikanın tropik meşələrində döyüş yolu keçmişdir. Ancaq döyüş şöhrətini Əfqanıstanda qazanmışdır. Bu maşın həmin müharibənin simvoluna çevrilmişdir. İlk uçuşu 1969-cu ildə edən helikopterdən 2000 ədəddən çox istehsal edilmişdir. Silahlanması: hərəkətli qurğuda 4 lüləli 12,7 mm çaplı pulemyot; özünüsən bombalar; 57-240 mm-lik İERM-lər; TƏRK “Falanqa”; top konteynerləri; desant bölməsində 8 nəfərlik desant qrupu.